

Данило Шумук

ІЗ ГУЛАГҀУ У ВІЛЬНИЙ СВІТ

ФУНДАЦІЯ ІМ. О. ОЛЬЖИЧА В КАНАДІ

Данило Шумук

Із Гулагу у вільний світ

Роздуми про зустрічі
з українською діаспорою
і урядовими чинниками
та доповнення до книжки
“Пережите і передумане”

7 6 0 2 5 5

БІБ

Видавництво
“Новий Шлях”
Торонто, Канада
1991

OLZHYCH FOUNDATION IN CANADA

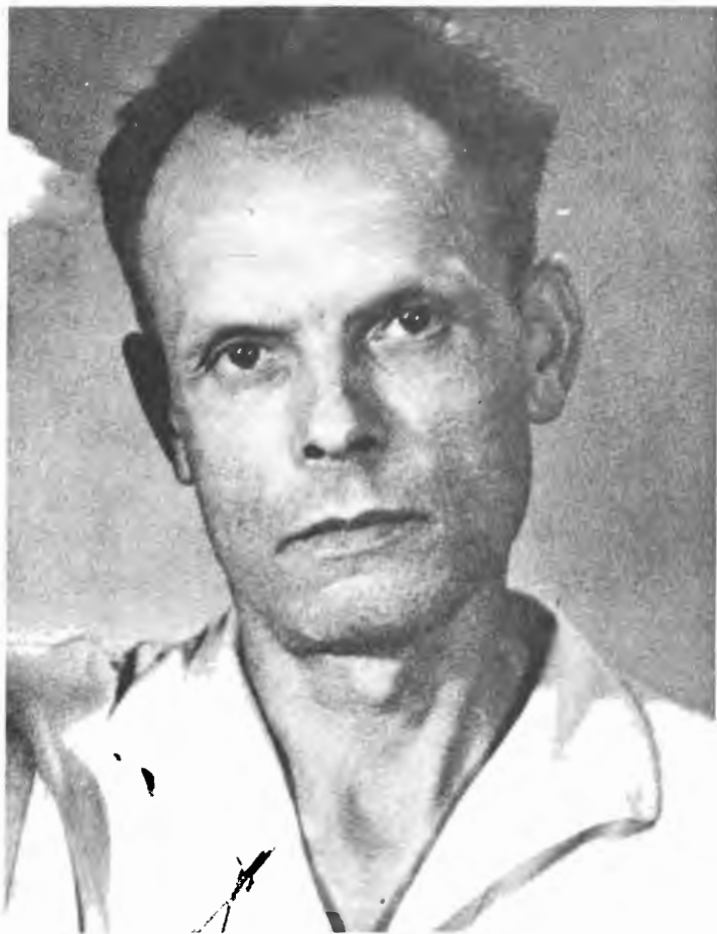
Danylo Shumuk

From the Gulag into a Free World

Reflections on encounters
with the Ukrainian diaspora
and government authorities
as well as a supplement to the book
My Life and Thoughts in Retrospect

ISBN № 0920365-70-1

Published by
The New Pathway Publishers
Toronto, Canada
1991

Данило Шумук наприкінці 60-х років

Вступне слово

Оця книжка не є суцільною, вона починається з двох вставок до давно виданої книжки: "Пережите і передумане". Перша вставка — це продовження вище згаданої книжки після 95-ої сторінки, а друга — після 119-ої. У першому варіанті ті частини були описані в три рази ширше, але, нажаль, вони попали у сейф КГБ. Потім ідуть розповіді в хронологічному порядку.

Описуючи життя, світ, події і людеві причетних до них, я нікого не принижую, ані не возвеличую, а просто пишу про них так, як я їх бачив у даних конкретних, більш чи менш складних, або й пограничних ситуаціях. Ті, що не готовили себе до таких ситуацій, часто розгублювались і попадали у паніку. А ті, що готовились, все сприймали як неминуче і вели себе спокійно. У межових ситуаціях я завжди почував себе у своїх санях, бо все життя готовив себе до таких ситуацій. Мені важче вести себе на відповідній висоті тут — у глибокому тилу від фронту і тому іноді у мене появляються сльози від болю серця із-за тих, що лежать у братських могилах під горою Шміта на далекому Заполяр'ї у Норильську, бо вони мені були найближчі і найрідніші по боротьбі у надзвичайно складних і тяжких умовах.

Мої вражіння із зустрічей з українською громадськістю в Канаді і Америці — це суб'єктивні тогочасні вражіння, і тому вони не завжди віддзеркалюють дійсний стан речей. Оце щойно тепер я починаю трішечки розуміти наших людеві в діяспорі взагалі, а їх організації зокрема, але це ще тільки починаю.

Дисидентам приїхавшим сюди на постійне проживання, нелегко знайти своє місце. Кожний з нас уявляв собі нашу діяспору не такою, як вона є у дійсності. Найважче з нас є тим, які перебільшували своє значіння там і тут, бо їм, чомусь, здається, що перед ними цілий світ у боргу і відмовляється їм його сплачувати. Сумно, що воно так, але на те нема ради, бо це недуга. Всі ми маємо свої недуги і свої помилки.

А що стосується подій у так званому СССР, то, у загальному, ми знаємо тільки зовнішні прояви тих подій, а про внутрішню ферментацію у бльоках і партіях ми нічого не знаємо. Вирішальна схватка між тоталітарними і демократичними силами ще у переді.

Данило Шумук

ПЕРЕЖИТЕ І ПЕРЕДУМАНЕ

“Українські Вісті”, Детройт, 1983

НА ЮНАЦЬКИХ МАНІВЦЯХ БОРОТЬБИ “ЗА ПРАВДУ”

Продовження від стор. 95

—А длуго пан седзял? (Як довго пан сидів?)

—П'ять років і чотири місяці, — відповів я.

—А за цо пан седзял? (А за що пан сидів?)

—За підпільну комуністичну діяльність, — відповів я.

Пані здивовано подивилась на мене і замовкла. Здивовано подивилися і наші сусіди. У ту ж мить відкрилася каса і я підійшов до каси за квитком на поїзд. Підійшли до каси і сусіди, що сиділи поблизу нас. Купляючи квиток до Ковля, виявилось, що у мене не вистачає грошей на квиток. Я розгубився і не знав, що робити і як бути. Той пан, що стояв у черзі за мною, співчутливо глянувши на мене, запитав касирки:

— Веле пенендзи ему не вистарча? (Скільки грошей йому не вистачає?)

— Чтери злотих (Чотири злотих), — відповіла касирка.

І тут же той пан, з важним виразом обличчя, виняв з гаманця 5-ть злотих і дав касирці. Я з полегшею зідхнув і увічливо подякував тому доброму панові. Пан, доброжичливо усміхнувшись і купивши собі квитка, підійшов до мене і сказав: комуністи боряться за владу і тільки за владу, вони боряться за те, щоб ті, що зараз є нічим — стали всім. Адже запам'ятай собі, молодий чоловіче, що якщо так станеться, то людям від того не покращає і люди не покращають. Вчення Христа, а не Маркса, робить людей кращими.

Їдучи з Білостоку до Ковля, я майже весь час дивився у вікно і думав про те, що сказав той добрий пан, що допоміг мені у біді і так розумно і гарно розмовляв. І справді, подумав собі я, що конкретне, наявне добро роблять

тільки по-справжньому віруючі люди. Комуністи, члени ЦК, говорили, що Януш Корчак антипод Макаренку, але насправді то він антипод і Марксу.

Поїзд мчався через поліські ліси. У лісі все цвіло. Я дивився і думав: який же чудовий світ, яка гарна природа, а люди ніяк не можуть влаштувати собі таке життя, щоб усім жилося добре, приємно і весело. У комуні політв'язнів була усталена строга соціальна справедливість і строгий порядок. Все ділили між собою по-чесному, але справжньої душевної теплоти, справжньої любови між нами не було. Існувала якась порожнеча в душі, якась черствість і бездушність.

Маркс і його послідовники пишуть, учать і говорять про соціальне зло, про соціальну несправедливість. А насправді то соціальна несправедливість породжена злим духом. Зависть, несамовите рвання до влади, абсолютної влади, рвання до багатства і слави — породжує зло і ненависть між людьми. Маркс і Ленін нічого про це не написали. А чому? Чому той хробак їх не цікавив? І чи не може бути так, щоб саме той хробак керував їх генієм?

Дерева бігли назустріч і мелькали перед вікнами, колеса вистукували на стиках рейок свій ритмічний такт, а я думав свою тяжку думу. Підкрадалися сумніви до всіх ізмів, але я їх відганяв, бо що ж тоді кращого можна придумати? Християнська віра пасивна до активно діючого зла і несправедливості. А проти зла і несправедливості треба активно діяти в ту ж мить, як тільки вона проявляється, думав собі я. І так, у тих роздумах, приїхав до Ковля.

У Ковлі мене зустріли односельчани і оповіли мені про тяжку горе — тяжку недугу моєї мами. Та вістка придушила у мені всю радість волі. Їдучи з Ковля до Боремщини, я був дуже пригноблений тим важким горем.

Від Ковля до півзупинки Підгородне мені було все близьке і рідне, все — села і хутори, потічки й болота, поля і куці та проліски. От, та ж сама зупинка Кошари, от містечко Маціїв, от вже і село Руда. Поїзд сповільнює хід і зупиняється на півзупинці Підгородне. Підійшовши до

виходу, я побачив великий натовп людей і подумав, було, що це мабуть когось провожають у далеку дорогу. Але, вийшовши з вагона, всі ті молоді люди, в основному дівчата і хлопці, кинулися мені назустріч. Серед того натовпу я побачив і свою дружину з маленькою донечкою. Всі дуже радісно мене вітали. Але в мене на душі не було ніякої радості. І так ми всі разом, за 15 хвилин були вже у моїй хаті.

Мама сиділа як смерть, і дивилася у нікуди якимись чужими очима. Я швидко підійшов до мами і почав цілувати. Мама не реагувала. Люди почали розходитись. Незабаром у хаті я залишився тільки з мамою, дружиною і донечкою. Тяжко було все те переносити, але ж легко мені ніколи не було, — подумав собі я.

У світі панував неспокій і політична розгубленість. Гітлер своїми ніким непередбаченими політичними потягненнями і воєнними наскоками наробив великого переполоху у всьому світі. Ніхто не знав, що можна очікувати від нього у найближчий час.

Через декілька днів до мене прийшли хлопці (бувша моя комсомолія) з косами і сказали: підем поможем тобі скосити траву, бо вже тільки твоя стоїть. Іти треба було більше кілометра. Вийшовши за село, Микола запитав: що ж воно буде, Даниле? Сталін зняв Літвінова з комісара закордонних справ, а на його місце поставив Молотова. По радіо говорять, що такі зміни у такий неспокійний час мусять мати якесь велике політичне значення.

— Та по всьому видно, що Сталін намірений вступити у союз з Гітлером, — сказав я.

— Якто, хіба ж це можливо, щоб Сталін з Гітлером стали союзниками? — піднесеним тоном запитав Микола Іваскивич.

— А хто його знає, що у політиці можливо, а що неможливо, — відповів я.

— Якже ж тоді нам бути, що говорити людям? — запитали майже всі разом.

— Так, для нас — це великий сором, це компромітація комуністичної ідеї, але ми у цьому нічого заподіяти не

можемо. Сталін комуністичну партію Польщі, Західньої України і Західньої Білорусії розпустив, а її керівників минулого року розстріляв, — відповів я.

— Люди про всі ті справи нічого не знають, — вони приймали нас і приймають за комуністів, сталінців, — сказав Михайло Власюк.

І так, політикуючи, ми зайшли у Ставища і взялись косити. Та солідарність моїх друзів мене тішила і одночасно смутила, бо вже нема тієї ідеї, яка нас об'єднувала. Це була остання моя розмова з тими молодими моїми односельчанами-комуністами.

У газетах і по радіо кожного дня передавали про те, як фашистська Німеччина безкарно захоплює все нові і нові країни і як жорстоко топче культуру тих народів і їх винищує. Між Першою а Другою Світовими війнами серед усіх народів появилися фашистські організації із своїми фіурерами. Навіть у маленькій Литві появился свій маленький Гітлер в особі Вальдемараса. Словом, фашистськими ідеями хворіла вся Європа. Одні фашисти були крайньо правого напрямку, а другі — крайньо лівого. І ось ті фашисти — антиподи підписали між собою договір. Той договір дав можливість Гітлерові свobodно займатися розбоєм в Європі. Демократичні країни лявірували між тими двома злами дуже невдало і в результаті об'єднали їх проти себе. Сталін віднімав останній кусок хліба від селян України і відправляв у фашистську Німеччину аж до 20 червня 1941 року, та таким чином помагав фашистській Німеччині завойовувати державу за державою у західній Європі і Африці. Все це я зрозумів шойно тоді, як утік з німецького табору військовополонених у Хоролі і пішки йшов через Полтавську, Київську і Житомирську області. Там, у тих областях, я бачив розвалини сіл, де люди у 1933 році вимерли з голоду. Йдучи від села до села через руїни українських сіл, я наслухався жахливих оповідань про страхіття голоду і репресій. Я чув і читав про ті страхіття і раніше, але не вірив, бо якже ж можна було вірити у те, що селянськоробітнича влада морить голодом своїх же селян.

1-го вересня 1939-го року фашистська Німеччина напала на Польщу. За два тижні польська армія була розгромлена. Розбитки тієї Армії безладно йшли у напрямку кордонів ССРСР. 17-го вересня перейшла кордон Червона Армія і рушила назустріч своїй союзниці — німецькій фашистській Армії. Два німецькі танки ввійшли у наше повітове містечко Любомль. Міщани вийшли з хлібом і сіллю вітати німецьких вояків. Німецький офіцер-танкіст виліз з танка і сказав ломаною польською мовою: Не тшеба, тутай бендзе люс, люс! Оце так настав 4-тий розбір Польщі. Взнавши про це у Любомлі від своїх товаришів, ми зразу ж взялися готувитись до зустрічі Червоної Армії.

Всі ті, що симпатизували комуністам, орієнтувалися на мене і тому мені прийшлося займатися тією підготовкою. Я організував сільські комітети, організував сільську міліцію, розпорядився будувати арки. А селяни, тимчасом, возили собі ліс. Люди підневільної нації люблять той період, як одна влада счезла, а друга ще не встановилася, бо у таку пору можна свобідно тягнути з лісу все, що кому заманеться.

Ми покликали у комітет старих лісників і приказали їм приступити до своїх обов'язків, цебто — берегти ліс. На дрова видавати лише сухостой і то тільки тим, що пред'являть посвідки сільських комітетів. Для "авторитету" треба було мати свою озброєну міліцію. Зброї не було. Прийшлося зайнятися роззброєнням тих поляків, що вже верталися зі сходу на захід. Роззброєння проходило мирно і легко. Ми зупиняли поодиноких роверистів, відв'язували кріси від їх роверів, а роверистів відпускали. У більшості ті роверисти були раді тим, що все це так мирно обходиться. Ті, "успіхи" так нас заохотили, що нам захотілося розброїти якусь більшу частину війська. Хотілося зробити щось надзвичайне, героїчне.

Ті частини польського війська, що рішили краще зложити зброю німцям ніж руським — йшли зі сходу на захід двома паралельними шляхами, що проходили один від одного на віддалі одного кілометра. Оце у тій молодій вільшині, що розділяла ті два паралельні шляхи, ми й

заягли. Незабаром на повороті дороги появилось польське військо з декількома підводами навантаженими скорострілами. Я сказав своїм хлопцям приготувитись до бою! А я, з пістолем в руках, вибіг на поле, що відділяло вільшину від дороги, і “скомандував” зложити зброю! Військо зупинилось. Офіцер скомандував: “плютонові до мене”! Плютонові миттю підбігли до офіцера. Через декілька хвилин плютонові бігом вернулись до своїх плютонів і скомандували зайняти оборону! Жовніри швидко почали знімати з підвод скоростріли. Побачивши це все, я бігом рвонув назад і зайняв своє місце за грубим вільховим пеньком. Поляки вдарили по нас сильним шквалом кулеметного вогню. Із пенька, за яким я лежав, тільки щепки полетіли в усі боки. Ми зірвались утікати. Через декілька хвилин по нас почали стріляти і з другої паралельної дороги. Ми яром відступили у село.

У клуні Іваскивича нам прийшлося в сні заховати своїх 17 крісів і трохи відпочити. Польські війська, відступаючи тими дорогами, що йшли паралельно зі сходу на захід, вели бій між собою около години. У селі було шумно. З клуні ми розійшлися тихенько.

У селі було повно польського війська. Полковник поставив ультиматум старості села: “або видай бандитів, або спалю село!” Полковника і старосту окружили жінки з малими дітьми на руках і благали полковника, щоб змилювався над дітьми і не палив села, а староста переконував полковника у тому, що село у тій біді нічого невинне, що це хтось з іншого села зумисне провокував, щоб польське військо спалило наше село. І нарешті якось ублагали полковника, щоб не палив села. Це була найбільша і найдурніша моя затія, що за неї мені соромно і понині.

Нарешті, під кінець вересня прийшла до нас довгожданна Червона Армія. Ми організовано вийшли зустрічати на край села. Всім було цікаво побачити, як же ж вона, та армія, виглядає. Але нам прийшлося не гордитись, а соромитись за ту армію, бо це було жалюгідне видовисько. На переді йшло щось вроді кавалерії. Коні худі-худі, тільки що переставляли ногу за ногою, а на

“козаків”, що сиділи на тих конях, страшно було дивитися. Я дивився на те все і думав: невже ж це воно те, за що я боровся? Ні, мабуть я чогось не розумію. Не може ж бути такого, щоб народ отак сам себе вимучував. Коли я представлявся червоноармійцям як комуніст, то вони дивилися на мене, як на дурня. А всі командири оперували однаковими вивченими напам'ять патріотичними фразами. На душі ставало тяжко і сумно, але я все ще думав, що чогось не зрозумів, не збагнув.

Незабаром появилася цивільна влада: Районний комітет партії, Райвиконком і все інше. Всі трішечки грамотні колишні члени КПЗУ, що сиділи у польських тюрмах за комунізм, почали влаштовуватись на будь-які посади в адміністрацію. Я рішив нікуди не пертись, а насамперед розглянутись, щоб трішечки збагнути, що воно таке та Радянська влада.

Наближалось жовтнєве свято — День Революції. Всі чотири сільські комітети почали готуватися до свята. Постановили робити один мітинг для всіх чотирьох сіл. 6-го листопада увечорі голова сільської Ради прийшов до мене з якимсь старшим лейтенантом і сказав: Оце у нас на всі чотири села веде підготовку до свят товариш Шумук, з ним і обговорюйте ту справу. Той політрук, у чині старшого лейтенанта, залишився у мене ночувати. Він назвав себе Сугаком з Житомирської області, по фаху педагог, директор середньої школи. Я розповів Сугакові про себе: хто я і як став комуністом. Потім я завів розмову про Маркса, про Леніна, Кауцького, Розу Люксембург і інших вождів і теоретиків марксизму. У тій розмові я зрозумів, що йому та тема зовсім нецікава й чужа.

Вранці 7-го листопада підійшла підвода і ми поїхали у Підгородне. Не доїжджаючи до школи, попереді нас вийшло зі школи дві вчительки.

— Школа ваша працює? — запитав політрук.

— Та оце тільки що стала працювати, — відповів я.

— Це вчительки вийшли зі школи? — Так, це вчительки, — відповів я.

Політрук розпорядився підігнати коні, щоб наздогнати вчительок. Вчительки, побачивши нас,

здригнулися. Привітавшись з ними, Сугак представився, що він директор великої середньої школи у житомирській області і тому йому цікаво познайомитись з ними. І так, розмовляючи з ними, ми під'їхали до плебанії. Вчительки зупинилися і сказали: оце тут ми живемо. Наша підвода, по команді Сугака, також зупинилася. Сугак запитав вчительок, як їх звати.

— Мене зовуть Емілія Швед. Я учителюю вже дев'ятий рік.

— А я учителюю перший рік. Мене звать Ніна Зелинська.

— Дуже приємно, дуже приємно, — усміхнувшись, сказав політрук і тоді пояснив їм, що він їде робити мітинг і запросив їх прийти на мітинг. Емілія і Ніна, загадково усміхнувшись, сказали: прийдемо.

Трибуну в Підгородне зробили високу. Людей біля трибуни було небагато. Незабаром почали підходити (так як і було заплановано) колони з прапорами із усіх довколишніх сіл. Народу зібралося около тисячі. Прийшли і вчительки. Народ товпився біля трибуни, а вчительки стали осторонь від народу. Я також став трішечки осторонь. Сугак виліз на трибуну і почав ораторствувати. Вся його промова — це суцільні газетні пропагандивно-заносчиві епітети, якими заповнені всі газети. Сугакове самозахоплення діяло на людей відштовхуюче. Вчительки усміхалися одна до одної і зневажливо поглядали на трибуну. Після Сугака на трибуні появився мій однокласник Юхим Головениць. Його промова вдалася дуже гарно, але бажаного ефекту не зробила, бо за Польщі він був суджений за бандитизм. Голови сільрад підходили до мене, щоб і я виступив з промовою, але я відмовився.

Мітинг скінчився. Ентузіазму не проявилось, але на обличчях людей зацікавленість виявлялася дуже вимовно.

Сугак підійшов до мене і сказав: — Їздового відправив, а ми пішки підемо до вчительок.

— Як це так — “підемо пішки до вчительок”, — вони ж нас не запрошували, — обурено сказав я.

— Запросять, ідем, побачиш як це робиться, — заносчиво сказав Сугак і потягнув мене за руку.

— Раз я вже тут, то заодно мені треба і з вами порозмовляти по питанню школи. Надіюсь, що ви не відмовите нам зайти до вас, — нахабним тоном сказав Сугак до вчительок.

Вчительки, переглянувшись між собою, сказали: що ж підем, будите гостями у нас. І так, по розмоченій дощем дорозі, ми приплентались на плебанію і зайшли у квартиру Емілії Швед. Миттю на столі появилася краківська ковбаса, швейцарський сир і пляшка горілки. По офіційній просьбі Емілії, Сугак взяв пляшку і вправним рухом відкоркував її, а тоді сказав: у нас такими чарками не п'ють. Дайте стакан. Емілія усміхнулась і швидко подала склянку. Сугак гордо налив собі повну склянку горілки, а ми поналивали собі чарочки і, чокнувшись, випили. Закусивши краківською ковбасою, знову повторили тієї самої. Від третьої Ніна і я відмовились, а Сугак і Емілія хильнули ще й по третій. Все остальне потім видуднив сам Сугак. Закінчивши ту трапезу, Емілія сказала: — “Колежанко, Ніно, візьміть гітару та заспівайте нам гарну пісню”. Ніна, наче б тільки того ждала, бо у ту ж мить, усміхнувшись, піднялась і легко граційно почимчикувала і тут же вернулась з сусідньої кімнати з гітарою у руках. Ніна мала хороший і добре поставлений альт і співала не тільки голосом, а й всією душею. Тим зворушливим надхненним співом і своєю красою вона наче б приворожила мене. І так ми досиділись до десятої години вечора. Прийшлося Сугакові нагадати про те, що пора вже йти, але він відмахнувся, що ще рано. Через пів години я знову нагадав, але він і тим разом сказав те саме. В одинадцятій годині я піднявся і твердим тоном сказав: “Ідем”. Сугак, неохоче піднявся і ми, попрощавшись, вийшли. Надворі падав дощ. Під ногами болото. Сугак напався на мене за те, що я не залишив його там, у вчительок. Я сказав йому, що це було б дуже грубо і негарно, не тільки з його боку, а й з мого.

— Це тут, по буржуазному, нагло і грубо, — сказав Сугак і вернувся назад.

Та поведінка Сугака мене дуже здивувала і обурила. Я зрозумів, що я нічого не розумію, бо, якщо у Росії всі комуністи такі як оце Сугак, то тоді я не комуніст, бо це ж наглість. Я йшов додому як обкрадений, як ограбований, наче б у мене відняли найбільші цінності.

На другий день, около години десятої, Сугак прийшов. Я запитав його: ну якже там вас прийняли?

— Гум, як прийняли — обох трахнув,— грубо відповів Сугак.

Дальше розмова у нас не клеїлась. Помовчавши трохи, Сугак підняв очі на мене і сказав: “Ти, Даниле, влаштуйсь на роботу, у нас усі повинні працювати”.

— А де ж можна влаштуватись і на яку роботу? — запитав я.

— Я можу тобі допомогти влаштуватись на вчительську роботу. Мій товариш працює завідуючим РВНО у Любомлі, я йому скажу і він тебе прийме.

— Добре, поспробую, — відповів я і подумав, що насправді треба влаштуватись.

— Не думай, а пиши заяву, бо може бути погано.

12-го грудня я написав заяву і відвіз у РВНО. Через декілька днів мене призначили на вчительську роботу у свою школу. З тим призначенням я відразу прийшов до директора школи Ісаака Мортковича Люксембурга і, подаючи йому призначення, сказав: — “Мене прислали у ваше розпорядження”. Прочитавши призначення, Ісаак Морткович пильно подивився на мене і запитав: “яка у вас освіта?”

— Я сидів п’ять років і чотири місяці у тюрмі і там доповнив курс за середньою освітою. У найближчому часі постараюся екстерно здати екзамени за середню освіту. З мовами я троха відстаю.

— Я також не педагог, я юрист, магістер права. Української мови і літератури не знаю, але я добре знаю польську мову і німецьку. Третю клясу ви зможете вести? — запитав директор.

— Постараюсь,— відповів я.

— А що ви могли б викладати у старших клясах?

— Я добре знаю географію.

— О! Дуже добре. — Якраз географії у нас і нема кому викладати, — радісно сказав директор. — Підем, я вас познайомлю з нашими вчительками. Зайшовши в учительську, директор представив мене Емілії Швед і Ніні Зелинській. Емілія і Ніна привіталися зі мною по-дружньому, але ніякого виду не подали, що вони мене вже знають.

У початкових клясах найлегше вести другу і третю кляси. Мені поручили третю клясу і географію у п'ятій, шостій і сьомій клясах. Все у мене пішло наче б непогано, а зі співом і руханкою я був зовсім безрадний — ті дисципліни мені ніяк не піддавалися. Руханкою з часом я оволодів, а зі співом у мене так нічого і не вийшло.

Директор вів четверту клясу і викладав математику і німецьку мову у старших клясах. У нього мабуть все погано виходило, бо у клясах, під час лекцій, був такий самий гамір і крик як і на перервах. Найкраще все йшло в Емілії і Ніні. Все це я оцінював на основі того, що у них на лекціях завжди панував абсолютний спокій, абсолютна тиша. Емілія і Ніна мені допомагали і підказували у всьому, і я їм був за це дуже вдячний. У вільний час я часто заходив до них на вечірки. До директора моє відношення було офіційне. Директор також жив у тому ж самому будинку, що звався плекбанією, але вчительки його до себе не запрошували.

Крім учительської роботи, я дуже уважно слідкував за всіма політичними подіями у світі, бо по всьому було видно, що ні Гітлер ані Сталін розподілом Польщі не вдовольняться. Незабаром Росія захопила Литву, Латвію і Естонію. Потім війна з Фінляндією. Словом — Гітлер захоплював країну за країною навколо Німеччини, а Сталін — навколо Росії. У справі сільрад я вже не вмішувався, але приглядався до всього, а Райком Партії і Райвиконком приглядалися до мене.

Одного разу мене покликали до сільради прямо зі школи. Там на мене ждав зав. парткабінету Райкома Партії Скребітько. Привітавшись і розпитавши про роботу у школі, він сказав: — "Уряд СРСР постановив оформити прилучення Західньої України до УРСР. Від вашої округи

п'яти сіл треба вислати делегата до Львова на Народні Збори. Ті Збори офіційно схвалють ідею прилучення і, оформивши прохання про прилучення до УРСР, підпишуть його і вишлють у Верховну Раду УРСР. Адже треба створити виборчу комісію. Райком партії головою комісії назначив мене, а вас порекомендував на мого заступника”.

— Що ж, раз вже так постановлено, то хай так і буде, — сказав я, — адже насамперед треба на загальних зборах тих сіл висунути по одному кандидатові з кожного села, а тоді народ вже вибере когось одного з них і пішле до Львова.

— Ні, Даниле Лаврентійовичу, у нас це робиться не так. Кандидат на Збори вже назначений, треба тільки на нього проголосувати, — сказав Скребітько і пильно подивився на мене.

— Так на що ж тоді морочити голови людям виборами, як кандидат кимсь вже назначений і тільки один. Кого ж народ буде “вибирати”, як кандидат тільки один і він вже назначений? — сказав я.

— Товаришу Шумук, вчіться мислити по-радянському, — твердим тоном сказав Скребітько.

Це була моя перша сутичка з представником “визволителів”, але формальним заступником тих формальних виборів я таки був і більше у ніяку бесіду зі Скребітьком не вступав.

Дух непевности завтрішнього дня носився у повітрі, цей дух клав свій відпечаток на обличчя всіх людей, які самоупевнено ждали якихось перемін. Той дух панував і в нашому вчительському колективі. Всі ми жили наче б у згоді, але та згода була лише формальною, а насправді то кожний жив своїм внутрішнім особистим життям. Спільним у нас було тільки те, що всі ми чогось ждали з дня на день. У нашому колективі учителів той неспокійний спокій нарушився внутрішніми дразгами. У пообідню пору, о годині другій у мене було “вікно” — цебто я сидів в учительській, а всі учителі вели лекції у своїх клясах. Раптом у клясі номер 4-ри зчинився крик — директор Ісаак Морткович кричав на Ніну Феодосівну. Крик зчинився під

час навчання. Ніна Феодосівна залишила клясу і плачучи, прийшла в учительську, слідом за нею прийшов і директор. Ніна плакала, а директор кричав: "Ви скажіть советську конституцію, я вас провчу!" Всі учні з тієї кляси стовпилися під дверима учительської кімнати і через ключеву дірку заглядали в учительську. У тій порі закінчили свої лекції Емілія Швед і Юра Зелинський і прийшли в учительську. Витворилась безглузда ситуація. Треба було шукати якийсь вихід з неї. Емілія і Юра дивилися на мене таким поглядом, що ніби очима говорили "роби щось!"

— Ісаак Морткович, скажіть толком, що це трапилось? — заптав я.

— Вона скажає советську конституцію, вона говорить ученикам, що всі районні відділи підлягають двойному підпорядкуванню.

— А насправді як воно є? — запитав я.

— А! То ви беретеся захищати ту попівну, — закричав директор.

— Ви не кричіть, а послушайте: наш завідувачий відділом Народньої Освіти Черниш адміністративно підпорядковується голові Райвиконкому, а по своїй роботі по педагогічним справам — обласному відділу Народньої Освіти, — сказав я.

— А, то ви заодно з попами!

— Так, я заодно з попами! — сказав я і, повернувшись до Емілії Швед і Юри Зелинського, велів їм забрати всіх учеників до кляси номер 4 і сказати, що зараз я прийду читати їм лекцію конституції.

Емілія і Юра вийшли і все зробили так, як я їм казав. Потім я дав знак головою, щоб і Ніна вийшла. Залишившись в учительській сам-на-сам з директором, я порозмовляв з ним по-мужеськи, а потім заставив його вмитися і велів йти додому.

Лекцію конституції я провів абсолютно спокійно, бо конституцію я вже встиг добре вивчити. З того часу всі учні старших кляс ставилися до мене з якимсь особливим респектом, а учительки боялися, щоб зі мною не сталось чогось поганого. Витворилася дуже тяжка атмосфера.

Директор перестав зі мною розмовляти.

Після 1-го квітня директор привіз з Любомля зарплату і, роздаючи її учителям, сказав мені, щоб я сам їхав за зарплатою. Це свідчило про те, що директор оповів про той інцидент завідуючому РВНО. Учителюк це сильно стривожило, а я тоді ще був дуже самоупевнений і абсолютно нічого не боявся.

По зарплату я поїхав зараз же на другий день. Коли я привітався із завідуючим РВНО Чернишем, він, значучо подивившись на мене, сказав: “прийдете після обіду”. Те відкладання на післяобіду мені не подобалося. До обіду я ходив по місті без діла і думав про те: як же ж це Люксембург оповів завідуючому РВНО про той інцидент з Ніною. Після обіду завідуючий РВНО запитав: “Розкажіть мені про той інцидент, що виник у вашій школі?”

Я оповів йому все як було.

— Вина директора школи не підсудна, а ваша підсудна, але він про це все мені не оповідав, бо мабуть йому соромно і з того видко, що в суд подавати вас не збирається. Після закінчення навчального року я вас розведу по інших школах. А покищо ви здавайте екзамени за середню освіту і поступаєте в педінститут на географічний факультет, — сказав завідуючий РВНО.

У червні я здав екзамени за середню освіту і поступив в інститут.

Завідуючий РВНО після екзаменів всіх нас поназначував в інші школи. Мене призначив у пограничну зону в село Гуца. Погодитися на те призначення я не міг, бо, після арешту мого брата, пограничне НКВД не дозволило б мені учителювати в пограничній зоні, а РВНО після розкриття такої справи, зовсім звільнило б мене з педагогічної роботи. Отже у силу тих обставин я змушений був звільнитися з тієї роботи під якимсь іншим претекстом. Звільнити мене з роботи завідуючий РВНО уперто не хотів. Прийшлося “зробити” собі ангіну і через лікарів добитися звільнення. І так я знову став безробітним.

Через тижнів три мене покликали й Райком Партії. Третій секретар Райкому Партії велів мені негайно

влаштуватися на роботу і направив мене у Райвиконком до завідуючого кадрами. Зав. кадрами запропонував мені роботу у горторгу і направив мене до голови горкооперативи міста Любомля. Головою горкооперативи була молода жінка зі східних областей України. Вона запропонувала мені роботу завторга і відразу сказала: "Давайте зараз поїдемо по всіх торгових точках і їдальнях, за якими вам треба буде дивитися".

Тоді у Любомлі було 18 торгових точок, ресторан і одна їдальня. У всіх торгових точках працювали жиди, а в універмагу, ресторані, їдальні і у м'ясному магазині працювали українці. Та "робота" мені не подобалась і я зразу же відмовився там працювати.

Потім мені запропонували роботу в Госбанку. Управитель Госбанку Ігнатієв призначив мене на посаду кредитного інспектора і поручив завідуючому кредитним відділом Зайцеву ознайомити мене з тою роботою і підучити. І так я став банківським чиновником.

У кабінеті кредитного відділу, крім Зайцева, працювало ще три особи, два інспектори: Патієвич і Микола Католик та машиністка Галина Трохимович. Відомим серед них мені був тільки Патієвич, бо за Польщі він був гмінним секвестратором, а в обов'язки секвестратора входило штрафувати тих селян, що своєчасно не заплатили податку. Тоді як за Польщі я сидів у тюрмі, Патієвич забрав найкращий мій костюм за те, що дружина своєчасно не заплатила гмінного податку. Оце з тим Патієвичем мені прийшлося у банку працювати рядом, але я йому ніколи про це не нагадував і ніякої злості до нього не виношував. Словом, я жив у згоді зі всіма.

1-го травня 1941-го року, службовцям госбанку, фінвідділу і ошадкаси було приказано йти колоною на першотравневий мітинг. Насамперед там пройшов військовий парад, а потім був мітинг. Виступаючі, так як завжди, славили Сталіна і партію одними і тими ж заяжженими словами.

Після мітингу Патієвич, Католик і заступник головного бухгалтера Шидловській записали мене у ресторан на обід. На столі, по замовленню Патієвича, появилася пляшка

московської і закуса. Всі поналивали повні склянки московської.

— Колеґі, я вже сім років спиртного не мав в устах, а тут раптом повна склянка московської, так вона відразу мене звалить з ніг, — благальним тоном сказав я.

— Ми гарантуємо, що нічого не станеться, ми у біді вас не залишимо, — дружнім тоном сказав Патієвич і налив мені також повну склянку.

Я випив, всі раділи, а мені в очах потемніло. Я міцно взявся руками за стілець, щоб не впасти. Декілька хвилин я своїх колеґ не бачив. Розмова пішла веселіше. Патієвич, подивившись на мене, сказав: “Ви, колеґо, знаєте про те, що, як ви появились у банку, то ми всі перестрашилися, а я кожного дня ждав арешту, бо думав, що ви мені не подаруєте того, що я за Польщі, будучи гмінним секвестратором, забрав у вашої дружини найкращий ваш костюм за те, що вона своєчасно не вплатила податку, тоді як ви сиділи у польській тюрмі.

— Тією думкою про мене ви обидили мене і то дуже обидили, бо поважаючи себе люди лежачих не б'ють. Минулого року у Любомлі арештували начальника дефензиви любомльського повіту Юліяна Ангельського, того ж самого Ангельського, що в 1934-му році мене арештував і сильно бив і мені пропонували відомстити йому, а я не тільки не захотів його бити, а навіть ніяких доказів проти нього не дав. На рівних, один на один, я б — з ним бився, а в тюрмі, арештованого, бити я не можу, — сказав я.

Після такої незвичної розмови, мене заставили випити ще одну склянку московської. Мені знову потемніло в очах. Ті люди ненавиділи все те, що прийшло зі сходу, що принесла Червона Армія, а пити горілку склянками відразу від них навчилися.

Іти до себе на квартиру, через ринок, мені було соромно, бо мої ноги стали неслухняними, але якось приплентався без пригод.

— О! Тепер я бачу, що у мене на квартирі є мужчина, — сказала господарка дому і радісно засміялася. А я пішов своєю кімнату, швиденько роздівся і ліг спати.

15-го травня 1941-го року мене покликали в армію. Дві доби нас тримали у Ковлі на території військового городка. Тих дві доби ми там жили під відкритим небом. Військове начальство відносилось до нас, як до рабів. Останню ніч нас тримали на пероні залізничного вокзалу. Потім загнали у бидлячі вагони і відвезли у Львівську область у район Великі Мости. Там нас загнали у ліс і дали завдання копати землянки. Потім над кожною землянкою натягнули палатки. На другий день нас переодягнули у стару латану військову форму і розмістили по 10 осіб у кожную землянку. У кожную землянку помістили по одному сержанту з кадрової Армії і представили нам їх як наших безпосередніх командирів.

Працювали ми там дуже тяжко по 12 годин на добу. Основним і постійним робочим інструментом була тачка і лопата. Кормили дуже погано. Будували ми військові доти поблизу німецької границі. Через днів десять ми відчули, що наші сили виснажуються до краю. Гонити тачки бігом по 12 годин на добу на голодному пайку було просто невиносимо. Це була каторга, страшна каторга.

Із 21-го на 22-ге червня 1942-го року я працював у нічну зміну на ЦБЗ (цементобетонному заводі) і рапом, на світанку, над нами появилoся три літаки із свастиками на крилах — появилoся, зробили три круги над нами і полетіли далі на захід. Робота зупинилась. Лейтенант, командуючий роботою, наче остовпів і також дивився на літаки, а потім сказав: "Не звертайте уваги, працюйте — це маневри."

Незабаром почулися вибухи бомб і саме тоді прийшла денна зміна. Ми їм передали тачки і лопати з рук у руки і пішли в їдальню. Їдальня була тут же рядом у лісі. Столи були надворі. Ми посідали за столи і почали їсти пшоняну кашу, та рапом знову пролетіло шість літаків дуже низько — свастики було видно дуже чітко. Ми хвилювались, але голод переміг — їсти не кинули. Розмови йшли: одні говорили — війна, а інші маневри. І так, кінчивши снідати, пішли у свої землянки і лягли спати. Як тільки наші голови торкнулися постелі, то в ту ж мить ми і заснули. Там нам спалoся завжди дуже солодко. Але тим разом нас підняли

різкими ударами молота по рейці й скомандували: "У машинний парк бігом!" У машинному парку веліли ламати гілля і маскувати машини. Все те ми робили швидко і знову, вернувшись у свої землянки, лягли спати і в ту ж мить заснули. Спати прийшлося недовго, бо знову нас підняли по тривозі і скомандували: "Построїться на лінійку!". На лінійці стояли командир батальйона і політрук. Їх вираз обличчя сам собою свідчив про те, що це вже не маневри, а війна. І тут же командир батальйона тривожним голосом сказав: "У чотири години віроломний ворог порушив наші священні кордони. Ми, як небойова частина, повинні зараз же залишити це місце для кадрових військ. На збори даю 5 хвилин. Зрозуміло?" Ми відповіли зрозуміло, але вже якимсь іншим голосом.

Отак почалась для нас війна.

Годин три ми йшли лісом. Потім, до Великих Мостів, йшли від проліску до проліску і там німці вже почали нас обстрілювати то зправа то зліва. У Великих Мостах дуже сильно нас обстріляла німецька авіація. У тому марші я дуже сильно намуляв ногу і відстав від своєї частини. Йдучи через Камінку Струмілову і Красне Львівської області, я бачив у всіх людей сіяючі обличчя — всі раділи наступом німців і дивувалися тим, що я доганяю свою робочу роту. А я здоганяв, бо на той час фашизм був для мене більшим злом ніж комунізм. І нарешті за Красним у лісі я здогнав свою роту. Рота у тому лісі відпочивала. Політрук виступав перед ротою з промовою і саме у ту пору, як політрук сказав, "границя на замку" — вартовий закричав, "танки німецькі!" І справді два німецьких танки пройшли через Красне і той ліс, у якому наша рота відпочивала. Потім ті танки вернулися назад. Після того переполоху наша рота помітно зменшилася.

Звідтіля нас вивели до тієї залізниці, що лучить Львів з Тернополем. Там зупинився серед поля товарний поїзд і ми сіли у ті бидлячі вагони та до Коростеня доїхали спокійно. У Коростені налетіла німецька авіація на залізничний вокзал і розбомбила всі ешеліони. Ми повтікали з вагонів і поховалися у рови, що побіч залізниці. З Коростеня нас відправили 40 км на північ у містечко

Овруч. Там, за Овручем, нас переоділи в нову військову форму, видали каски, противогази і кріси. Один тиждень нас знайомили з тим всім, а потім відправили на передову лінію фронту. Йшли ми через поліські ліси, болота, піски і села аж у Білорозовицький район.

Наслухавшись оповідань про Першу Світову війну, я уявляв фронт так: в окопах сидять вояки одні напроти одних і час від часу піднімаються з окопів і нападають одні на одних. Роздумуючи про те все, я уявляв, що стріляти на тих, які будуть стріляти на нас, я могтиму, але штиком колоти не могтиму. Хоча насправді все те мене мало хвилювало, бо я чомусь думав, що мене у першому бою вб'ють

В останньому прифронтовому селі на подвір'ї я побачив убитого солдата. Він лежав з розкинутими руками. Обличчя його було чомусь темносинє. У ту ж мить я уявив його маму, сестер, братів, хату і весь домашній затишок; мені стало млосно і я впав. Мене підняли два солдати і трішечки підтримували, поки я дійшов до норми. Смерть того солдата, горе тієї сім'ї мене сильно пригнітило.

ПЕРЕДОВА

У вільхових кущах нас зустрів старший лейтенант піхоти і наш взвод виділив з роти, підвів під горбок і сказав: "За оцим горбком фашистські війська. Ваше завдання повзком, не піднімаючи голови, заповзти на той горбок, окопатись там і ждати команди. Окопи копайте 12 метрів один від одного. Старший сержант, т. є командир взвода, прийнявши команду, розставив нас приблизно 12 метрів один від одного і тоді приказав повзти тим вівсом так, щоб голів вище вівса не було видно. Окопи копайте у лежачій позі, не глибокі, для лежання.

Овес був сантиметрів 40 заввишки і не густий. Шинелі ми мали на собі звинуті калачиком через плече. Я подумав собі, що з того горбочка мені вже не вийти живим, так нащо я маю повзти з тою шинелею згорнутою калачиком. Я зняв із себе той "калачик" і кинув його під вільховий кущ, щоб легше було повзти. Пізніше я пожалів за тою шинелею, бо

ночами мерз, як цуцик.

На той горбочок ми не повзли, а якось, при допомозі ліктів, сунулись на животах. Окопи викопали на сантиметрів 17 для лежання. Всю ту роботу виконували, не піднімаючи голови. Мій окіп був посередині ряду. Позаду мене, на метрів 15, окопався командир взводу. Із крайнього окопу, з лівого флангу, татарин приповз до командира взводу і просив його дозволу залишити той окіп і викопати другий на правому флангу. Командир взводу скомандував вернутися назад і зайняти своє місце. Татарин, із смертельним виразом обличчя, поповз назад.

Кругом було тихо. Навіть пташки у вільшині замовкли і жайворонки не піднімалися у небо. Все мовчало, а ми ждали, що от-от німецькі солдати піднімуться з окопів і кинуться на нас. Але німецьких солдатів ніде не було ані видно ані чути. Тільки німецький літак, прозваний рамою, появився на горизонті і зробивши круг над нами, повернувся назад. Через хвилин десять почувся вистіл з міномета і перша міна впала метрів сім перед моїм окопом. Осколки міни влучили у ту землю, що я насипав у переді окопу. Друга міна зірвалась на правому флангу біля крайнього окопу. Третя зірвалась біля окопу командира взводу, а четверта влучила в окіп татарина і розірвала його на маленькі шматочки. Це був тільки обстріл, після якого німці вдарили по нашій чоті шквальним мінометним вогнем. Сорок п'ять хвилин міни зривалися одна біля одної. Кругом роздавався стогін і крики конаючих. Піском засипало окопи. Потім стало тихо. Ми зірвалися тікати, але командир чоти крикнув "По містам!" і ми вернулися назад у свої окопи. У повітрі знову появилася та ж сама "рама" і, зробивши такий самий круг над нашими окопами, полетіла назад. І знову по нас вдарили таким же шквальним мінометним вогнем. І знову такі ж самі крики і зойки. Після того гураганного вогню ми знову зірвалися з окопів і разом з командиром взводу побігли у вільшину. Раптом з бункера вискочив старший лейтенант з наганом у руці і бігом кинувся до нас з криком "Мерзавці, я вас постріляю!" Ми зупинились. Він прибіг до нашого командира взводу і наставив наган до його лоба. У ту ж

мить, того старшого лейтенанта з усіх боків підперло 17 штиків. Побачивши це, старший лейтенант зблід і пістоль випустив з рук. Тоді один солдат відступив крок убік і, зробивши рукою різкий жест у бік бункера, сказав: "Марш у свою нору!" Старший лейтенант позадкував з висячим наганом на ремінці, а потім повернувся і бігом нирнув у свою нору. Ми пішли шукати свого командира батальйона, бо наш штрафний батальйон чомусь розділили на чоти і віддали під команду піхотинських командирів батальйонів. Оце так, на тому горбочку, у вівісі, залишили мертвими 23 солдати.

З колишнього нашого батальйону наново укомплектували тільки дві роти. Ввечорі нам дали завдання викопати круглі окопи, діаметром 70 сантиметрів, а глибиною півтора метра. У тих окопах, розмічених 15 метрів один від одного, нам приказали зайняти оборону проти танків. Ми повинні були з тих окопів кидати гранати під німецькі танки. Цілу Божу ніч у тих окопах нас мочив дощ. На дні окопу стояла вода на сантиметрів сім. Танки не появлялись. Мені нестерпно захотілось спати. Папером і хусточкою я замотав кінець цівки свого кріса і, перекривши ним окіп поперек, на ньому заснув. Зараз все це важко навіть собі уявити, але у молодості та ще й у війну — люди роблять чуда.

Найгірше було те, що три дні ми були в оточенні і наша кухня не могла пройти, щоб нас нагодувати. На четвертий день нам привезли гречану кашу на саму передову. Побачивши, що повар накладає повні каструлі каші, ми зраділи. Я помітив, що солдати дуже радісно повзли до кухні за тією кашею, а їдять з огірченим виразом обличчя, але мовчать. Нарешті прийшла черга і до мене. Поповз і я. Виявилось, що каша без солі і тому вона, наче трава, не має ніякого смаку.

Після обіду нас зняли з того відтинку фронту і перевели під якийсь широкий лан жита. Там нас розформували на трійки і дали завдання переповзти тим житом передову лінію фронту і там, у видолинку у вільшині, закидати гранатами німецьку артилерію. Трійки зформували так: два українці з західніх областей ставили

на переді метрів п'ять один від одного, а третього, руського уловника, ствили метрів чотири позаді і йому поручили не спускати нас з очей. Він мав нас стріляти, якщо б ми пробували ухилитися від виконання завдання. Зі мною на пару повз мій земляк з Любомля і плакав, бо насправді те завдання було смертельне.

Повзти нам прийшлося метрів сімсот. Кожна трійка мала знищити одне мінометне гніздо. До цілі доповзли ми без перешкод і були вже метрів тридцять від мінометів. Сигналом для нападу мала бути червона ракета. Ми ждали, ждали напружено. Раптом советська артилерія почала бити по тих німецьких мінометах і по нас. І так з тієї "операції" нас вернулося тільки вісім чоловік.

Нас знову переформовували, укомплектовували і перекидали з одного місця на друге, але стріляти нам ніде не приходилось, бо німецьких солдатів ніде не бачили. Шквальний мінометний вогонь чути було з усіх боків. Кухня приїжджала тільки один раз на добу. Солдати завжди були голодні. В останній день нашого побуту на тому відтинку фронту кухня стала біля крайньої хати у садочку під горбочком. Солдатів організовано підводили по десять чоловік і з наповненими каструльками відводили подальше від кухні. Нас підвели останніми і тому ми, отримавши їжу, рішили тут же і поїсти. Хлопці швидко сіли під яблунею і почали їсти, а я ще дивився, де ж і мені сісти. І ось, саме тоді, коли я вішав свій кріс на сучок яблуні, перша міна попала в ту ж яблуню. Всі погибли, а мене тільки приглушило і корою вдарило в обличчя. Все це трапилось так несподівано, що я наче остовпів і не усвідомлював собі — живий я, чи неживий і також впав між ті трупи. Друга міна зірвалася на другому краю того садочка. Я відчув, що мені сильно пече ліве обличчя і що я нічого не чую. З уст і носа почала йти кров. Після зриву третьої міни я зірвався і ривком перебіг у фасолю. Кожна грядка фасолі відокремлювалася борозною-рівчаком, оце я і ліг у той рівчак. Через хвилин сорок настала тиша. Вся тичкова фасоль була збита. Я піднявся з-під фасолі і піску, подивився навколо і пішов на те місце, де ми збиралися обідати. Яблуня розтрощена, кріс

розтروшений, повари і коні побиті. Я знайшов одного цілого кріса і взяв його собі. Кругом було тихо, тихо. За пагорбками німці, а за лугом виднілася одна хатина, біля якої хтось ходить. Я пішов у напрямку тієї хатини. Підійшовши ближче, побачив, що за льохом, біля тої хати, стоїть 45-ть міліметрова гармата і лейтенант біля неї. Лейтенант по національності був грузин. Я оповів йому, що зі мною сталося, як мене оглушило і зірвало шкіру з обличчя. Лейтенант, вислухавши мене, усміхнувся і пішов до хати. З хати він вийшов з відром, горнятком, рушником і дзеркалом, і підійшовши до мене, сказав: “умивайся — я тобі поллю”.

— Я обмию тільки очі і праве лице, бо до лівого зараз я не можу навіть і торкнутися,— сказав я.

— Умивай все лице. Я приказую, а ти виконуй,— жартівливим тоном сказав лейтенант.

Я обережно вмився, прополоскав уста, бо в устах було повно піску з кров'ю і легенько витерся, а лейтенант, сміючись, сказав: “Дивись у дзеркало”. Я подивився і також засміявся, бо моє ліве лице було ціле. Звідтіля я пішов у тому напрямку, що лейтенант мені підказав. Там я найшов розбитки своєї частини. На другий день недобитків нашого батальйону зняли з передової лінії фронту і повели у тил. Йшли ми лісами і пролісками декілька днів і нарешті зупинилися у Малинському районі над річкою Ірша. Там нам веліли зробити на Ірші понтонний міст. З тією роботою ми справилися швидко. Той міст ми охороняли і регулювали переправу машин через міст більше тижня. Для нас це був курорт, у порівнянні з тим кривавим пеклом, у якому ми були на передовій лінії фронту. Але та розкіш тривала недовго — через днів вісім нас і там почали обстрілювати. Звідтіля нас відправили у Чорнобиль. Через декілька днів з Чорнобиля нас відправили машинами на Чернігів. Біля моста на Дніпрі скупчилося багато війська. Виникли гострі суперечки між командуванням, хто ранше має переправитись через Дніпро.

Ми, солдати другого сорту і тому нам довго прийшлося ждати, але нарешті прийшла черга і на нас.

Через Дніпро ми переправились спокійно, але незабаром після нас налетіло 13 фашистських літаків і почали бомбити і стріляти з кулеметів по машинах. Довго бомби не попадали у міст, але німці бомбили доти, доки не розбили моста і колону машин, що переправлялися.

Переправившись через Дніпро, нам скомандували повернути ліворуч у ліс. З нашого батальйону загинуло двох солдатів. Політрук, як і завжди, поручив мені виступити зі словом на Похороні тих солдатів. Те поручення я виконував нелегко, бо у тих обставинах хватало спазми за горло і сльози заливали очі.

Після бомбардування ми виїхали з лісу і поїхали у напрямку Чернігова. Це наше старинне місто мені хотілося побачити, бо мені здавалося, що Чернігів, своїми старинними церквами, дише величавим духом наших славних предків.

У Чернігові, праворуч стояла якась старинна церква. Дивлячись на ту церкву, мені наче б ввижались обличчя тих людей, що її будували, ввижались вони мені простими, добрими і чесними людьми. З часом наші люди здобули освіту, але втратили найбільшу цінність — втратили почуття національної і особистої гідності, а з тим втратили і волю і незалежність, втратили почуття повноцінності, почуття державницької нації.

У Чернігові наша колона повернула на ліво і, проїхавши місто, зупинилася за аеродромом. Там ми розвантажили дві машини толу і батальйон поїхав далі на північний схід, а мене з двома солдатами командир залишив вартувати тол.

Аеродром охороняли дівчата-солдати, вони сиділи біля своїх зеніток день і ніч. Літаків на аеродромі було лише декілька. На другий день вранці появився німецький літак-розвідчик, а потім налетіла ескадриля і збомбила Чернігів.

Незабаром прийшли машини нашого батальйону і забрали нас разом з толом. Німецькі літаки стріляли по наших машинах дуже часто, але якось вдалося нам доїхати без втрат.

Наш батальйон стояв над річкою Снов і займався

саперними вправами. Там було, поки що, тихо і спокійно, але та тиша тривала недовго. Сталося нежданне. Одного погідного літнього дня построїли наш батальйон і командир батальйону почав по списку виклиати солдатів на перед колони. Виклиали більше 120 осіб і відвели нас від колони за гущавину лісу на метрів 200. Там нам веліли зложити зброю. Це було для нас всіх неждане і негадане, бо це ж ні щобудь — війна тільки розгоряється, а тут раптом віднімають зброю... Все це робилося по приказу головного командування. У той чорний список попали не тільки рядові, а й капітани і лейтенанти німецького походження. Одні тим усім раділи, а другі мали вигляд розгубленности. Декілька хвилин я думав і рішив піти у бункер до командира батальйону. У бункері я виструнчився і запитав: “Чому у сам розгар війни у мене відняли зброю?”

— Такий приказ прийшов з Главки,— відповів капітан, зовсім не дивлячись на мене.

— А чому мене торкнувся той приказ; чим я завинив перед советською владою? — з обуренням запитав я.

Командири переглянулися між собою, а потім якийсь чужий полковник, пронизливо подивившись на мене, запитав: “А де ваш брат?!”

— А звідкіля я можу знати, де зараз мій брат, — стривожено відповів я.

— Оце тому ви і попали у таке положення, що не знаєте де ваш брат — сказав полковник.

Одному із розброєних офіцерів, капітанові, поручили вести нас на місце призначення. Того ж самого дня ми і вирушили у невідому нам дорогу. Ті капітани і лейтенанти знали про те, що їм недовір'яють тому, що вони німці, а всі інші не знали, чому вони попали на чорний список.

Назад ми йшли вже через спалений, розбитий, зруйнований Чернігів. Вийшовши за місто, ми повернули праворуч і сіножатями дійшли до Дніпра. Через Дніпро переїхали поромом і через завітчані луки, прикрашені широкими кущами верболозу, вийшли у якесь невеличке село. Зупинилися ми там під скиртами соломи, що стояли біля села. Незабаром прийшли до нас селяни, а вірніше

кажучи — селянки, і принесли всякого їства. Словом — прийняли нас там дуже гарно. Тривоги, страху перед німцями у тих людей не проявлялось.

Вечором ми знову вирушили у дорогу і йшли цілу ніч. Вранці ми зупинилися у великому селі Монастирище. Там ми примістилися у сушилці для тютюну. Справжньої військової дисципліни у нашій групі не було, кожний йшов куди хотів і коли хотів. Ходив по селі і я. Люди приймали нас радо, годували і не скривали своєї радості від того, що нарешті прийшов кінець більшовизму і колгоспам. Потім ті люди переконалися, що Гітлер нічим не кращий від Сталіна і саме це його і погубило...

Наступною нашою зупинкою було передмістя Ніжина. Там населення, з наказу місцевої влади, відносилось до нас дуже погано. Там нам не давали навіть і води напиться. Через місто йшли ми ввечорі. Жителі Ніжина на нас зовсім не звертали уваги. Лише дві дівчини стали близько колони і питали всіх нас: хто ми і куди йдемо? Одна питала російською мовою, а друга — українською.

— Что, ти не можеш спросіть чоловічеським язиком? — з докором гаркнула русачка на свою подружку по гульках.

Для мене це була перша ознака того, на якому рахунку стоїть українська мова в Україні.

На другий день ми зупинились у маленькому селі поблизу Прилук. Там люди прийняли нас гарно. Наступного дня ми були вже у Прилуках. Там зібрали нас, таких неблагонадійних, аж чотири батальйони і всіх, тимчасово, розформували по колгоспах. Нашу чоту призначили у село Богдани, Варвського району.

Село Богдани сховане у яру, так як і більшість степових сіл, над маленьким потічком. Селянські хатинки невеличкі, але чепурненькі. Школа мурована з червоної цегли. Нас помістили у якійсь пустій великій хаті і зразу ж повели у колгоспний двір обідати. Вели нас через цвинтар. Дуже боляче мене вразило те, що цвинтар був не обгороджений і по могилках всюди паслися коні, корови і свині.

За цвинтарем був колгоспний двір. Там нас нагодували смачним українським борщем і гречаною

кашею. Люди ставилися до нас привітно. Здавалося, що такі люди повинні б шанувати могили своїх батьків, а не шанують. Це питання лягло мені на душу тяжким каменем. Поївши смачного обіду і розглянувшись навколо, я побачив осторонь старого діда з сивою пишною бородою. Я підійшов до нього і запитав:

— Дідусю, скажіть мені, будь ласка, чому у Вас, у такому гарному селі, необгороджений цвинтар? Це ж святе місце. У нас на цвинтарі завжди тиша, спокій і зразкова чистота, а тут, у Вас на цвинтарі свині і корови пасуться,— сказав я.

Дід подивився на мене сумними очима, похитав своєю сивою бородою і сказав: "Був колись гарно обгороджений і оцей наш цвинтар, і тоді і тут була свята тиша і спокій. Все це знищено, знівечено у 1933-му році. Це був рік страшного мору, страшної скверни. Люди щоденно вмирали і їх трупи лежали в хатах, на дворі, по дорогах і городах. Хоронити не було кому. Оце від того часу наші люди опустились і живуть з дня на день і не вірять у ніщо."

— Невже ж по всій країні була така страшна засуха? — запитав я.

— Ні, хліб вродив, але у березні місяці весь хліб забрали, весь, до однієї зернинки,— сумно відповів дід.

— А хто ж забрав? — обурено запитав я.

— Забралі ті, що не трудилися на той хліб, забрали ті, що зараз збираються тікати,— відповів дід.

Та розмова подіяла на мене так, як удар молота, під яким розсипається все. Я втратив ціль, я втратив смисл життя. Все наче б покрилось безпросвітною мрякою і суцільним гріхом. З тієї пори я замкнувся сам у собі і більше з ніким не заводив жодних розмов.

Через кілька днів партійний актив виїхав із села. Незабаром прийшло розпорядження і нам залишити те село. У селі Богданах декілька чоловік з нашої чоти на збірний пункт не явилось, але командир чоти тією справою зовсім не турбувався; він наче б і не завважував того, що не всі появилися на збірний пункт.

Йшли ми тихо, від села до села, без найменших пригод. Погода стояла хороша, соняшна. На день

зупинилися у селі Антонівка. Люди там прийняли нас нормально. Потім ми зупинилися у селі Майорщина під Пирятином. Там, у колишньому саду, нас знову зібрали всі чотири батальйони розброєних солдатів, солдатів 3-го сорту.

Потім, у тому ж селі Майорщина, появився і наш “матірний” батальйон 36-ть ОСБ. Там скупчилось багато всякого війська. Всі ті військові частини пробували прориватись у всіх напрямках, але дарма — знову вертались назад у Майорщину. Кільце звужувалось все тісніше і тісніше. Кулеметний і мінометний вогонь охоплював зі всіх боків і затискав нас все тісніше і тісніше у свій “мішок”. Командування наших розброєних батальйонів десь щезло. Із солдатів тих батальйонів потворились територіяльні групи.

ПЕРЕЖИТЕ І ПЕРЕДУМАНЕ

“Українські Вісті”, Детройт, 1983

7. ВІДЧАЙДУШНИЙ РИВОК НА ВОЛЮ

Продовження від стор. 119

Йшов я у міжрядді все далі й далі від Хоролу, йшов і їв пиріжки. Кукурудза виросла хороша, висока. Та плянтація тягнулася около кілометра. Під світанок я вийшов з кукурудзи у молоду густу ліщину, що тягнулась понад кукурудзою до польової дороги. У кукурудзі і ліщині я почував себе безпечно, а дороги боявся, щоб знову не попасти німцям у руки. Але щоб попасти у те село, що розкинулося на другому боці потічка, треба вийти на дорогу, перейти місток і звернути на право. Село ще спало, але де-не-де вже світилися вогні. Я пішов до першої хати, що стояла ліворуч за садочком, метрів 150 від дороги. У хаті вже світилося. Я легенько постукав у двері. На душі було тривожно, бо невідомо, чи відкриють і чи приймуть. Але, Слава Богові, хатні двері рипнули, приодкрились і надвірні. Показалось одне око і половина жіночого обличчя.

— Ви з лагерьа? — через приодкриті двері запитала жінка.

— З лагерьа — відповів я.

— Що ж, заходьте — приодкривши ширше двері, сказала жінка. — Отак мабуть і мій десь поневиряється.

— Може й так, якщо не в таборі знемагає — відповів я.

— А ви мабуть з Хорола, з табору військовополонених утікли?

— Так, цієї ночі я втік з табору, з Хорола.

— Ой, знаємо ми про той табір, знаємо. Це табір смерті, страшної смерті. Зараз ви йдіть на горище і там троха відпочиньте, а я за той час нагрію води і наварю їсти,

бо вам насамперед треба добре помитися, а тоді поїсти,— сказала господиня і показала куди і як залазити на горище.

Незважаючи на всю нечисть, я заснув міцно. У підобідню пору мене розбудили дочки господині. Мився я у балії, мився довго, бо бруду на мені було дуже багато. Господиня дала чисту білизну і цивільний одяг. Я подякував за це все і сів їсти. Донечки пильно приглядалися до мене.

— Отак може і ваш батько десь страждає,— з жалем в очах, подивившись на дочок, сказала господиня.

— Якже ж тут люди ставляться до німців? — запитав я.

— Наші люди ненавидять комуну і німців не люблять, бо німці також добра нам не несуть, — сумно відповіла жінка.

Після того як я поїв картопляного пюре з кислим молоком, господиня знову веліла мені йти відпочивати.

— Дуже вдячний Вам, госпою, за Ваше добре серце, у Вас я вже поздоровшав удвоє.

— А чи далеко вам ще йти? — раптом запитала господиня.

— О! Далеко — моя дома приблизно 800 кілометрів на захід,— сказав я.

— А звідкіля ж це Ви? — з цікавістю запитала господиня.

— Я із самого краєчка Волині: з Любомльського району. Любомльський район розположений понад Бугом, а за Бугом починається вже Люблінське воевідство, — відповів я.

— О, то ви із Західньої України? То ви ще не знаєте, що це таке советська влада, що це таке колгоспи,— сказала господиня і зовсім якось по-іншому подивилася на мене.

— Так, я тільки тут, у вас і від вас починаю визнавати правду про советську владу,— сказав я.

— Краще було б, щоб ви її і не знали, а зараз йдіть у комору і лягайте спати, — сказала господиня.

І знову я наче провалився у сон і спав до самого ранку. На другий день вранці я вийшов із села вже по-цивільному зодягнутий і мені стало вже значно легше проходити від села до села, прямуючи на захід.

Гарна та Полтавщина, гарні села, добрі, привітні і гостинні люди. Із села до села йшов я стежками і польовими доріжками, щоб, у міру можливости, не зустрічатися з німцями.

У загальному беручи, то люди приходом німців не раділи, але не скучали і по “советській” владі. Формування українських районних управ мислячі люди у східніх областях України серйозно не сприймали. Все це я відчув у розмові із деякими освіченими селянами. Вони, наче відчували, що основна розв'язка впереді і ніхто толком не міг сказати, якою та розв'язка буде.

Десь на другий чи на третій день, підвечір, я увійшов у якесь розвалене село. Сумно і боляче було дивитися на розвалені печі кругом зарослі високими і густими бур'янами. А журавлі наче б зажурені стояли біля колодязів. Дивився я на ті стежечки, що вже заростали споришем і впереді мною наче б майнув живий образ, як тут колись весело бігали і галасували діти, як співали дівчата, а зараз пусто, мертво. Тільки одичавілі коти бігають з двору у двір і сови перелітають з одного напіврозваленого комина на другий. Тяжко було дивитися на ті руїни українського села.

Вже смеркало, як нарешті мені трапилось по дорозі живе село. По зовнішньому вигляді хати, по садочку і загорожі я завжди вгадував по проявленому у тому всьому їх естетичний і духовний внутрішній характер. Я ніколи не йшов проситися на ніч у велику, розкішну, багату хату, бо у таких хатах жили ті, що “були нічим, а стали всім”, що в ім'я советської влади грабували заможних селян. Не йшов я і до запущених, неохайних хат, бо у таких хатах жили ледарі, грубі і злісні люди. Я заходив проситися на ніч у скромні хатинки, заховані у садочках і старанно обгороджені. І майже ніколи не помилявся — у таких хатах живуть чесні, добрі і скромні люди. Адже у тому селі, в обраній мною хаті, мене привітно, співчутливо прийняли на ніч. У тій хаті насамперед я оповів хто я, звідкіля і куди йду, а потім запитав: “Де ділися люди із сусіднього села?”

— Де ділися люди, питаєте, з того села?... Всі люди у тому селі померли з голоду у 1933-му році. Три місяці

підряд; квітень, травень і червень, голодна смерть душила поголовно всіх, а нарешті задушила і тих, що помагали їй віднімати хліб від своїх сусідів. Вона, окаянна, нікого не милувала. У нашому селі майже половина людей врятувалася від голоду тільки тому, що приховали собі хліба. Ми не вірили советській владі і тому самі за себе думали, — сказав господар.

— А хіба ті, що вмирили з голоду, вірили? — запитав я.

— У більшості вірили. Вони під свою віру підводили свою логіку, що, мовляв, як так може бути, щоб влада селян і робітників морила голодом тих же самих селян, що їх годує хлібом.

— А як же ж на це все дивилася армія? В армії ж служить більше селян ніж робітників, та й робітники, то це також вчорашні селяни, — запитав я.

— Армія є армія — командир скомандує співати: “Я такой другой страны не знаю, где так вольно дышет человек” і солдати співають, не думаючи про те, що вони ніколи ніякої “другой страны” не бачили і ніколи не побачать, бо насправді вони бачили тільки свій колгосп і іноді районний центр. А батьки, брати і сестри у той же самий час, як вони співають “где так вольно дышет человек” — вмирають страшною смертю, — сказав господар.

Розмови точилися довго і все це лягало на мою душу важким каменем, бо у результаті тих подій, про які йшла мова, виявилось, що все те, за що я готовий був віддати своє життя, насправді є найстрашнішим чудовищем в історії людства. Проти тієї страшної сили виступила така ж сама страшна сила — фашизм. Тих дві сатанинські сили, дві сатанинські ідеології роздерли наш народ і витворили таку ситуацію, що ми активно стали самі себе винувувати. Все людство попало наче у якусь трясовину всеохоплюючого Зла, бо на боці Росії збирається виступити Америка і Англія. Для мене це настав найстрашніший період у моєму житті, бо я стратив сенс життя. Світ покритися чорною пеленою Зла. Але жити хотілось, і я йшов — йшов далі на Захід. Йшов глухими дорогами і полями, йшов і думав: ввечері підійду під своє

село і тихенько, щоб і сусіди не бачили, зайду до своєї хати, щоб побачити дочку і сина. Розпитаю дружини, чим дише село і піду блукати по світі, ризикуючи життям кожної хвилини. Життя без мети, Великої Мети, не має змислу, але глибинна, внутрішня віра і надія на перемогу добра над злом, на перемогу справедливості над несправедливістю, тримала мене при житті і наказувала зберігати себе і ждати свого часу.

Про страхіття голодомору оповідали мені в кожному селі. Оповідали і про арешти та розстріли у 1937 році. Я слухав про те все і думав, що людство саме винне у тій своїй біді.

Продвигався я на захід дуже обережно, у середньому по 30 кілометрів на добу. Не доходячи до Дніпра кілометрів 20, я зупинився на ніч на окраїні якогось невеликого хутора. Господар дому виявився досить розумним, розсудливим і поінформованим чоловіком. Насамперед він розпитав мене, хто я і звідкіля родом, а потім почав оповідати про те, що діється по їх селах і в районі. У тій хаті від господаря я почув знайомі мені прізвища: Андрій Мельник і Степан Бандера. Для мене чути ті прізвища на Полтавщині, та ще й у таку пору, було дуже цікаво.

— О, це цікаво. Розкажіть, що тут про тих людей говорять, — попросив я.

— У Каневі українці із західних областей України появилися майже одночасно з німцями, одні з них вважають себе бандеровцями, а другі — мельниківцями, і як ті, так і ті, наввипередки догоджають німцям, а між собою чомусь не ладять, — сказав господар і допитливо подивився на мене.

— Якщо вони бачили, як німці поведуться з військовополоненими і після того співпрацюють з німцями, то вони роблять страшний злочин, — сповнений обуренням сказав я.

— А Бог їх знає, чи вони бачили те, що німці роблять з нашими людьми, чи не бачили; я гадаю, що якщо хотіли бачити, то бачили, бо німці чинять звірства відкрито на очах у всіх, — сказав господар.

— Видко, що ви за більшовиками не скучаєте і німцями не радуєтесь, — сказав я.

— А чому тут радуватись, волі нам ніхто не принесе. “Хто визволить — в неволю візьме”... — писала Леся Українка.

— Ви праві, господарю. Якщо ми самі не визволимося, то нас ніхто ніколи не визволить, — сказав я.

Дуже уважно тієї нашої розмови слухала господарева дочка-учителька і дванадцятилітній син. Словом, у тій хаті я відчув наче б домашній затишок.

Наступного дня о дев'ятій годині я пішов у напрямку Канева. Йшов я поволеньки, не спіша, по напрямку Чернечої гори, що виднілася за Дніпром. Погода стояла тепла. Кругом було тихо. У повітрі літало “бабине літо”. До полудня я дійшов до високої, зарослої травною козацької могили, що стояла серед степу. Я виліз на ту могилу, подивився кругом і ліг. Там, на тій могилі, думав я про тих, що в могилі, думав про тих, що насипали ту могилу. Намагався уявити все те, що діялося у ті давно минулі роки, роки боротьби за волю свого рідного краю, за волю свого народу. Тоді москалі, поляки, турки і татари нападали на наш край, а більшовики зробили так, що ми один одного грабуєм, вбиваємо і в тюрми саджаємо. Більшовики натравили сина проти батька і брата проти брата. Це найстрашніша ідеологія, це сатанинська ідеологія, якої світ ще не знав, — думав собі я і в роздумах заснув. Спав солодко, приємно, але недовго. Пройшов я кілометрів сім, як раптом переді мною, наче з-під землі, виринув сосновий ліс. Той ліс тягнувся у низовині, понад берегом Дніпра, у якому заховалося село Ліплява. У тому селі я зазнав прикрощів — люди не приймали мене до хати на ніч. Обійшов п'ять хат і всюди направляли мене до старости. А йти до старости, то це однозначно, що німцям у руки. Розпач огорнула мою душу, на душі знову стало важко. Ліворуч від села метрів триста стояла хата, хлів і клуня, а трішечки дальше — стіжок сіна. Оце я й пішов до тієї хати. Привітавшись, я відразу оповів хто я, звідкіля і куди йду, та чого прийшов до них. У хаті були самі жінки. Надій на те, що ті жінки приймуть мене на ніч, було мало,

але на моє щастя, старша жінка сказала: “Аякже — ночуйте. Я зараз нагрію води, вмиєтесь, повечеряєте і ляжете спати”.

— Ні, я обиджу господаря, бо господар може бути інакшої думки, — сказав я.

— О ні, наш господар завжди такої думки як і ми, — жваво сказала господиня. І раптом у хату ввійшов господар.

— Чому це чоловікові не даєте їсти? — тількищо переступивши поріг, запитав господар.

— Та ми просили, але чоловік жде тебе, — сказала господиня.

— Ну тоді насипай нам обом, — сказав господар і добрими очима подивися на мене.

При столі я оповів господареві, звідкіля я родом, як і коли призвали в армію, де “служив” і яка це була “служба”, як попав у полон і як утік з полону. Господар уважно вислухав мене, а потім сказав: — О, це цікаво, але насамперед скажіть, чи у селі заходили до будь-кого у хату?

— Заходив, та ще й не в одну, а до декількох хат, але прийняти на ніч мене ніхто не хотів, всі відсилали до старости, а для мене йти до старости однозначно що йти до німців у руки, — сказав я.

— Ви добре зорієнтувалися. Вони вже не одного таким способом віддали німцям у табори смерти. І хто це, думаєте, робить? — комуністи! Оце тепер вони таким способом рятують свою шкуру. Добре, що Бог спровадив вас у нашу хату. Зараз, після вечері, помиєтесь, дружина дасть вам чисту білизну, переодінетесь і ляжете спати, а завтра наш хлопець проведе вас до Дніпра. Через Дніпро, біля розбитого моста, ходить пором, яким з лівого берега на правий перевозять худобу і людей. На тому поромі завжди дижурить поліцей і людей без документів відправляє у комендантуру. Адже мій синочок поведе вас трішечки лівіше — там дід перевозить човном таких як ви, — сказав господар.

— О, це справді, що мене сам Бог спровадив до Вашої хати.

І так, помившись, переодівшись, повечерав я і ліг спати. Після тієї купелі, у чистій білизні я заснув ментально. На другий день господарі затримали мене аж до обіду. Після обіду господиня вложила у сумочку майже цілий буханок хліба і около півкілограма сала.

— Оце вам, — подаючи ту сумочку мені в руки, сказала господиня, — а наш синочок проведе вас до того перевізника.

— Я дуже, дуже вдячний Вам за Вашу гостинність, за Вашу доброту і щирість.

Попрощавшись з господарем і жінками, я, з їх дванадцятирічним сином пішли в напрямку Дніпра. До Дніпра було кілометрів три. Йшли ми трішечки ліворуч села. До Дніпра ми дійшли приблизно за 45 хвилин. Праворуч, метрів 500 від нас, паралельно з розбитим мостом ходив пором. Тим поромом в основному перевозили з лівого берега на правий коней і корів, бо советська влада всю худобу з правого берега Дніпра евакувала на лівий і все це попало в київське оточення.

Дід з човном був на правому березі Дніпра, але, побачивши нас, відразу рушив у нашому напрямку. Я стояв на березі Дніпра і, дивлячись на того діда, любувався його боротьбою, з веслом у руках, проти течії, а думкою лину в сиву старину княжих і козацьких часів. Думав у некористь свого покоління, бо судячи по чину тих давніх наших предків, то хоча вони були неграмотні, або малограмотні у порівнянні з нами, але вони були державницьким народом, високосвободолюбивим народом, готовим умерти в боротьбі за незалежність свого народу, а ми перетворились у рабів. Я думав, а човен все наближався і наближався. Дніпро, човен і той дід зі своєю пишною сивою бородою наче б предсталив тих наших славних предків і я пишався його силуетою. Вся моя увага була спрямована на діда, на човен і я не бачив, що саме тоді як човен причалив до берега, підійшла якась молода жінка з напущеною на чоло хусткою. Привітавшись з дідом, я попросив його, щоб перевіз мене на правий берег Дніпра.

— Га га га! А я ж чого сюди приїхав? Я ж для того і приїхав, щоб тебе перевезти, — весело сказав дід і

неприхильно подивився на ту жінку, що підійшла до човна.

— Мене також перевезіть, я заплачу, — несміливо, благальним тоном сказала жінка і опустила голову.

— Не можу, — сказав дід, проникливо вдивляючись у її напівзакрите хусткою обличчя.

У жінки з очей покапали сльози і покотилися по обличчі, вона мовчала і плакала. Положення і сльози тієї молоді жінки мене сильно зворушили і я сказав дідові: “Та візьміть ще і її; невже ж ваш човен не перевезе нас двох”; — благально сказав я.

— Та це не в човні справа, — вона жидівка, а мене вже викликали на комендантуру і попереджували, що якщо я буду перевозити жидів, то мені буде капут, — сумно сказав дід.

— Та хто там про це буде знати, це ж молода дівчина, шкода її так на поталу судьби тут залишати, — сказав я, з жалем у серці дивлячись на її заплакане обличчя.

Дід співчутливо дивився то на неї то на мене, а потім, зідхнувши важко, сказав: “сідай”. Дівчина відразу наче засіяла і сівши у човен, сердешно подякувала дідові і знову заплакала сльозами радості і вдячності. Я попрощався з хлопцем і також сів.

Я з замилюванням дивися на Чернечу гору — гору Шевченка і рукою ласкав хвилі Дніпра, бо все це було для мене святинею нашого народу. Підпливаючи до берега, дід сказав: “Оцей луг за Дніпром замінований, але через нього є розмінована вузька лінія і по ній протоптана стежечка, оце по ній ви і йдіть.”

— Добре, дідуню, добре. Я вам буду вдячний все життя. — Дякувала йому і та жидівочка.

Стежка через луг була протоптана досить добре, а міни то тут то там зривалися дуже часто: це мабуть жаби і пташки зайнялися розмінуванням того лугу.

Назви того села, що з півдня прилягало до Чернечої гори, я не пам'ятаю. Це якесь архаїчне село — хати, справді, як писанки, розміщені на схилах гори по мальованичих садочках. Дівчата і молодиці зодягнуті у вишиті сорочки і завітчані кольоровими лентами, дуже жваво бігали з відрами на коромислах до криниць по воду.

Це село виглядало на музейне село з часів Шевченка і Гоголя.

Мені не вірилося, що у тому селі можуть жити погані люди, але, на всякий випадок, я нікого нічого не питав. При виході із села дорога роздвоювалась і тому прийшлося зайти у хату і запитати, куди яка дорога йде. Свою подругу по неволі я залишив надворі, а сам зайшов до скромної хатинки схованої у садочку. У хаті був тільки хлопчина років десяти. Я запитав його, куди яка дорога веде і попросив води. Хлопець чемно оповів, куди яка дорога веде і сказав: “Я вам молока дам.”

— Не треба молока, мама буде сварити на тебе за те, що ти роздаєш молоко — сказав я.

— О ні, моя мама казала мені, щоб я всім прохожим давав молоко і хліб,— сказав хлопець і тут же налив кухоль молока. Поки я випив молоко то хлопець вже приніс майже цілий буханок хліба і простягнув мені. Беручи хліб, я подивився тому хлопцеві в вічі і подумав, що якщо на нашій планеті є ще такі мами і такі діти, то ще не все на світі пропало.

Надворі зі страхом і нетерпінням ждала мене молода жидівка, яка, у силу обставин, стала моєю подругою недолі. Із яру і села ми вийшли тою дорогою, що йшла праворуч. Я брав напрямок на Стеблів. Відійшовши від Канева кілометрів п'ять, ми рішили трішечки відпочити. Ми сіли серед тернини, бо настали такі часи, що тернина стала захистом не тільки для зайців, а й для людей. Там ми трішечки підкріпились і відпочили, але, на жаль, Фаня не захотіла їсти сала.

— Нам, Фаню, треба познайомитись, щоб знати, чи далі йти нам буде по дорозі, чи треба буде розійтись — сказав я, з жалем дивлячись на неї.

— Я втікла з Варшави від фашистів на Волинь і зупинилась у Шацьку. По спеціальності я лікар і тому мене, як лікаря, мобілізували у перший день війни. Я працювала лікарем у 5-тій армії. Оце коротенько у мене і все.

— О! То ми по одних стежках-доріжках ходили. Шацьк Любомльського району і я з Любомльського району. Ви у 5-тій Армії працювали лікарем, а я у 5-тій Армії служив в

ОСБ (в особому сапйорному батальйоні). У Чернігівській області нас багатьох з того батальйону роззброїли і збиралися відправити у Новосибірськ у військові заводи на роботи, але того не сталося тому, що ми попали у Київське окруження і так я попав у полон. З Хорола, з полону, я втік і йду на захід, бо там моя дома, але насправді то в мене дома вже немає і я йду у нікуди, — сказав я.

— Не вам, Даниле, так говорити, а мені. Ви українець, вам, покищо, нічого не загрожує, а я жидівка, мене жде смерть на кожному кроці.

— Воно так і не так. Не так, тому, що я комуніст. У Польщі, польський суд засудив мене за комуністичну діяльність на 8 років тюрми, але мені також фашисти жити не дадуть — сказав я.

— А чи зараз з переконання ти комуніст? — з цікавістю запитала Фаня.

— Ні, я вже не комуніст. Такого комунізму, за який я боровся, за який страждав, за який готовий був іти на смерть — ніде ніколи не було і не буде. Я боровся і страждав за той “комунізм”, який я сам собі видумав, як ідею, — з тяжким болем у душі сказав я.

— О, то в вас також несолодко склалося життя, — сказала Фаня, — а я ніколи комуністкою не була і комуністичними ідеями не захоплювалась. Я захоплювалась Янушом Корчаком, але я негідна його, бо у тяжку хвилину життя я залишила його з дітьми у Варшаві, а сама пішла подальше від біди, але біда мене наздогнала і зараз мені нема на кого нарікати, — сумно сказала Фаня.

— Я розумію вас, це нелегко мати таке на сумлінні, — співчутливо подивившись на Фаню, сказав я.

— А вам, Даниле, відоме ім'я Януша Корчака? — запитала Фаня.

— Я читав і чув про Корчака багато, — сказав я.

— А коли б ви були при Янушу Корчаку, так як я і щоб вам загрозувала смерть, так як мені, ви б не залишили його? — допитливо вдивляючись у мене, запитала Фаня.

— Це було б нечесно і нескромно з мого боку сказати, що я ніколи нікого не залишив би в біді, бо це були б тільки

слова, так можна тільки подумати. Ми не завжди здібні володіти собою так, як нам хочеться. Але у кого є міцний морально-духовний стержень, спертий на почуття особистої гідності, той не піддасться хвилевій слабості, бо для нього втрата особистої гідності рівняється морально-духовній смерті, — сказав я.

Відпочивали ми там, у тій тернині, хвилин сорок. Після тієї розмови, у мене було таке почуття, що наче б ми вже знайомі давно, давно. Звідтам ми пішли тим яром прямо на захід. Фаня весь час благала, впрошувала мене, щоб підвечір знайти десь стіжок сіна чи соломи і там заночувати; вона боялася села, боялася людей, щоб її, як жидівку, не видали німцям. Першу ніч на правому березі Дніпра ми так і зробили — переночували у розваленому стіжку сіна. На другий день ми дійшли до річки Рось, біля села Стеблів. Не доходячи до села, у садочках стояло дві скромненьких хатинки.

— Оце, до тих хатинок ми зайдем і попросим чогось вареного поїсти, — сказав я.

— Ай, щоб ви знали, як мені страшно заходити у хату, але піду, що вже Бог дасть, то хай так і буде, — сказала Фаня.

Тим разом нам пощастило — люди нагодували нас і прийняли на ніч, але Фані це коштувало великого страху. Від Стеблева до Богуслава ми йшли понад річкою Рось, через ліси, гаї і луки — побережжя Росі дуже гарні, ті місця оспівані у літературі, особливо Шевченком і Нечуєм-Левицьким, бо і сам Левицький з Стеблева. Йдучи понад Россю, Фаня весь час задивлялась на стіжки сіна і говорила до мене, що не доходячи до Богуслава, ми знову переночуєм десь у стіжку сіна. І так, під Богуславом, біля села Розкопанець, ми знову пішли спати у стіжок сіна. У сіно ми заривались кожне окремо, бо до “любови” я тоді був нездалий — табір смерті вичавив з мене все. І взагалі положення наше було настільки скрутне, що еротичні думки навіть і в голову не приходили, хоча спали ми у сіні близько одне від одного. Тим разом спали ми довго, бо хотілося просто вдоволь відпочити. Вирушили ми звідтам аж по обіді. Розкопанці і Заріччя пройшли ще завидна, а в

Хохітву ввійшли аж ввечорі. Там же, у Хохітві, ми і залишились ночувати. Фаня не хотіла йти до хати, але у неї іншого виходу не було і тому вона змушена згоджуватись зі мною. Удвох до однієї хати ми не йшли. Ранше Фаня йшла в одну хату, а потім я йшов у другу. Фаню на ніч прийняли у першій хаті, а мені прийшлося обійти декілька хат, але якісь похмурі люди прийняли і мене. Люди у тій хаті виявилися дуже поганими. Першою признакою їх злоби було те, що не дали повечеряти, другою — було те, що господиня кинула на долівку трішечки соломи і ненависним тоном веліла мені там спати, а третьою і найважливішою було те, що там всі вели між собою якусь зловіщу змову. По всьому тому було видно, що збираються віддати мене у руки поліції. Сон у тій хаті мене не брав. Я лежав і думав, як мені бути і що робити. Від Хохітви до Богуслава три кілометри. За годин три можуть привести сюди поліцію. Надворі вже бралосся на світанок. Я тихенько піднявся і пішов до сусідів по Фаню. Фаня швидко схопилась і ми пішли. Відійшовши метрів 700 від села, мене начеб щось штурхнуло між плечі, щоб я оглянувся. Оглянувшись, я побачив, що із села виїхало три вершники у поліцейській формі. Все було ясно — їдуть в погоню за нами. На право стояло декілька сосен, а на ліво був глибокий яр зарослий густими кущами. Ми бігом спустилися у яр. Пробиратися крізь ті хащі було нелегко, але смертельна небезпека допомагала нам долати всі ті труднощі. Через хвилин сім ми вже добре заховалися у хащавину. Поліцаї проїхалися навколо того яру, постріляли у ті хащі й поїхали у Хохітву. А ми тим яром дійшли до Росі. Якраз під ту пору туди підплив човном молодий хлопчак. Я попросив його, щоб він нас перевіз. Хлопець подивився на нас і, значимо усміхнувшись, підплив до берега. А тоді, як ми вже висіли з човна на другому боці і відійшли від нього метрів 20, він крикнув: я знаю хто ви такі! І так він поплив у напрямі Хохітви, а ми пішли у той ліс, що тягнувся понад правим берегом Росі.

Дорога була нелегка. Спокою на душі не було ні вдень ні вночі. За ту жидівку я переживав більше ніж сам за себе, бо їй було ще важче ніж мені. Небезпека попасти німцям у

руки остерігала нас кожної хвилини. У селі Острів, поблизу районного центру Рокитно, Фаня пішла ночувати до тієї хати, що стояла осторонь дороги поблизу Росі, а я пішов у іншу хату, що стояла по другому боці дороги. Тим разом я попав на ніч до дуже добрих людей — вони прийняли мене як свого, як рідного. Однак душевний неспокій не залишав мене ніколи, а тієї ночі було якось особливо тривожно на душі.

На другий день вранці дочка господаря прийшла з двору і сказала: “Староста з двома поліцейськими пішли туди, — кивнула головою у той бік, де ночувала Фаня.

— У нас староста гірший як німці,— сказав господар і сам пішов надвір. Моє серце закалаталось дуже тривожно. Через декілька хвилин господар вернувся і сказав: “Пішли до тієї хати, що по тамтой бік дороги.

Значить хтось доніс,— подумав я і почав збиратися втікати. Господар, зорієнтувавшись у ситуації, сказав: “Оце вікно, що дивиться у садок, я відчиню для вас, а через оце, що дивиться на вулицю — будете дивитися самі. Як тільки німці повернуть у нашу хату — я піду їм назустріч, а ви тоді вискакуйте через вікно у садок”.

Німці у тамтій хаті затримались недовго і звіздам пішли геть. Потім я пішов у ту ж хату і застав там усіх у страшному переляку. Господиня і дочки, сплеснувши у долоні, сказали: “Ой, Боже, тікайте, від нас тількищо німці вийшли!”

— А де та дівчина, що ночувала у вас? — запитав я.

— Он через тамте вікно випригнула у кукурудзу і мабуть перепливла Рось і пішла в ліс. Цей Пруський ліс великий — є де сховатися, — сказала господиня.

Я вийшов і слідом пішов до Росі. Значить, пішла через Рось, — подумав собі я і пішов понад Россю до самого Рокитна.

Ранше, було, я пам’ятав назви всіх сіл, у яких приходилось бувати, а зараз затрималися у голові назви тільки тих сіл, у яких траплялися якісь важливі пригоди.

У Сквирському районі, у селі Долицьке, я попав на ніч до дуже цікавих людей. Це були люди середнього віку; взнавши від мене про те, що я із західніх областей України,

вони дуже зраділи, добре нагодували, а потім господар почав оповідати про те, як він чотири роки у громадянську війну воював за советську владу, як потім советська влада наділила його сімома десятинами землі, як вони швидко розжилися на тій землі і як потім та ж сама советська влада, за яку він чотири роки воював, його ж і "розкулачила", а вірніше говорячи — ограбувала. Все це я слухав дуже уважно, бо все те, що той чоловік мені оповідав, стосувалося і до мене самого.

Потім він оповідав, як прийшли німці і як роздавали цукор із Шамраївської цукроварні. З його оповіді відчувалося, що зараз він захоплюється німцями так, як колись захоплювався советською владою. Це був чоловік добродушний і дуже наївний, і таких було багато.

Вислухавши ті оповіді, я сказав: "Незабаром ви розчаруетесь і в німцях так само, як і в советській владі".

— О ні, так це ж люди, це культура! — із захопленням сказав господар дому.

— Запам'тайте святі слова Лесі Українки: "Хто визволить — в неволю візьме, а хто визволиться сам — вільним буде!" Це слова чистої і вічної правди, — сумно, але твердим тоном сказав я.

— Та як ми самі, хіба ми самі можемо визволитись? — розгублено, безрадним тоном сказав господар.

— Можемо! Можемо самі визволитись, тільки треба хотіти, треба справу волі, справу незалежності ставити вище всього на світі, вище свого життя, — твердим тоном сказав я.

— А от же тут, до нас — в район, прийшли хлопці від вас, із Західньої України і вони організують поліцію, районні управи під знаком тризуба і жовтоблакитного прапора, так хіба вони такі дурні, що не знають що роблять? — розгублено запитав господар.

— Вони, так як і всі ми, вірять у бажане. Це свідчить, що серед них немає зрілих, прозорливих, мудрих, державницьки мислячих політиків, — з болем у серці сказав я, бо сказане мною стосується і до мене, бо і я вірив у бажане.

Не легко мені було вести ту розмову, але все це у мені

так вже назріло, що мусило десь прорватись і ось прорвалося, бо якось так вже все це тут прийшло до слова. Хоча, правду кажучи, мені обидно було самому на себе за те, що я відняв у того чоловіка віру у бажане, відняв радість життя. Але я радів тим, що нарешті виговорився, що нарешті сказав все те, що назріло у моїй душі.

Обминати міста і містечка, обминати злісних старостів і поліційні дільниці було нелегко, бо всюди чигала небезпека знову попастися німцям у руки.

До Шепетівки я пройшов без особливих пригод. Шепетівки обійти я не міг — прийшлося йти через місто. Зустрінувшись з першою колоною військовополонених, що німці гнали на роботу, на мені аж тіло отерпло, а конвой поглядав на мене такими очима, що от-от і мене залучить до своєї колони військовополонених, але, з ласки Божої, якось обійшлося так, що тут у місті мене не чіпили. За містом праворуч у лісі був табір військовополонених. а з лівого боку німець дуже швидко, у підбігу, гнав около 30 військовополонених і, розмахуючи руками, кричав на мене, щоб я зупинився. Я, ніби його не бачу, йду далі. Пройшовши з півкілометра, я наче б спиною відчув небезпеку і боком праворуч косонувся назад. Раптом побачив, що два німецьких солдати вже майже наїжджають роверами на мене. Я миттю рвонув у ліс. Солдати довгими чергами з автоматів стіляли і кричали, а я біг з усієї сили все далі і далі в ліс. Через хвилин 10 я зобачив спереду кілька хат, що стояли на клиночку поля, що вклинювалося у ліс. Я, засапаний, вбіг до найближчої хати. Господиня дому, зобачивши мене засапаного, крикнула: "Ой сину, на тобі два періжки і тікай, швидше тікай, бо вони зараз же будуть тут." Я взяв ті періжки і побіг у ліс у протилежний бік стрілянини. Стрілянина затихла, а я пішов у напрямку Острога. Підвечір я знову натрапив на якісь хати і там мене прийняли на ніч. На другий день я пройшов село Кривин, останнє село Житомирської області, перейшов міст через річку Горинь, ввійшов у старинне місто Остріг. Про Остріг і про історичні події зв'язані з Острогом я читав багато і тому я там все оглядав з великою цікавістю, бо Остріг — це історія і культура

нашого народу.

У Рівенській і Волинській областях всі люди, в яких мені приходилось зупинятись, дуже раділи приходом німців і з підозрінням ставилися до мене із-за того, що я аж на Полтавщині попав у полон, бо на їх думку, я повинен був здатися у полон у перший день війни. У політичні бесіди я старався не встрявати, бо правди говорити тим людям не можна було, а говорити неправду я не міг. Аж щойно у селі Малин, около 30 кілометрів не доходячи до Луцька, я попав на ніч до якихось розумних, розсудливих і політично грамотних людей. Господар того дому і його син не захоплювалися німцями, вони однаково негативно ставилися як до російської комуністичної імперії так і до фашистської Німеччини. У тій хаті я і дав собі волю. Діалектику єдності протилежностей я показав наглядно і довів, що саме та єдність лягла в основу крайньо антагоністичної протилежності. Цей клич "З більшовиками по більшовицьки" — найкращий доказ того, що злом зла не подолаєш, а навпаки — помножиш зло. Більшовики, чекісти своїми розстрілами всіх в'язнів по тюрмах викликали проти себе страшну ненависть всього народу і та ненависть лягла в основу нової злочинності. Тепер деякі брати замордованих чекістами у луцькій, рівенській, дубенській та львівській тюрмах тортурують і вбивають тих, яких вважають своїми політичними противниками, і таким чином вони також стали злочинцями, так як і їх антиподи.

— У загальному ви праві, але, на мою думку, то у тій психологічній філософії насамперед треба шукати причину причин всієї тієї страшної злочинності. Всі ми жили тут по селах від віків вічних і дружили між собою і ворогували, але не вбивали один одного. Оце масове злочинство приніс нам більшовизм. Ось перед вікнами хата нашого сусіда; його молодшого сина НКВД арештувало, а потім взимі їх вивезли в Сибір. Але їх старший син якраз під ту пору був у млині і він переховувався тут, у наших чехів, до приходу німців. Свого брата він впізнав серед розстріляних у луцькій тюрмі. Двоє дітей і батько, їдучи у холодному бидлячому вагоні, замерзли і їх трупи забрали

з вагона. І цей наш тихий, спокійний, добрий сусід, довідавшись про все те, став страшним месником. Так хто ж його таким зробив? Можливо, що від його рук гинули і невинні люди, але не він у тому винен, а та людожерна система, що довела його до такого стану.

Приблизно так мені тоді той чоловік з'ясував ту страшну трегедію нашого народу. З тією логікою і з тими висновками не можна не поговорити. Але завжди судили, судять і будуть судити ті, що виграють війну, ті, що мають владу. У політиків основна мета здобути владу і виграти війну. Політика в неморалі, а війна аморальна.

Довго ми розмовляли на різні теми. Господар того дому в загальних рисах схарактеризував своє село. Між Першою а Другою Світовими війнами це село було політично дуже активним. Підпілля ОУН в Малині і Уїздцях було сильне. Було там і комуністичне підпілля. Але під оглядом культурним і інтелектуальним ОУН там стояла дуже високо. Передував у тій діяльності старший син священика Мостовича, Микола, молодший син Леонід і дочки також були дуже активними у національно-визвольному русі до війни і у війну. Активною діячкою у тому селі була і моя приятелька Галина, дочка дяка Трохимовича. Комуністичне підпілля у тому селі у порівнянні з націоналістичним у духовно-культурному відношенні було зовсім незначиме. Комуністична ідеологія швидко приціплювалась на поліських пісках і в болотах, а в південних чорноземних районах Волині домінував націоналістичний рух.

Ідучи до свого рідного села, мені прийшлося зупинитися ще у двох політично дуже активних селах: Лаврові і Садові. Націоналістичні ідеї у тих селах домінували.

З Малина я пішов понад Острожцем прямо на захід і під вечір дійшов до річки Стир. Через Стир мене перевіз човном якийсь хлопчина. На краєчку села Лаврова добрі люди прийняли мене на ніч. Село Лаврів, так як і Малин, було дуже розполітизоване. У Лаврові також була дуже сильна комуністична організація, а ще сильніша — націоналістична. Господар про все це оповідав, але на

нижчому рівні, ніж це було у Малині. Від Лаврова до мого рідного села залишилося три дні ходу. Пройшов я ту дорогу без пригод. Знайомі мені села я обходив гаями і полями. Під вечір я дійшов до того гаю, у якому колись пас корови. Тоді ці місця були для мене дуже близькі, рідні і милі, а тепер до того всього я відчув повне відчуження. Як тільки потемніло, я обережно, наче злодій, пробрався у свій садок, а потім тихенько, через сіни, виліз на горище. Через стелю біля комина я чув, як дружина вкладавала донечку і синопка спати. Потім, як все притихло, я обережно зліз із горища і тихенько ввійшов у хату. Дружина, побачивши мене, крикнула:

— Ой! Боже, чого ж ти прийшов? Тебе ж тут давно вже ждуть.

— Хто ж це тут мене так жде? — запитав я.

— Найбільше тебе жде Іван Васейко, він тут став командантом поліції. Вони хотять тебе замучити на очах наших дітей. Адже я зараз нагрію води, помиєшся, надінеш все чисте і йди десь подальше звідсіля, бо я не хочу дивитися на твої муки, — сказала дружина.

— А чогож це той Іван Васейко такий злий на мене?

— Із-за батька він став таким злим на всіх таких як ти, — сказала дружина.

— Так я ж нічого його батькові поганого не зробив.

— Ти не зробив, то інші зробили. У перший день війни, на кінці села, біля Фігури, советські війська поставили батарею і стріляли з неї по німцях, а батько Івана, Захар Васейко, застрілив командира батареї із-за вугла своєї хати. Солдати його зловили і в житі за клунями замучили. Оце, за це він вже багато людей вбив. Про нього знають далеко. Втікачі з табору військовополонених з Холма обходять наше село далеко, бо всі знають про те, що він, зі своєю групою, ловить втікачів з полону і розстрілює їх. Про те, що ти йдеш — вони вже знають і стережуть нашу хату. Оце тому тобі треба швидше йти подальше від нашого села.

Я помився у балії, переодягнувся і перед світанком пішов.

Надворі вже бралосся на світанок, але люди ще спали.

Дорогу я перейшов непомітно і навпростець, через городи, пішов на Застав'є в напрямку школи і церкви.

І так я йшов просто у руки поліції, бо у хаті дяка містилась дільниця поліції, якою командував Іван Васейко. Сусідка Марія Власюк, якій було поручено стежити за моєю хатою, підглянула, що я вже вдома і миттю побігла доповісти Васейкові про те, що я вже вдома. Васейко з своєю поліцією швидко пішов дорогою в Боремщину, а я городами у Заств'є і так ми розминулися. Але Марія Власюк мала мене віддати на смерть, а вийшло так, що вона, своїм доносом врятувала мені життя.

Застав'я вже не спало, то тут то там йшли з дійничками доїти коров і здивованими очима дивилися на мене, що я прямо йду в напрямку поліцейського участку. А я йшов, не знаючи про те, що у хаті дяка міститься поліцейський участок, і тому пройшов понад тим участком зовсім спокійно, а поліція саме тоді шукала мене у моїй хаті. Сто метрів вниз від дякової хати у садочку стояла плебанія. Оце туді я і пішов. Поза бузками я пішов до парадних дверей і тихенько постукав. Почулись легкі жіночі кроки, повернувся у замковій скважині ключ і трішечки приодкрилися двері. І я побачив постать учительки Емілії Швед. Емілія жახнулась і наче їй мову відняло, а потім придавленим голосом розпачливо сказала:

— Ой Боже, Даниле, куди ти прийшов! — і плачучи обняла мене. У ту ж мить у коридорі появилася і Ніна Зелинська. Ніна мовчки кинулася мені на шию і гірко заплакала. Зразу ми зайшли у кімнату Емілії, а потім Ніна забрала мене у свою кімнату і запитала:

— Ти, Даниле, знаєш, куди ти прийшов? Ось бачиш через вікно оту хату дяка, що за нашим садком — зараз там міститься поліцейський участок, яким командує Іван Васейко. Він приходить до нас кожного дня. Люди з нашого села бачили тебе у Ковлі і Васейко знає про це, що ти тими днями повинен прийти додому. Він жде тебе і вже насоджується тим, як він буде брати тебе, як буде катувати. Втікачі з німецьких таборів військовополонених обходять наше село далеко, далеко, бо всі довкола, на 10 кілометрів, знають про ту кровожадність Васейка. Це

страшний чоловік.

— Невже ж все це Васейко робить самочинно, без дозволу команданта повітової поліції і Гестапо? — запитав я.

— Любомльський повітовий командант поліції такий же самий кат, як і Васейко, — сказала Ніна.

— А якже на те все дивиться ОУН? — запитав я.

— Вони підпорядковуються тільки Гестапо і більше нікому. У Любомльському відділі поліції є тільки два члени ОУН і вони самі бояться, щоб їх не розкрили, — сказала вона.

— Що ж, мені треба якось тихенько вийти від вас, — невесело, начеб сам до себе, сказав я.

— Якраз зараз я про це і думаю. Зараз ти нікуди не підеш. Ніч переспши тут, на моєму ліжку. Крім мене і Емілії тут ніхто тебе не повинен бачити. Взавтра може я щось зроблю, — сумно, але діловито голосом сказала Ніна.

— Тут, Ніночко, нічого розумного придумати не можна; потемніє — піду, куди ноги понесуть. Живим тій поліцейській зграї я не здамся.

— Ні, ніч і взавтра день ти будеш тут, в оцій кімнаті. Взавтра я постараюся щось zorganizувати, — сказала Ніна.

Не легка була мені та ніч, не легкий був і день. Емілія прийшла зі школи о 4-ій, а Ніна о 7-ій вечора. Я нетерпеливо ждав Ніни, хоча надій на щось добре у мене не було жодних. По обличчі Ніни було видно, що всеж таки вона щось зробила, бо в очах виднілась якась обнадіююча теплота. З тою теплотою в очах вона підійшла до мене і сказала:

— Оце тобі, Даниле “авсвайс”, а оце диплом педтехнікуму. Від нині ти вже не Данило Шумук зі села Боремщина, а Хруленко Тодось із села Гута Селиська Корсунського району. Взавтра перед сніданком підеш обережно на станцію Маціїв і там будеш ждати пасажирського поїзда, що буде йти о 8-ій години з Холма на Київ. У лівій руці будеш тримати оцю газету. З того поїзда вискочить чоловік і, підійшовши до тебе, запитає: “Вам на Київ?”, а ти скажеш: “Ні, мені на Корсунь.” Він скаже, “пішли” і ви разом підете у вагон.

Перед світанком Ніна провела мене через садочок і я, попрощавшись з нею, пішов болотами, мочарами, лісом, подальше від свого рідного села, потім вийшов на дорогу і пішов на станцію Маціїв. На станції все сталося так, як і плянувалося. До Здолбунова ми їхали спокійно у пасажирському вагоні, а в Здолбунові на станції німецька залізнична жандармерія почала всіх зі станції виганяти і бити. Два жандарми стояли в дверях і били палицями всіх виходячих. Я йшов до дверей і дивився в очі тим жандармам і вони чомусь свої палиці опустили і очі відвели від мене. Під час тієї "операції", того побоїща, мій попутчик десь зник. У Здолбунові сісти на пасажирський поїзд було неможливо. Прийшлося тайком сідати на товарний поїзд і їхати від станції до станції у кондукторських будках. На кожній станції залізнична жандармерія перевіряла всі ті будки і ловила таких пасажирів як я. Прийшлося вхитритися так, щоб якраз у ту мить, як жандармерія відкриває кондукторську будку з одного боку — швидко спригувати на другий бік і попід вагонами втікати. Так я робив на кожній станції. Жандарми уздогін покричать і на тому все кінчалось. Поїзд рушав — я знову вскакував у кондукторську будку і їхав далі у напрямку Києва. Так вдачно мені пощастило доїхати до станції Михайловка. На тій станції жандарми нарobili страшеного крику і гналися за мною, стріляли з пістолів і несамовито кричали, а я тікав з усіх сил, роблячи зигзаги, щоб таким чином уникнути світел жандармських ліхтариків. Дві кулі розірвали рукав мого пальта, але мене не чіпили.

У тому ж селі Михайловка, подальше від станції, добрі люди прийняли мене на ніч. Я оповів їм про ту свою пригоду на станції. Вони мені сказали, що попередньої ночі ті, що їхали так, як оце ви їдете, вбили жандарма. Адже моліться Богові, що вам пощастило втікти від них. Вранці господар порадив йти на поліцейський участок і попросити пропуск до Києва, бо без пропуску до Києва нікого не пускають. Він сказав, що командант поліції у них добрий чоловік.

Довго я думав над тим, йти у поліцію за пропуском, чи

не йти і все ж таки вирішив піти. Командант поліції сказав, що вони пропусків не видають, що такі пропуски видає Правління поліції у Бердичеві. Я подякував командантові і пішов пішки до Бердичева. Йшов я тих 40 кілометрів центральною трасою. Вантажні і легкі німецькі машини мелькали дорогою сюди і туди. Від тих машин віяло на мене смертю, але я йшов, бо іншого виходу у мене не було. Тією дорогою ходили і пішоходи. Не доходя до Бердичева, напроти мене йшла якась жінка з дитиною і їхала повна машина німців. Машина зупинилась, коротка автоматна черга прорізала повітря, жінка впала. Я оципинів, бо думав, що тут же і мене застрілять, але вони тільки грізно подивились на мене і поїхали у напрямку Чуднова. До вбитої підійшло дві прохожих жінки, підійшов і я. Дитина була жива і ручками трималась за мамину шию. Молодша прохожа жінка взяла дитину на руки і сказала: "Я це дитинятко заберу собі", а старша злісно сказала: "Куди ти береш, та це ж жиденя". І так ті дві жінки розійшлися — молодша з дитиною вернулася назад, а старша пішла далі. Та трагічна картина у моїй зоровій пам'яті залишилася на все життя. І так під тим вражінням я прийшов у Бердичів. Раптом 100 метрів впереді з'явився поліцей і прямо йшов на мене. По його цілеспрямовній поставі очей на мене, я зрозумів, що він йде по мене. Я також цілеспрямовано йшов на нього і дивився йому прямо в очі. Не доходя до нього метрів три, я з ним привітався і в ту ж мить запитав: "Як мені потрапити на таку то вулицю, називаючи ту вулицю, що мені дав начальник поліції у селі Михайловка.

— А до кого вам треба? — здивовано запитав поліцей.

— Мені треба начальника Правління поліції, — самоупевнено твердим тоном відповів я.

— Самого начальника вам треба? — здивовано запитав поліцей.

— Ні, необов'язково начальника Правління, по суті, мені потрібний начальник відділу перепусток до Києва. — відповів я.

— Я вас проведу, бо мені також туди треба йти, — сказав поліцей і зразу ж вернувся, але весь час йшов зправа на півтора кроку позаді. Це було само собою зрозуміло, що він мене вважає арештованим. Дійшовши до

Правління, поліцей відкрив двері і велів мені йти вперед. Я пішов. “Вгору!” — скомандував поліцей. Я пішов вгору і вийшов прямо навпроти дверей відділу перепусток і, не звертаючи уваги на поліцей, постукав і зайшов у кабінет. Поліцей залишився на коридорі. У кабінеті по правому боці сиділо двох молодих хлопців у пумпках, це вже свідчило про те, що вони із західніх областей України. Перед ними стояло чоловік п'ять і про щось з ними розмовляли. А навпроти дверей сиділа за столом молода гарненька дівчина. Я підійшов до тієї дівчини і, виймаючи документи, сказав: “Мені треба перепустку в Київ” і положив перед нею на столі документи. Авсвайс по-німецькому написаний з німецькою печаткою і диплом з Корсунського педтехнікуму написаний по-українському, оба ті документи виписані були на Тодося Олександровича Хруленка із села Гута Селиська, Корсунського району.

Оглянувши ті “мої” документи, дівчина-урядовець запитала: “А у вас є де тут перебути один тиждень?”

— Ні, у мене тут нікого немає, ані рідних ні знайомих, — відповів я.

— Це гірше, — сказала дівчина, а потім, подумавши, порадила мені йти у те село, що за Лисою горою (назву села забув) і там запитати, де живе агроном, люди покажуть, бо там добрі люди. Агрономові скажете, що це я вас прислала до нього і він вас прийме. А в другу п'ятницю прийдете за перепусткою.

Агроном прийняв мене по-дружньому, наче б ми вже сто літ знайомі. У тій хаті ніхто нічого мене не питав. По тій коректності я зрозумів, що це хата конспіративна; до таких хат я привичний. А для кого та хата призначена служити — було загадкою.

— Ви сюди йшли з Бердичева прямо через Лису гору? — запитав агроном.

— Так, я йшов через гору.

— Оце на тій горі німці розстріляли 18 тисяч бердичівських жидів, — сказав агроном.

— Хто ж це займається тими вбивствами — військо, жандармерія чи Гестапо? — запитав я.

— Ні, війською тим не займається, це все роблять карні органи.

— Українська поліція також німецькі карні органи, — сказав я.

— Воно то так, але їм не довір'яють таких справ, хоча іноді їх використовують як допоміжну силу у всяких інших справах, — сказав господар.

— Я, особисто, вірю в те, що ані один злочин не пройде безслідно, за все настане час відплати, — сказав я.

— Добре було б, коли б воно так було, але, на жаль, не завжди так буває. Ті українці і ті жиди, що у 1933 році забрали весь хліб від наших селян-трударів і таким чином заморили голодом більше семи мільйонів трудового люду, всі втекли, а залишилися невинні і ті невинні зараз гинуть.

— Все ж таки жиди в жидів хліба не забрали і своїх голодом не морили, а ми, українці, зі страшним завзяттям нищимо один одного, — сказав я.

— Ні, воно не зовсім так, як оце ви говорите, я сам бачив як у Бердичеві, у гетто, жиди-поліцаї, геттовські поліцаї, били своїх жидів, — сказав агроном. — А що стосується 1933 року, то це правда, що тоді в Україні ані один жид з голоду не помер.

І так, за тих сім днів, я знову наговорився досхочу на всі актуальні теми.

Прийшовши у Правління поліції, у відділ перепусток, я підійшов до тієї самої урядуючої дівчини і запитав, чи є перепустка. Дівчина, мило усміхнувшись, запитала: "Як ваше прізвище?"

— Шумук Данило Лаврентійович і тут же спохватився, що допустив смертельну помилку і почав себе виправляти, що, мов, я замість сказати своє прізвище, сказав прізвище господаря дому.

Дівчина на це нічого не відповіла, виняла зі столу перепустку і подала мені. Я подякував і швидко вийшов, дякуючи в душі Богові, що у кабінеті під ту пору нікого не було.

За ту смертельну помилку я себе покарав тим, що від Бердичева до Козятина безперервно у голос раз за разом

повтаряв: Хруленко Тодось Олександрович. Більше таких помилок я вже не робив, але небезпека підстерігала всюди, а особливо на мостах, бо на кожному мості німці перевіряли документи. Прослідивши, як вони все це роблять, виявив, що в основному німці перевіряють документи у тих, що здалека на них дивляться. З тієї пори я попри німців ішов енергійним діловим кроком і навіть не дивився у їх бік, і вони перестали мене зупиняти.

Київ тоді зробив на мене дуже пригнічуюче вражіння. Все було розбите, зруйноване, а люди ходили наче тіні, заморені голодом. Але я, незважаючи на те все, рішив відвідати того ж таки Івана Шоцького, що мене нібито віз до Києва. Солом'янку, вул. Данілевського 36 я найшов швидко. Іван був вже вдома. Тих продуктів, що він віз з Боремщини до Києва своїм голодним дітям, він не привіз — все це в дорозі від нього відняли. Діти, як скелети, жадібно дивилися на мій малесенький пакуночок, а дружина Івана вже і розмовляти не мала сили. Я, у першу чергу, розмотав свій пакуночок і віддав дітям свій білий хліб і кусочок сала, а потім запитав Івана, як від добрався до Києва. Іван оповів, як у нього у дорозі все відняли і з яким трудом він доїхав до Києва. Допомогти він мені нічим не міг і я на другий день пішов звідтам. З Києва я йшов у нікуди, йшов аби йти, бо стояти на місці не можна. Йшов у напрямі Василькова, потім — Білої Церкви, а з Білої пішов у Сквирський район. Зупинився у польському присілку Мар'янівка, що належав до великого села Самгородка. Та Мар'янівка вигідна мені була тому, що звідтіля до сільської управи було аж сім кілометрів і що рядом було відділення колишнього держгоспу, у якому я влаштувався на роботу. За потічком Березянка було і село Березянка, але воно вже належало до Руженського району, Житомирської області.

Жив я там у хаті при польській сім'ї. Працював на загальних роботах. В основному мені йшлося про те, щоб десь бути, щоб десь час коротати. На таких роботах там працювало ще сім колишніх військовополонених. Працювали ми там за харчі і то погані харчі, навіть дуже погані.

Село Березянка було напівпольське село. Населення Березянки і Мар'янівки у тридцяті роки сильно постраждало від голоду і репресій. Найбільше про ті страшні часи мені оповідав сусід, що жив через дорогу. Він видався мені наймудрішим і найчеснішим із всіх тих людей, що я там знав.

— Мене — казав він — серед зими викинули з цієї хати голого разом з малими дітьми просто на вулицю, на сніг, а весь хліб і все що було в хаті, забрали і ми пішли у світ за очі босі, голі і голодні; все те робили наші люди, одні одним. Це були страшні, кошмарні часи.

— Я вже чув про ті страхіття від багатьох людей і всі, так як і ви, нарікають на “часи”, безіменні часи, а насправді то часи тут ні при чім, бо не часи, а конкретні люди, по завданні партії і уряду, приходили і грабували вас, однімали останнє зерно і ваших дітей викидали на сніг голих і голодних, — сказав я, а сам собі думав: оце за таку владу я боровся, оце за таку владу я страждав у польській тюрмі, оце так та сатанинська пропаганда робить колотнечу у всьому світі.

— Ми привикли говорити “часи”, бо коли б ми все назвали своїми іменами, то вже давно нас не було б у живих, — сказав господар.

Під кінець січня 1942 р. ті військовополонені, що працювали у тому держгоспі, заговорили про те, що їх знову мають забрати у табори і тому вони збираються тікати. Ті слухи заставили мене негайно вирушити у дорогу. І знову якась невидима сила тягнула мене на захід. Снігу було багато. Йти було важко. Я прямував на Козятин. Ішов навпростець, через снігові завії і на другий день увечорі збився з дороги і зовсім вибився з сил. Зачалася страшна сніжна завірюха. Снігу по пояс. Кругом пусто. Тільки вітер лютує і сердито завиває снігом із усіх боків. Я відчув сильну втому і страшне бажання спати, спати понад все. Але я знав, знав з оповідань, що у таку пору, вночі, серед снігів, як засну, то вже на віки вічні і тому я ішов, копався у снігу із усіх сил, бо у душі була маленька надія на, а може і те, а може, врятувало мені життя. Вдалені замаячів огник, огник надії, огник життя і я із всіх сил почав пробиватися

на той огник. Тоді я подумав, що на Надії, Вірі і Бажанні тримаються всі світлі ідеї всього людства. Я йшов і той огник також наче б ішов мені назустріч. І нарешті я прийшов. Це була стрілочна будка біля станції Козятин і в тій будці сидів стрілочник. Я йому оповів про те своє бажання спати в снігу, в ту страшну заметіль. Вислухавши мене, стрілочник сказав: “Це був би для тебе солодкий сон, але з того сну ти б вже ніколи не пробудився. Зараз поп’ємо чаю, відпочинеш трохи і підеш у село, поки люди ще не сплять. Тобі треба добре відпочити, у Козятині люди добрі, на ніч приймуть і нагодують”.

Тим разом на захід я йшов трішечки південніше — на Любар, Із’яслав і Шумськ. Значимих пригод не було аж до старої границі між Польщею а ССРСР. Якраз на тій старій границі назустріч їхало двоє саней. На перших санях їхало два мужики, оце вони затримали мене і привезли у своє село на постерунок поліції. На постерунку був лише один поліцай. Вони мене і здали тому поліцаєві. Поліцай розпитав мене, хто я, куди і чого йду. На всі ті питання я відповів сміло так, як находив потрібно у таких випадках відповідати. Вислухавши мене, поліцай сказав, що всі поліцаї і командант гуляють на весіллі і він відправив мене до старости села. Поліцай поручив завести мене до старости якомусь хлопчині. Староста прийняв мене гарно і в себе залишив на ніч.

— Вас затримали і здали у поліцію комуністи, — сказав староста, — вони вже багатьох так затримували і здавали у поліцію, щоб таким чином доказати свою льяльність. Це такі негідники, що готові по три рази на день перемальовуватись на різні кольори, лиш би тільки врятувати свою шкуру.

На другий день під хату старости заїхали сані і староста велів фурманові завести мене аж у Шумський район. Виявилось, що там поліція і староста були дуже людяні. Звідтам я пішов у напрямку Крем’янця. Та частина Рівенської області, що тягнулась на південь аж до Крем’янця, дуже мальовнича, навіть у зимі. Села там, серед пишних гаїв і мальовничих пагорбків дуже затишно примістились, а домінує над всією тією красою, над всіма

тими селами своєю стариною і своєю культурою село Дермань.

Крем'янець я обійшов тією дорогою, що проходить по схилі гори Бона, і звідтіля через село Жабокрики пішов на Берестечко. У Берестечку поліція мене арештувала, але швидко і звільнила. Звідтам я пішов на північ в Острожецький район Дубенської округи і там, у селі Постників, у господаря став на роботу як військовополонений із східних областей України. Назва того села походить від того, що колись там поселялися тільки ортодоксально віруючі, що строго постили всі пости. Це хороше село і люди там жили небідно. У Постникові по війні діяла підпільна комуністична організація і одночасно діяла і націоналістична підпільна організація. Серед молоді найбільше визначалася своєю націоналістичною діяльністю Неля Чикиренда. Вона була дуже вродлива і найбільше освічена дівчина, бо мала закінчений Крем'янецький лицей. Загинула Неля полицарськи. Неля вступила з чекістами у бій тоді, як всі довкола неї здавалися. У Чикирендів іноді я бував і в мене зложились хороші взаємовідносини з Нелею, я часто випозичав у неї книжки. Староста села також ставився до мене дуже добре. Мені хотілося зайнятися якоюсь діяльністю, але я не знав з чого почати і тому пішов знову у своє рідне село, хоча це було дуже ризиковно.

Вирушив я у ту небезпечну дорогу під кінець травня 1942 року. Моє село, Боремщина, спалене. Я пішов у село Застав'я. Ніна Зелинська і Емілія Швед мені сказали, що моя сім'я переселилася у Скиби. Під світанок я пішов до Скиб. Дружину я викликав у ліс і там декілька годин з нею порозмовляв. Ситуація була страшна — убивства, грабежі серед білого дня, стали щоденним явищем. Вислухавши це все, не заходячи навіть у хату, я пішов знову до Постникова.

Тижнів три після повернення з Любомльщини мене викликав староста села і вручив мені листа. Той лист був для мене несподіванкою і зворушливою новиною, бо листа я ні звідкіля не очігував. Виявилось, що це був лист від подруги Ніни Зелинської, Галини Трохимович. Галина

запрошувала мене до Острожця. Від Постникова до Острожця було кілометрів 12. У найближчу неділю я відвідав Трохимовичів. Галина зустріла мене дуже радісно; гарно прийняла і її мама, не погано поставився до мене і її батько.

Галина працювала у середній школі в Острожці, а її батько у районній управі робив страховочним інспектором і в церкві дякував. Галина була старою діячкою ОУН. До війни вони жили в Малині. Батько Галини ранше у Малині дякував, а Галина там учителювала і тоді вона дружила з Мостовичами, бо батько братів Мостовичів був там священиком. Оце так — через Ніну Зелинську і Галину Трохимович у мене зав'язалося зближення з ОУН. У перших началах все це мало лише полюбовний характер і мене це до нічого не зобов'язувало. Я їх поважав і любив як добродушних і милих дівчат.

Під весну 1943-го року німці почали на Волині масово забирати молодь у Німеччину на роботу. На перших порах староста мене з тою справою обминав, а потім сказав, що мені прийдеться або їхати до Німеччини на роботу, або йти в УПА. Після "консультації" з Ніною і Галиною я пішов в УПА у березні місяці 1943-го року.

ПОВСТАННЯ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У НОРИЛЬСЬКУ

“Шмітиха” під об’єктивом зі спецлага “Середній” по дорозі на “Вальок” — Норильськ, 1955 рік.

У третьому каторжанському таборі до 1949 року щодня вмирало з голоду, холоду і непосильної праці та жакливих побутових умов від трьох до семи осіб. Плани розбудови Норильська Москва збільшувала у великих масштабах, а дармова робоча сила зменшувалася з кожним днем. Такий безвихідний стан змусив Москву поліпшити нам житлові умови і краще годувати. Тоді ми були ще молоді. Серед колишніх повстанців УПА я був одним з найстарших, бо мені було вже тоді 35 років. А молоді скоро набираються сил. Фізично ми швидко зміцніли, а духово чекісти і їх прихвосні старалися утримати нас на старому рівні, себто, щоб ми тремтіли перед чекістами і їхніми вислужниками —

бригадирами та нарядниками, — як було раніше. А конвойні війська подвоїли жорстокість. Вони майже кожного дня, конвоюючи нас на роботу і з роботи, наказували на їх команду лягати в болото. Бригадири, як і раніше, змушували перевиконувати денну норму на непосильній праці. Люди духово були зламані, залякані і з недовір'ям ставилися один до одного. Але спомини про те, як ми ще були людьми, як були вояками УПА, почали нас засоромлювати, що ми піддалися страхові, що страх все це у нас придавив і зруйнував. У першу чергу довелося оголосити "війну" страхові, як нашому ворогові число один. А щоб подолати страх, треба було розвинути почуття особистої і національної гідності, без якої ми перестаємо бути людьми і стаємо погноєм для інших націй.

Зваживши всі обставини, появилася ідея нагадати колишнім воякам УПА, що нас тут багато, що ми повинні об'єднатися і дати належну відсіч усім чекістським вислужникам — бригадирам, нарядникам і всяким іншим прихвосням адміністрації. Почуття особистої і національної гідності зобов'язувало нас припинити сваволю чекістів і їх вислужників. Ми не мали що втрачати. Від нас відняли все, але ми повинні об'єднатися і більше не дозволяти бригадирам і нарядникам бити нас. Досі було так: якщо бригадир у бараці бив когось одного з нас, ми накривалися коцями і вдавали, що нічого не бачимо і не чуємо. Віднині ми зобов'язалися всі кинутися на бригадира, зв'язати його, запхати під нари і трішечки потовкти. Ми ж всі разом, бригадою, ходимо на роботу, разом ходимо до їдальні, разом відпочиваємо у бараці. У нас всіх однакова доля і нас, українців, значно більше, ніж каторжників усіх інших національностей, разом узятих, тому ми повинні були стати провідною силою у боротьбі з усіма тими виродками різних національностей, які вислуговуються перед чекістами. Наше спасіння у єдності і перемозі страху у самих собі.

Такого змісту ми писали обіжники і вони переходили з рук у руки. Все це робилося тихо, спокійно, без шуму. Кожного кандидата у нашу самопомогову організацію

довго вивчали і перевіряли на вміння тримати тайну. Славолюбних і користолюбних людей ми обходили стороною, бо такі люди ненадійні. Отруювати чи тайкома вбивати хоч і найпідліших вислужників адміністрації ЧК ми строго заборонили, навіть тих, що довгі роки нас збивали. Своїми обіжниками ми давали наставлення тільки боронитися, так боронитися, щоб нападаючий ніколи більше вже не зміг на нікого нападати. Все це робилося поступово і організовано — всі за одного і один за всіх!

У 1952 році ми, каторжники, остаточно подолали страх і гордо випрямили свої духовні спини. Плян будівництва і випуску продукції — цегли, цементу і вапна не виконувався. Чекісти забили тривогу, бо це загрожувало їх кар'єрі і позбавляло премії. Начальник табору капітан Тархов почав раз-у-раз скликати наради начальників колон, нарядників і бригадирів (тих, що у війну служили гестапівцям, а в таборі стали вислужуватися чекістам) і радитися з ними, щоб якось знову змусити нас працювати так безвідмовно і покійно, як це було у попередні роки. Саме тоді чекісти разом з колишніми співпрацівниками гестапо зрадагували таку фальшивку, ніби українці приготівляються вибити всіх росіян і нацменів.* Під тією фальшивкою підписалося понад тридцять колишніх вислужників Гестапо, які у таборі працювали бригадирами і нарядниками. Льозунгом тих "сук" було: "Ти вмри сьогодні, а я завтра!". На підставі того доносу посадили у табірну тюрму (БУР) 42 українців. З управління приїхали слідчі і багато вищого начальства. Все те начальство зайняло весь адміністративний будинок і почали викликати на слідство. Першим взяли Мелетія Семенюка і хотіли наложити йому кайдани на руки. Мелетій не дав наложити кайданів і на слідство не пішов. Решті кайданів не накладали, але ніхто зі слідчими не став розмовляти, їх просто висміяли і жоден ані на одне їх провокаційне запитання не відповів. Вся та затія,

* Нацмен (розмовне) — особа, яка належить до національної меншости — *Прим. ред.*

розрахована на широку ногу, не вдалася. Прийшлося людей звільнити. Тільки шістьох моїх найближчих друзів протримали у тюрмі два місяці. При виході з БУР-у я сказав начальникові, що якщо він не пішли мене у бригаду Мельника, то я і з БУР-у виходити не хочу. І капітан Тархов змушений був виконати мою волю. І так перший серйозний зудар з адміністрацією ми виграли!

Остання найгостріша сутичка зі “суками”, колишніми гестапівськими вислужниками, відбулася на весні 1953 року. На нараді чекістів зі “суками”, яких адміністрація поставила бригадирами і нарядниками над нами, Сабостяк сказав: “Дайте у моє розпорядження БУР і я наведу там порядок. У мене всі будуть виконувати норму і повзатимуть на колінах перед нами”. Начальник з великою радістю призначив Сабостяка бригадиром БУР-у. Бригада БУР-у ходила на роботу у кам'яний кар'єр — на найтяжчу працю. Сабостяк зі своїми помічниками Попандопалом і Бараньчиком кожного дня викликали по одному, двох або й трьох з найбільш неслухняних у стрілочну будку і там збивали їх, щоб таким чином примусити працювати, не розгинаючи спину. Але це тривало лише кілька днів. Цей здоровило бандитської вдачі наскочив на двох наших хлопців і встиг одного вдарити, а другий, мій земляк Степан Шевчук, обухом пожежної сокири вивів з ладу праву руку тому бандитові назавжди, щоб вже ніколи нікого тою рукою не міг бити, а потім ще так його потовкли, що він рачки поліз до своїх спасителів-чекістів. Отак і ставка чекістів на Сабостяка провалилася. Сабостяка відвезли у табір і хотіли положити у лікарню, але він втратив свій “бойовий” дух і попросився, щоб його закрили у БУР під замок.

Того ж дня бригадир штрафної бригади Федоров кинувся з кулаками на Романа Загорулька, але Роман одним ударом звалив його з ніг і так дав, що йому вже ніколи не хотілося простягати рук до наших хлопців. Як тільки у таборі дізналися про те все, то шість найпідліших бригадирів, забравши свої речі, прийшли до начальника табору і сказали: “Ми вже не бригадири, закривай нас у БУР під замок”. З тієї пори всі інші прихвосні чекістів

почали здалека нам кланятися і задобрююче усміхатися. Так ми поставили всіх тих “сук” на коліна.

Незабаром до нас дійшла вістка, що четвертий, другий і п'ятий жіночий і чоловічі табори оголосили страйк на знак протесту проти вбивства чекістами наших політ'язнів. Ті слухи всіх нас, з 3-го каторжного табору, наче вибухівкою начинили. З 1-го травня нас перестали виводити на роботу. Всі ми напружено чекали вбуху. І вибух стався.

4-го липня в обідню пору почувся викрик: “Чекісти через вахту побігли у напрямку БУР-у!” Всі з їдальні і футбольного поля кинулися до БУР-у. Чекісти оточили БУР. Там зчинився страшний крик і тут же ті політ'язні, яких кілька днів тому привезли з 4-го, вибили пожежні двері і почали вискакувати на подвір'я, загороджене плотом з дощок. Чекісти почали кидати на них кусками цегли, яка залишилася від будівництва тієї “установи”. Ми розламали пліт і вигнали чекістів у дивізіон. Прибіг капітан Тархов. Ми вимагали від нього ключів від камери тих “сук”, які мали завдання від оперуповноваженого Калашнікова бити і різати наших людей, привезених з 4-го табору. Калашніков видав їм ножі і велів по одному насильно запихати наших людей у камеру “сук” і там їх калічити. Тархов віддати ключів не захотів. “Суки”, почувши це, прорізали ножами стелю і втекли у дивізіон, а звідти почали погрожувати нам кулаками. Ми, переважно українці, кинулися в сторону дивізіону. Командир дивізіону дав команду “Огонь!” Застрочили автомати. Полилася кров, наша, українська кров. Всі попадали і швидко поповзли за БУР. Я лежав між двома вбитими. Стрілянина стихла і тоді я швидко проскочив за стіну БУР-у. Раптом хтось крикнув: “Генерал на вахті!” Більшість з нашої групи кинулася у напрямку вахти і там, схопивши генерала Семенова за широкі поли генеральської шинелі, привели його на місце кривавої трагедії. Генерал, побачивши все те, підняв кулаки у напрямку капітана дивізіону і його солдатів, крикнув: “Мерзавці, що ви наделали!” Капітан Повстяной мовчав. А наші хлопці, цупко трмаючи генерала за поли, поставили його перед вбитими і пораненими, щоб під його прикриттям віднести

їх у лікарню. Тоді лягло смертю хоробрих шість наших друзів і 17 були поранені. Серед поранених був поляк Бараньчик, а всі решта — українці. Бараньчика зачепила випадкова куля.

Добре було б мати знімки з того безпрецедентного видовища, як політв'язні особливого каторжного табору вели генерала чекістських військ за поли його шинелі, бож такого дива ще ніколи не було в історії чекістів. І все це було ще при всевладному Берії.

Після віднесення поранених і вбитих у лікарню, я підійшов до генерала і сказав хлопцям: "відпустіть його!" Хлопці відпустили і він дременув у дивізіон. Я рад був, що трапилася така нагода "змилосердитися" над генералом. А капітанові Тархову ми сказали, щоб негайно вибрався з табору із всією своєю адміністрацією і наглядачами. Капітан Тархов, без найменших заперечень, зібрав усю свою зграю і організовано вийшов з ними з табору. Так почалося повстання у третьому особливому каторжному таборі в Норильську.

Відразу ж після вигнання чекістів з табору ми скликали в клубі загальні збори і вибрали страйковий комітет. До складу комітету (8 осіб) ввійшли ті, що їх чекісти привели з 4-го табору і закрили в БУР. Сім з них були росіяни, а один українець з Умані Миколайчук. (Про Миколайчука буде мова потім). Всю групу росіян з 4-го очолював легендарний колишній капітан Радянської армії Воробйов. Головою страйкового комітету вибрали того ж таки Воробйова, а заступником Вождьова. Але Воробйов лежав поранений у лікарні і його тимчасово заступав Вождьов. Із каторжан нашого табору на перших порах до комітету ввійшло лише сім осіб на чолі з Костем Королем. Король був заступником голови страйкового комітету з господарчих справ. Через Короля наш підпільний центр контролював і управляв всією роботою страйкового комітету. На тих же загальних зборах категорично було оголошено (за нашою ініціативою), щоб ніхто ні з ким не зводив особистих поррахунків, щоб всі між собою жили мирно і всюди підтримували зразкову чистоту і порядок.

Група Воробйова показала себе на перших порах

дуже активною і з позитивної сторони. Вона активізувала деяких авторитетних росіян і в нашому таборі. Ми раділи з їх активності і погодилися на те, щоб Воробйов очолив страйковий комітет, бо чому б ми мали заважати росіянам розвалювати російську імперію?

Перед групою Воробйова ми не розкривали себе. Про дії страйкового комітету нам звітував Кость Король. Він був заступником голови страйкового комітету господарського сектора. Король не тільки конспіративно щодня повідомляв про діяльність, але й отримував від нас директиви, як йому там бути і яку позицію займати щодо справ, які належать до компетенції страйкового комітету. Словом, Король був у страйковому комітеті нашим законспірованим представником і через нього ми контролювали всю роботу комітету. А наші члени самопомогової організації позмінно тримали варту у всьому таборі і вели невидимий нагляд за ненадійними елементами. Вуха і очі нашої організації безперервно контролювали все життя табору і своєчасно звітували тим, кому треба було.

Згодом поведінка Воробйова все більше й більше почала не подобатися нашим людям. Воробйов наказав, щоб йому з лікарні приносили дієтичні сніданки, обіди й вечері у барак. Воробйов вів переговори з генералом МВД Семеновим майже годину на віддалі 50 метрів від людей, а людям розповів про ті переговори через селектор за п'ять хвилин. На всіх людей дивився звисока, як дворянин на кріпаків.

Раптом під кінець першого місяця страйку на світанку прибіг до мене Кость Король і розповів, що тільки що закінчилася строго таємна нарада активу Воробйова. На ній прийняли рішення створити з людей нашого табору полк і назвав імена тих моїх друзів, яких на нараді призначили заочно командирами рот і батальйонів. У число тих людей попав і я. Воробйов розробив план оперативних дій свого неіснуючого полку. Згідно з тим планом насамперед треба підірвати котельню біля лазні під самим дивізіоном і в ту ж мить кинути на дивізіон українські батальйони і роти, а самим (мається на увазі

групу Воробйова) вирватися з табору і швидко пробратися на летовище, заволодіти ним і літаком втекти на Велику землю (Таймирський півострів разом з Норильськом і Дудінкою називався Малою землею).

Плян грандіозний, який група Воробйова хотіла реалізувати за рахунок нашої, української, крові. Той план грандіозний одночасно і абсолютно безглуздий, бо Воробйов і весь його "штаб" зовсім не знали, з ким мають справу. Вони не знали того, що коли б не ми, не наша мобільна і здисциплінована підпільна організація, то вже давно все те наше повстання закінчилося б і ми всі разом зі страйковим комітетом сиділи б у тюрмі.

Вислухавши Короля про ту божевільну затію, треба було швидко приймати відповідні заходи, бо це була та остання крапля, яка переповнила чашу нашого терпіння. Треба було негайно того "великого героя" з вимовно-напускною пихою і зарозумілістю поставити на належне йому місце. Король, доповівши про всю цю затію, пішов у штаб страйкового комітету, а я негайно викликав під клуб, у якому містився той штаб, Загорулька, Панасюка, Кобзу, Бухала, Сидорчука і, розповівши їм, що нас заочно вплутують у великомаштабну безглузду авантюру, сказав: "Зараз же йдемо у штаб того неіснуючого полку і заставимо "полковника" податися до димісії". Всі вислухали це надзвичайне повідомлення і тут же ми пішли у штаб. У штабі від імени нашої групи "командирів батальйонів і рот" сказав пихатому голові страйкового комітету і одночасно "полковникові" неіснуючого полку, щоб він негайно скликав всіх тих, з якими ту авантюру цієї ночі затіяв, і сказав їм викинути з пам'яті все те, про що говорилося тієї ночі, і сам, як голова страйкового комітету, подався до димісії за станом здоров'я. Воробйов, який був про себе високої думки, пробував нас знехтувати, бо він зовсім не розумів свого становища і нічогосінько не знав про нашу реальну силу і оперативність нашої підпільної організації. Прийшлося твердим і рішучим тоном привести його до тями і тоді він на наших же очах перемінився на зовсім слабу, немічну людину і нашу вимогу задовільнив. Зібраних ним людей вивели на гальорку клубу, щоб ніхто

нас не підслухав. Воробйов, опустивши голову, придушеним голосом сказав все те, що від нього вимагали. Разом з Воробйовим зі страйкового комітету вийшло ще шістьох росіян на знак солідарности зі своїм "фюрером". Отак ми, зовсім невідомі люди тій групі Воробйова, Морозова, Давидова й іншим їх прибічникам, колишнім офіцерам Радянської армії, стали відомими і значущими.

Пройшла реорганізація страйкового комітету. На місце тих сімох росіян, що вийшли зі страйкового комітету, ми підбрали кандидатів з прибалтійських політв'язнів і загальні збори одностайно затвердили їх. На голову страйкового комітету висунули Шамаєва і загальні збори одностайно затвердили його. Затвердили, бо такою була воля нашої організації. Шамаєв за походженням татарин, з аристократичної татарської родини, колишній офіцер Радянської армії. З Шамаєвим нам було легко працювати. Його заступником був Король і він тоді вже знав, що голос Короля — це наш голос, а ми — це велика, добре зорганізована і дисциплінована сила.

Другий місяць повстання проходив без найменшої участі тих росіян, що вийшли зі страйкового комітету. Я зумисне на це наголошую, бо знаю, що декому схочеться все це перевернути догори ногами, мовляв, як же ж можна примиритися, щоб так великі події, ідеально зорганізовані, на високодійному рівні могли звершитися без керівництва "старшого брата". Однак молодше покоління росіян брало активну участь у повстанні до самого його розгрому. Один з них під час розгрому навіть загинув.

Нарядники, бригадири і їх прибічники у період повстання не сиділи, склавши руки (а їх було понад триста). Два рази за завданням чекістів вони плянували заарештувати страйковий комітет і увесь актив повстання і посадити у табірну тюрму, а тоді запросити чекістів вернутися у табір і зайняти свої керівні місця. Але завдяки нашій глибоко законспірованій організації, яка мала своїх людей у всіх таборових групах і групах, ми своєчасно знешкодили ті змови і змовників вигнали з табору. Потім чекісти дали завдання своїй агентурі підпалити

незаселений барак. Але наша служба захисту встигла своєчасно погасити цю пожежу. У перших тижнях повстання зв'язок своєрідної п'ятої колони з чекістами підтримувався телефоном з кабінету старшого нарядника Іржанова, а після того, як змову Іржанова розкрили і вигнали з табору, останки "п'ятої колони" встановили зв'язок з дивізіоном рогатками. Але незабаром наша служба самозахисту зловила і тих, що з рогаток закидали доноси у дивізіон. Прийшлося посилити свою невидиму, тобто неофіційну, варту у тому незаселеному бараці і біля дивізіону.

**Наші Каторжники 3-го Каторжного "Горлага" м. Норильськ:
1. Андрій Довганюк (Волинь), 2. Петро Саранчук
(Тернопільщина), 3. Григорій Самюк (Здолбунів, Рівенщина) —
учасник втечі на ривок Бушового кар'єра, один з дев'яти
розстріляних — дві кулі у грудях, одна в руку. Вижив і зловлений
в тундрі на третій день після розстрілу. Зараз на Донбасі.
(Втікло тоді 12, трьох вбито на дроті), 4. Олексій Рожчук
(Рівенщина).**

Про всі події у таборі і наші вимоги ми повідомляли “вільне” населення Норильська при допомозі літаючих зміїв. Це був винахід одного латиша. У спортивному журналі він знайшов схему і розміри літаючого змія. Цю знахідку ми швидко взяли собі на озброєння. Миколайчук, родом з Умані, мав, як кажуть у народі, золоті руки. За одну годину з гумового обцаса він робив найскладніші печатки. В той час Миколайчук для нас був дуже дорогою людиною. За кілька днів він зробив з олова великі і малі літери у довільній кількості, а його помічник — відповідні рамочки. За Миколайчуком закріпили ще двох майстровитих хлопців і таким чином у нас почав працювати друкарський станок. За зредагованим нами текстом хлопці на своєму станку штампували відповідні відозви до жителів Норильська з просьбою, щоб вони повідомили уряд і весь світ про те, що нас морять голодом і вбивають, подаючи дати, коли кого вбили. З вати робили ґноти довжиною 15 сантиметрів і посередині ниткою відозви прив'язували до ґнота і до змія, зробленого з плякатного паперу. Найчастіше вітер дув на центр Норильська. Так ми на шнурочках півторакілометрової довжини своїх зміїв з підпаленими ватними ґнотами пускали на центр міста. Чекісти стріляли по тій нашій “авіації”, але змії летів до свого призначення і “бомбив” місто нашими відозвами. Чекісти посадили нас на 9-ту норму харчування, яка є меншою від гарантованої на дві третіх, і виключили електрику. Все заглохло. Вентиляція на кухні зупинилася, світло погасло. Настрій у людей почав підупадати. Всюди видно було похнюплені обличчя. Життя почало завмирати. Раптом приходить у штаб страйкового комітету Тартавкодзе і каже: “Коло котельні є люк і я там можу перекрити воду у дивізіон і селище”. Всі крикнули: “Давай, перекривай, швидше перекривай! Зараз вони без води заспівають по-іншому”, — сказали бадьорим тоном члени страйкового комітету. Жінки офіцерів підняли бунт, бо їм потрібна вода. Почалися переговори. Чекісти зняли нам 9-ту норму і дали світло, а ми їм пустили воду.

Нарешті приїхала комісія з Москви. Члени страйкового комітету винесли два столи і поставили сто

метрів від вхідних воріт. Столи накрили червоною матерією. Знаючи, що комісія складається з двох генералів і одного полковника, поставили для них три крісла. Зустрічати начальників вийшли всі каторжники і стали метрів сорок від столів. А п'ять наших уповноважених делегатів — перед столами. Увійшли у табір два генерали і полковник, а за ними начальник табору капітан Тархов зі всією адміністрацією. Увійшли вони по-військовому, двійками і маршовим кроком. Голова нашої делегації Шамаєв представився і зажадав від комісії показати мандати. Комісія зігнувала наших представників і пробувала через їх голови нав'язати розмову зі всіма каторжниками разом. Люди відповіли в один такт: "Ми вибрали представництво і уповноважили їх вести з вами переговори". Начальник ГУЛагу полковник Кузнецов сказав: "Что вы хотите?"

— Насамперед виведіть з табору оцих вбивць, — сказав Шамаєв, показуючи на адміністрацію, — і пред'явіть свої мандати.

— Я вам наказую від імені Лавретія Берії: припиніть свою тяганину і виходьте на роботу, — сказав Кузнецов.

— Якщо ви, громадянине начальнику ГУЛагу, так ставите питання, то нам нема про що з вами говорити.

На цьому переговори закінчилися. Наше представництво повернулося і пішло. Генерали з полковником щось побурчали між собою і також пішли. Розійшовся і народ.

За кілька днів під вахту приїхав парою коней з бочкою для фекалій асенізатор і ще з-за воріт почав кричати: "Ребята, прекращайте ту свою забастовку! Второй, четвёртый и пятый женский и мужской уже давно прекратили".

Адміністрація швидко відкрила ворота і впустила асенізатора з бочкою у наш табір, а вслід казала: "Розкажи, розкажи їм все".

Наші хлопці вхопили його і повели у лазню, щоб там порозмовляти. Асенізатор сказав: "Це правда, що всі вже вийшли на роботу, але я вам привіз дуже добру вістку. — І, вийнявши із-за пазухи газети *Известия*, дав їм і сказав: —

Берії уже нет”.

Хлопці відпустили його і швидко побігли до клюбу.

Борис Шамаєв, прочитавши у страйковому комітеті ту радісну вістку, зразу ж скликав загальні збори і прочитав усім. Вістка наче окрилила нас всіх. Люди пожвавішали і ніби помолодшали. Обличчя у всіх сіяли від радості. Начальник ГУЛагу полковник Кузнецов втратив свої повноваження, але генерали військ МВД залишилися і, визнавши наше представництво, вели з ним переговори у письмовій формі. Капітан Тархов у тих переговорах грав роль посильного. Майже кожного дня він приносив пакети від генералів у наш страйковий комітет і на підвір’ї, під охороною наших хлопців, проходжувався, поки комітет підготовляв відповідь генералам, а потім проводжали його до вахти, щоб хтось не вчинив йому якоїсь кривди. А генерал Семенов ходив навколо табору і кричав до наших людей: “Ребята, ви уже не каторжники, знімайте зі свого одягу каторжанські номери і виходьте з табору на роботу!”, а молодих називав навіть комсомольцями. Але з того “залицяння” всі лише посміхувалися і кепкували з генерала.

У першій декаді липня несподівано появився на вахті, у супроводі капітана Тархова, високий, у незнайомій нам уніформі чоловік. Він ішов собі спокійно, з добрим виразом обличчя, не викликаючи у нас ніякої насторожености. Підійшовши до першого барака, він чемно привітався з людьми, що сиділи там, і сказав: “Я заступник генерального прокурора ССРСР по нагляду за місцями ув’язнення, генерал юстиції першого рангу Вавілов. Ось мої документи”.

— Ми не уповноважені перевіряти ваші документи, такі уповноваження у нас має тільки голова страйкового комітету, — сказав один із політв’язнів, а другий піднявся і швидко побіг у штаб страйкового комітету і сповістив про все це голову страйкового комітету Шамаєва. Привітавшись з Шамаєвим, прокурор швидко подав йому документи і сказав:

— Я тількищо прилетів з Москви і прямо з лєтовища приїхав до вас. Мені треба об’єктивно вивчити все те, що

тут трапилося і, в міру можливості, полагодити те, що належить до моєї компетенції.

— Може насамперед оглянемо табір, а особливо ті місця, де 4 червня конвойні війська МВД, з наказу капітана Повстяного, вбили шість наших друзів по неволі і 18 тяжко поранили, а потім будемо розмовляти про справи, — сказав голова страйкового комітету.

— О! Хорошо, я согласен, це — по-діловому, — сказав заступник генерального прокурора і, взявши Шамаєва під руку, пішов інспектувати весь табір.

Всі політ'язні миттю вишикувалися перед своїми бараками і чекали того високого емісара з Москви. З кожної бригади один політ'язень виступав із скаргами і вимогами, згідно з розданими нами текстами, щоб таким чином охопити весь комплекс проблем. Були виступи і незапрограмовані нами.

Ляцький, колишній майор і начальник военкомату у Вінницькій області, підійшов до генерала юстиції і, вийнявши стару газету, сказав: "Це вождь німецьких комуністів Тельман у фашистській тюрмі, одягнутий у хороший костюм і при галстуку, а ви мене, советського офіцера, у що одягнули?" — сказав він, показуючи свій порваний бушлат. Оглянувши місце розстрілу, Шамаєв з Вавіловим підійшли під барак інвалідів. На подвір'ї бараку у першому ряді сиділи інваліди без обох ніг, у другому ряді — без обох рук, у третьому — без однієї ноги, у четвертому — без однієї руки, а позаду всякі інші.

Всі ті люди приїхали сюди здоровими, з обома руками і ногами.

Розпитавши калік, де і при яких обставинах вони втратили ноги і руки, Вавілов сказав: "Так! Це жакливо! Будемо робити все можливе, щоб це більше ніколи не повторилося".

Минуло два місяці нашої влади у третьому гірничому каторжному таборі. 4 серпня 1953 року, о другій годині ночі (влітку ночі там немає, бо сонце не заходить), командування почало виводити з дивізіону роту за ротою війська МВД і розставляти навколо табору так, щоб солдат солдата доторкався ліктем. Потім декілька рот поставили

навпроти 25-го заводу великої військової значимости і навпроти шостого табору кримінальників, у якому налічувалося коло 12 тисяч в'язнів. Легкі кулемети розставили проти нас приблизно 30 метрів один від одного, а трохи далі — три важкі кулемети, спрямовані на вулиці нашого табору. Все це робилося тихо і діловито. По всьому було видно, що плян операції був скрупульозно розроблений раніше.

Сумніву, що до нас застосують грубу силу, бути не могло. Всім було ясно, що ось-ось проллється наша кров. Нам залишалось тільки духовно підготуватися до того, щоб гідно прийняти смерть, щоб не похитнутися. Ілюзіями жили тільки ті, що ще до кінця не пізнали, що таке комуністична диктатура і на чому вона тримається.

На роздуми часу не було. Рішення прийшлося приймати швидко, відповідно до розвитку подій. В усіх бараках була прочитана наша “летючка” такого змісту: “Браття-повстанці! Наступила вирішальна хвилина: впасти на коліна перед ворогом, чи прийняти смерть стоячи, як і годиться вмирати борцям за волю. Тирани нас вб'ють, але духовно ми їх переможемо тим, що з гордо піднятою головою приймемо смерть за волю і справедливість”.

Саме в цю пору читання наших летючок заревіли диким голосом рупори, заглушуючи все. Нам оголосили: “Збирайте свої речі і виходьте за зону табору! Хто за 20 хвилин не вийде — буде розстріляний”.

Після такого оголошення настала мертва тиша. Деякі політв'язні мовчки, опустивши голови, почали виходити. Не судить їх, бо такого не всім дано витримати!

Якраз тоді з лікарні вийшов Яків Сушкевич, член нашої керівної трійки. Я підійшов до нього і ми пішли у найближчий двоповерховий барак, щоб підняти настрій політв'язнів. Ми побачили незвичайну картину: наші хлопці з серйозним виразом обличчя переодягалися у вишиті сорочки. Побачивши це, я остовпів, не знаючи, що робиться. Підійшовши до знайомого волиняка, я запитав: “А чому це ви, Василю, переодягаєтесь у домашні сорочки?” Василь здивовано подивився на мене і сказав:

“Льон, з якого мама зробила полотно, пошила та вишила цю сорочку, виріс на нашій рідній землі. Я хочу вмерти в сорочці, вишитій моєю мамою. У маминій сорочці мені легше буде вмирати і лежати у вічній мерзлоті”. Інших хлопців, які робили те саме, що й Василь, я не питав, бо вже було ясно, що ті хлопці не похитнуться.

Якова Сушкевича покликали до лікарні і в ту ж мить підбіг до мене мій друг, нижчий рангою від Сушкевича в нашій організації, і сказав: “Даниле, нас роздавлять. Ситуація безвихідна. Всі табори політв'язнів вже давно піддалися. Шансів на успіх немає жодних. Дозволь мені вивести людей за зону, згідно з ультиматумом”.

— Ні, дозволу на такий вчинок я тобі не дам. Від імені організації ніхто не має права такого робити. Я тількищо вийшов з оцього барака і бачив, як наші люди, колишні рядові вояки УПА, готуються прийняти смерть, і раптом ти, колишній командир сотні УПА, будеш закликати їх здаватися на милість ворога. Я особисто і мої друзі не підуть просити милости у ворога. Наша смерть, наша кров не пропадуть намарне. Нас роздавлять, але духовно ми їх перемаємо і та наша духовна перемога буде продовженням тих, що впали в нерівному бою під Крутами і Базаром. Наша смерть буде великим вкладом у боротьбу за волю і справедливість! — Приблизно так я тоді відповів своєму другові. Він залишився з нами до кінця і ретельно виконував свої завдання.

Ми підійшли до центральної дороги табору. Наші колишні повстанці УПА разом з литовцями, латишами, естонцями і заказкавцями виходили з бараків, ставали по чотири у колону і, йдучи на призначене місце, співали стрілецьких пісень. Отак ті безіменні лицарі йшли назустріч смерті.

Два члени керівної трійки працювали фельдшерами і тому не було можливості все своєчасно узгоджувати з ними. Прийшлося всю відповідальність взяти на себе і тому треба було завжди бути з людьми у найбільш загрозованих місцях.

Заступник голови страйкового комітету К. Король, виконуючий завдання у комітеті нашої підпільної керівної

трійки, був своєчасно про все повідомлений. Голову страйкового комітету Шамаєва ми повідомили в останню хвилину про те, що ультиматум Москви зустрінемо зі стрілецькими піснями на устах у похідних колонах, йдучи назустріч смерті. І справді так і сталося. Цей героїзм не був розрахований на славу, цей героїзм був оснований на почуттях людської гідності.

Тепер, згадуючи про те все, перед моїми очима ніби появляються ті мої славні друзі, які зі стрілецькими піснями на устах впали там смертю хоробрих. Їх героїчна смерть зобов'язує нас ніколи не забувати про них. Нині, розповідаючи про це, спазми стискають мені горло і я плачу, а тоді я у нікого сліз не бачив — всі готові були прийняти смерть мужньо, як і годиться борцям.

У Норильську, у третьому каторжному таборі, за офіційними даними впало тоді смертю хоробрих 56 осіб, а за неофіційними — понад 70. Поранених було коло 270 осіб. Згідно з підрахунками фельдшера Якова Сушкевича, лише українців загинуло тоді коло 70 осіб. Словом, по всіх таборах ГУЛагу першими повставали українці, бо нас було у неволі більше, ніж всіх національностей, разом узятих, і ми були краще зорганізовані.

Тоді у Норильську, крім нашого каторжанського табору, повстало три чоловічі трудові виправні табори і один жіночий. Участь у повстанні брало понад 20 тисяч, а загинуло понад сто осіб (включно з нашим табором).

Старі політв'язні, які досиджували 25 років неволі, дивилися на голодівки і на всяку іншу метушню, як боротьба за статус політв'язня молодих, так званих дисидентів, скептично. У порівнянні зі страйками і повстаннями десятків тисяч політв'язнів в багатьох таборах ГУЛагу — Берлаг (1949), Екібастуз (1952), Норильськ (1953), Кингирськ (1954), Воркута (1953) — все це виглядало для них дитячою грою у боротьбу і вони майже не брали участі у тій грі. Мені прийшлося брати активну участь у боротьбі в 50-их і в 70-их роках разом з дисидентами і тому я розумію тих і тих. У 50-их роках про нашу напrawdę велику, одчайдушну і добре зорганізовану боротьбу ніхто не знав і ніхто нас не підтримував ні

духовно, ні матеріально, бо після перемоги Сталіна у Другій Світовій війні весь світ був загіпнотизований ним, навіть після його смерті, і через залізну заслону тоді ще нічого не могло проникнути. Словом, проти нас був тоді весь світ. Ми були прокляті чужими і своїми.

Хоч боротьба дисидентів 70-их років була незначною у порівнянні з боротьбою політв'язнів 50-их років, але про неї стало відомо усьому світові і завдяки Міжнародній Амнестії, ПЕН-клубові і всій діаспорі вона набрала великого розголосу. Саме це і підтримувало дисидентів на дусі.

Можна б було не наводити тієї різниці між 50-ми і 70-ми роками у таборах політв'язнів, але взнавши про те, що тут почали говорити, а потім і писати, що перший раз статус політв'язня був введений у 70-их роках, а до того про нього ніхто нічого навіть і не знав, мені стало боляче, бо це тяжка образа живих і мертвих моїх друзів і абсолютна неправда. Метушня двох десятків людей навкола слова "статус" аж ніяк не є статусом, це лише бажання "прогриміти" і не більше. Все те потрібно було тільки одній-однісінькій людині.

Поки я живу, доти буду захищати честь і славу тих, що разом зі мною, плече-в-плече, постали проти озброєного до зубів ворога. Вони йшли гордо і сміло на явну смерть. Їх похоронили у вічну мерзлоту під горою Шмідта на далекому Заполяр'ї у Норильську. Там, під горою, похоронені наші дівчата, убиті чекістами, яким не судилося стати жінками і матерями на рідній землі. Там, під тою горою, спочиває цвіт нашої багатостраждальної нації 40-50-их років. Їх могили не оплакані мамами і ніколи ніким не завітчані. Вони каралися, але стояли непохитно за свою ідею, за волю і в тиху хвилину мріяли про рідний край, про любов і щастя.

Ми, друзі з неволі і страждань, будемо мати великий гріх, якщо забудемо про тих, кому не судилося вийти живими з того жадливого пекла. Я знаю, що той наш подвиг у найстрашніших умовах ніхто належно не оцінить, але я буду робити все можливе, щоб пам'ять про безіменних лицарів збереглася у віках. Їх лицарство, їх

подвиги не вимушені обставинами, як це іноді буває. Вони самі свідомо йшли на смерть, йшли не по-рабськи, а гордо, з піднятою головою і стрілецькими піснями на устах. Це правда, суцільна правда, бо я був там поряд з ними. Я бачив, як після ультиматуму, щоб за 20 хвилин всі вийшли з табору число три за зону, наші повстанці одягали їхніми мамами виткані, пошиті і вишиті сорочки тільки для того, щоб вмерти у маминій сорочці.

Хто той безпрецедентний подвиг оспіває у піснях? Хто оплаче? Хто пам'ять про нього увіковічить у поезії? Хто згадає про їх скромність і душевну чистоту? Хто екранізує це все, щоб потомки бачили, як їх предки боролися за волю? Результати їх подвигу неоцінимо у всіх аспектах.

**Наші Каторжники 3-го Каторжного "Горлага" (окрім одного):
1. Михайло з Медвежки, 2. Михайло Пшенишняк (Підгайці,
Тернопільщина), 3. Кость Король (Чернівці), 4. Олексій Рожчук
(Рівенщина), 5. Петро Саранчук (Тернопільщина).**

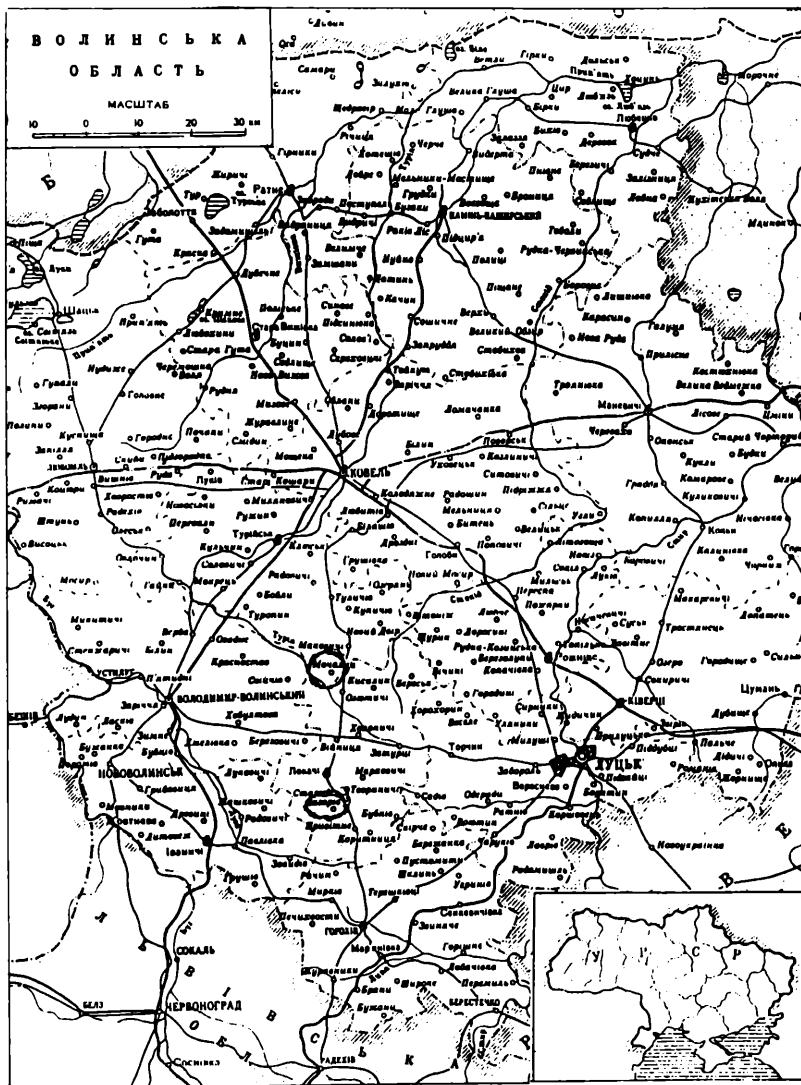
Олександр Солженіцин пише, що повстання у таборах відіграли велику роль і мали значний вплив на хід XX з'їзду партії і що саме ті повстання були основною причиною розгляду справ політв'язнів, в результаті чого сотки тисяч були звільнені восени 1956 року.

У третьому каторжному таборі з нашої ініціативи один чоловік сидів в окремій кімнаті у лікарні і вів щоденник подій за весь період повстання. Він робив копії з усіх письмових переговорів страйкового комітету з московською комісією і виготовив (вже після повстання) відповідні анкети про всіх, що згинули під час розгрому повстання, але, на превеликий жаль, увесь той архів попав у руки чекістів. У моїй пам'яті збереглися лише два незабутні прізвища: Бондаренка з Полтавщини і Худоба з Рівенської області. Бондаренко мав освіту і працював обліковцем на виробництві, а Худоба — слюсарем. Прізвища тих двох людей збереглися у моїй пам'яті тільки тому, що вони завжди своїм веселим настроєм і безстрашною жертвенністю підтримували на душі всіх наших людей. Завжди веселі і енергійні патріоти, вони яскраво виділялися серед усіх каторжан.

Вічна слава їм і їхнім побратимам!

24/4 1990 р.

ГОРДІСТЬ І СЛАВА УПА Ч.1 У ЗАГОРІВСЬКОМУ МАНАСТИРІ

Закреслені: Загорів, Мочалки

Ті мої спомини видані на Заході, не є повні, у них не вистачає більше 150-ти сторінок і крім того, там немає моїх правок, вставок і додатків, бо на Захід попав не той екземпляр, у якому все це було. Той повний екземпляр з моїми правками, вставками і добавками попав у сейф КДБ. Слідчий зробив із моїх рукописів надрукованих на машинці три томи і досить солідно опрацював їх.

Із усього пропавшого мені найбільше шкода було обширної вставки про героїчну оборону загорівського монастиря від німецької навали, яку я написав у результаті відвідин того монастиря з учасником тих боїв і з фотографом. Учасник тих боїв розповів все, від начала до кінця, показуючи, де і як все це було, а фотограф все це, по моїй просьбі, фотографував. Було зроблено 22 фотографії. Дію стосовно кожній фотографії я написав з оповіді учасника, але, на жаль, і ті фотографії попали у сейф КДБ. У спогадах написано тільки те, що я сам бачив, ідучи з Берестеччини.

Я абсолютно упевнений у тому, що в історії воєн небагато було таких героїчних боїв, як той бій за Загорівський монастир, який вели 43 вояки УПА з величезною навалою німецького війська, озброєного до зубів, з танками і авіацією. Годин три я спостерігав за тим боєм з віддалі трьох кілометрів, не знаючи хто з ким там воює. Словом Загорів — це українські Тернопілі і не менше. Коли б такий подвиг вчинили жиди, чи росіяни, чи поляки, то про це давно знав би весь світ і фільм крутили б про той бій по цілому світі на всіх мовах світу, а ми, греккосії, не вміємо того робити і не хочемо вміти. Це ж подумати тільки — 43 сільських хлопці вели бій з такою страшною навалою від дев'ятої години ранку до четвертої години другого ранку. Зараз про все те я пишу тільки тому, що недавно мені привезли з України 21 фотографію з того монастиря, на яких учасник того бою показує, де саме і як бій проходив. Я з пам'яті даю пояснення до більшості фотографій, бо це, приблизно, такі фотографії, що їх у мене забрало КДБ, тому я і пам'ятаю те, що тоді чув від учасника тих боїв. Але раніше ніж описувати той бій — декілька слів про чоту. На стику двох районів: Турійського

і Локачського, там де бере свій початок річка Турія, у маленькому селі Вовчак, містився штаб загону УПА. Село Вовчак знаходилося в лісі. Цей ліс займав досить велику територію між селами Ревушки, Мачулки і Свинарин. Ліс називався Свинаринським. Загоном тим командував Сосенко. Розвідка донесла, що німці з польськими коляборантами збираються захопити Загорівський монастир, щоб звідтіля контролювати південно-західні простори Волинської області. Сосенко направив у Загорів одну чоту, щоб вона викопала оборонні траншеї навколо монастиря, а потім мало прийти туди ще декілька сотень. Та чота прийшла і відразу ж викопала згадані траншеї, отаборившись у найближчій хаті, біля монастиря. Викопавши траншеї, полягали спати. Рано-вранці вартовий почув великий гуркіт машин і побачив, що вони зупиняються метрів триста від монастиря. Він розбудив чотового і розповів про ту ситуацію. Командир чоти підняв чоту і скомандував зайняти оборону у тих же траншеях. Фотографія ч.1. (Траншея вже обсунулась і заросла травою) Оце у тій траншеї, під командою чотового Берези, чота тримала оборону около трьох годин. Шквал огню був такий сильний, що заглушав команду чотового. Ми порозумівались, каже учасник, тільки наглядно, дивлячись на шевеління губ і язика. Німці почали закидати траншею гранатами. Чота змушена була ривком відступити у монастир. (Фотографія ч.2) У верху, де я написав 1, поставили максима (тяжкий скоростріл), де ч.2 — легкий скоростріл, а в дверях ч.3 стрільці тримали оборону з автоматами і гранатами. Як німці били з артилерії по тяжкому і легкому скорострілах, то я сам бачив з лісу, бо тільки вогні блискали там, де оце воронки фотоапарат відмітив чорними п'ятнами. У вхідні двері стріляли з танків. Бувало так, оповідав учасник, що німці підходили майже у притуп, на метрів три і одні одних стріляли просто впритул.

Бій тривав, завзятий бій аж до вечора. Підвечір розбили тяжкий скоростріл і одночасно погиб кулеметчик. Потім погиб і другий кулеметчик з легким кулеметом. Настала ніч. Німці почали закидати монастир гранатами. Стрільці почали душитися від диму і газу.

Ситуація безвихідна. Осталось тринадцять бійців. Найшли підземний вихід (Фотографія 4.3) Рішили тікати через той вихід, але якраз під ту пору дуже ясно світив місяць. Німці помітили і ще одного бійця вбили. Нерви командира чоти не витримали. Він крикнув: — “Хлопці рятуйтеся як хто може, я дальше не можу” — і тоді застрілився з пістолі. Фотографія 4.4 — це те місце де застрілився чотовий Береза; його друзі посадили берізку.

Під ранок наліг туман, густий густий туман. Останніх десять бійців рішили під покровом туману тікати ще раз. Тим разом німці їх не помітили, вони рачки доповзати до траншеї і там натрапили на сплячого німця; вони задушили його й кинулись тікати. Німці також зірвалися тікати. Виникла паніка серед німців. У небо злетіли ракети. Німці попадали, а вояки УПА втікали все далі й далі. Отак із 43 залишилось у живих 10 героїв того знаменного бою.

Потім поставили хрест тим героям упавшим у нерівному бою з німецькою навалою (Фотографія 4.5). Того хреста чекісти зірвали, бо той зверхгероїчний бій УПА з німцями перекреслює всю їх наклепницьку пропаганду про те, що ніби УПА, по завданню німців, боролася тільки з советськими і польськими червоними партизанами.

Та чота урятувала честь і славу УПА, яку сильно забруднили вищі командири (Рудий, Верещака і шеф СБ Смок).

Коли б командири УПА уміли координувати діями своїх частин, то той, вище описаний мною бій, закінчився б зовсім по-іншому; бо можна було організувати так, щоб ті частини УПА, які тоді були на постюю у Завидівському лісі, на віддалі від Загорєва 10 кілометрів, і ті, що стояли разом зі мною на віддалі трьох кілометрів — вдарили німців ззаду, то все це закінчилося б повним розгромом тієї всієї німецької навали. Наші люди жертвенні, відважні, але у нас не було таких командирів, які вміли б оперативно і швидко діяти.

Селяни Загорєва оповідали, що німці після того бою відвезли у Луцьк чотири вантажних машини трупів, а отаборитися у тому монастирі, так як було заплановано, не наважилися.

Загорівський монастир

Загорівський монастир — скорострільні гнізда

Підземний вихід з монастиря

**Смерть ком. чоти.
Берізка, де застрілювався чот. Береза**

**Поховані.
Пам'ятник на могилі Улівців, що загинули в монастирі**

ЧУТКИ ПРО ДИСИДЕНТІВ У ТАБОРІ Ч. 7

У таборі політв'язнів ч.7, у Мордовії, по трасі Потьма-Барашево, пішли чутки про те, що у Києві і Львові, серед творчої інтелігенції появилися дисиденти і їх КДБ вже арештувало. Ці чутки зацікавили мене, особливо тому, що це йшлося про творчу інтелігенцію.

Незабаром, у 1965 р. 7-ий табір став суто уголовним — туди навезли злочинців і побутових злочинців, а нас, політичних, розформували по інших таборах тієї ж траси. Мене зачислили у групу призначену в табір ч.1. У ту групу попало около 100 людей. В тому таборі було коло 500 в'язнів засуджених по релігійних мотивах. Свідків Єгови було около 300 осіб, а серед інших були п'ятидесятники, баптисти, адвентисти, католики і православні-старовіри. Серед засуджених по релігійних мотивах, так як і по політичних, було найбільше українців. Це свідчить про те, що КДБ в Україні найлютіше. Українці-кадебісти, українці-судді і прокурори — найбільші вороги свого народу; вони від самих слів "незалежність", "самостійність" просто бісяться. Ті виродки найбільше насолоджуються падінням когось з політв'язнів, які попросили їх помилування. Ранше для мене було немислимо — як українець може судити українця за домагання повернути Україні українську мову, українську культуру — але раптом те немислиме стало реальністю, бо останні два рази слідство проти мене вели українці, судили українці і прокурори наглядали за слідством і обвинувачували на суді також українці. Приглядаючись і прислухаючись до тих своїх карателів, я прийшов до висновку, що більшість з них робить той страшний злочин зі злости під впливом почуття неповноцінності; частина з них є циніки; є ще й околпачені комуністичною ідеологією, але таких найменше. Всі вони, у моєму розумінні, дуже нещасні люди, якщо їх можна ще назвати людьми, бо живуть вони життям тваринним, а про духовні цінності не мають навіть поняття.

Хай читач простить мені за таку довгу екскурсію у роздуми і оцінки.

У тому таборі релігійників адміністрація примістила мене серед Свідків Єгови. Єговісти були найкраще організовані, найбільш здисципліновані і найбільш діяльні. Вони кожного ранку перед виходом на роботу виходили на двір і групами, ставши в коло, обговорювали, як був проведений минулий день та що треба робити нині. Ввечорі після роботи у кожному бараці вони сідали групою і проробляли, по інтерпретації журналу "Башня Стражи" чергові розділи Біблії. "Башню Стражи" ("Вартову Вежу") діставали нелегально. На вулиці у них стояв вартовий. Якщо наглядачі йшли у напрямку барака, то їх вартовий стуком у стіну давав сигнал — тоді Біблію і "Башню Стражи" ховали і розходились; а небезпека минула — вони знову продовжували своє зайняття. Такі зайняття вони проводили регулярно кожного дня.

Приглянувшись до життя тих єговістів, я сказав їх Старшому Служі:

— Ви існуєте в Україні як діюча релігійна організація. Отже я хотів би знати, що ви собою представляєте і до чого стремите, бо життя України, інтереси України, є моїми духовними і кровними інтересами, отже мені треба знати все, що в Україні діється.

— Ми обговоримо ту справу і завтра я вам скажу, — відповів мені Старший Слуга.

На другий день ввечорі я вже був присутній на їх студіях Біблії. Їх інтерпретацією Біблії я не захоплювався, але їх організованістю, дисциплінованістю і відданістю тій справі можна було захоплюватися.

У Москві засудили письменника Андрія Синявського і поета Данієля. Для політв'язнів це була подія дуже важлива. Незабаром Синявського привезли до нас. Політв'язні росіяни взагалі, а інтелігенція зокрема, не відходили від нього. Я з Синявським знайомитись не спішив, але приглядався і прислухався до всього уважно. З часом виявилось, що Синявський найбільше цікавиться російськими "старовірами".

Мені почала долягати пахова пропуклина з лівого боку і я був змушений їхати у Барашево на операцію. Незабаром у той же хірургічний корпус привезли з 9-го табору Дмитра Іващенко. Це був перший дисидент з України, з яким я познайомився. Я був рад, що доля звела мене з тим чоловіком. Іващенко був родом з Полтавщини, високий, міцний. У Луцьку в педінституті він викладав українську мову і літературу, котрі він знав і любив. У нього було дуже розвинуте почуття до краси мови, літератури, живопису і природи; оце саме ті почуття нас зближували. Потім, коли між нами зайшла мова про війну, то виявилось, що на багато дуже важливих справ ми дивилися по-різному. Іващенко явно вороже ставився до всього руху УПА, називаючи той рух жорстоким і антинародним. У розмові про ті справи я його запитав:

— Як же ж вас розуміти? Рух УПА ви безоглядно засуджуєте, а за тих, що в 1933-му році ограбували всіх тружеників села України і таким чином заморили більше 7-ми мільйонів наших селян страшною голодною смертю, ви оповідаєте зовсім спокійно, без найменшого обурення?

— Ну, знаєте, це ж — свої, — розгублено сказав Іващенко.

— О, це не серйозно так відповідати, взагалі, а тим більше інтелігентові. Братовбивчу війну розпочали більшовики і ви проти цього не обурювались; голодом заморили більше семи мільйонів селян, і ви проти цього не обурювались; всю справжню українську інтелігенцію, яка своєю особисту і національну гідність ставила вище свого життя, в 1937-му році розстріляли. Ви про це знали і також не обурювались, а проти УПА обурюєтесь! Дії УПА — це боротьба проти тієї сатанинської ідеології, що принесла нам братовбивчу війну, — сказав я.

На цій розмові у мене скінчилася “дружба” з Дмитром Іващенко. Незабаром після мого повернення з лікарні, у табір ч. 1 привезли Іващенкового подільника, Валентина Мороза. Всі українці дуже зраділи його появою, а найбільше радів я, бо він був з Волині, з добре відомих мені теренів. По організаційних справах я бував і в його рідному селі. А взагалі, то я радів тим, що вже появилася

така творча інтелігенція, що стала в опозицію до політики уряду і Партії, і що у тій опозиції бере участь і Волинь. Всі ми захоплювались і гордились своїм Валентином Морозом.

Незабаром з 11-го табору перевели до нас у 1-ий ще двох дисидентів: Гориня Михайла і Михайла Масютку. Тепер у нас було вже три дисиденти. Вони вели себе з апломбом і дивились на всіх з висока. Масютко ставив себе вище всіх дисидентів тому, що він один, серед всіх, не дав ніяких показів на слідстві і в суді, — а це серед політв'язнів завжди високо цінилось. Я до того ставився так, що кожний за свої слабості повинен морально відстраждати; ті люди, що морально ту свою слабкість допущену на слідстві перестраждали, ніколи більше такого не повторюють. Багато з тих людей чомусь не хотіли розуміти того, що дипломами чи високими посадами, не можна перекрити, чи компенсувати проявлену у слідстві слабкість, бо ні дипломи, ані пости нікого не звільняють від святого обов'язку вести себе гідно, на відповідній морально-духовій висоті всюди і завжди, а зокрема перед лицем ворога, у кабінеті слідчого, і саме диплом не зменшує, а збільшує ті вимоги.

Старі політв'язні вели себе стримано у відношенні до тих дисидентів і не звертали уваги на їх апломб, а деякі говорили, що це фронда, бо вони не мають своєї політичної позиції — цитатами Маркса чи Леніна поборювати Хрущова — це не позиція, а фронда. Не зважаючи на те все, я старався жити у дружбі з Морозом, Горинем і Масютком, бо я вже досиджував останній рік свого терміну і тому хотів знати глибше, що собою представляють українські дисиденти і до чого вони стремляться.

У жовтні місяці наглядачі, по велінню КДБ, зробили обшук у Гориня, Мороза, Масютка, також і в мене. У Гориня тоді забрали "Інтернаціоналізм чи русифікація" Дзюби і одну філософську статтю Помаранцева; У Масютка і Мороза забрали якісь рукописи, а в мене — першу частину моїх споминів. За те все тоді всім нам дали по шість місяців лагерної тюрми (БУР). У лагерній тюрмі

тіснота, сморід, голод і холод розкриває кожного до глибини душі; у таких обставинах кожний виявляє себе, яким він є насправді.

У камеру три з половиною метра завширшки і вісім завдовжки помістили нас 24; з них 17 дуже часто курили. Я не курив і сам у собі проклинав тоді всіх курців на світі. Крім того всього, мене тоді мучив гастрит і гострі болі лівої ноги. Ті мої тяжкі страждання бачив і переживав релігійний старовір Романов і він дав мені половину свого одіяла, щоб обкутати мою хвору ногу. Я більше радів тим, що ще є на світі такі люди, як Романов, ніж тим, що нога мені вже менше боліла. Тоді у тій тюрмі я познайомився з Едуардом Кузнецовим і поетом Даніелем. Незабаром нас перевезли у другу таку ж тюрму в 11-ий табір. Після відбуття тих шести місяців тюрми, ми були розвезені по різних таборах. Мене залишили в 11-му. Із дисидентів там був тоді талановитий художник Заливаха, філолог Богдан Горинь і Гель. У загальному там атмосфера між в'язнями була непогана — всі жили між собою мирно. Я працював у поліровочному цеху.

Мій термін ув'язнення кінчався 21-го листопада і тому думками я вже був в Україні. 20-го жовтня бухгалтер поліровочного цеху підійшов до мене і сказав:

— Мені тількищо подзвонили з табору, щоб я вас розрахував з роботи, отже, я закриваю на вас наряди, а ви кидайте роботу.

Я кинув роботу і пішов у табір.

У таборі начальство нічого конкретно сказати не хотіло, але замітна була якась метушня. Місцевих два кадебісти, Круть і Русин, дуже торопливо чуть що не бігали по зоні від бюро до вахти і трьох якихось незнайомих молодих людей ходили по зоні табору. Розгадати того всього я не міг, бо вже пройшли ті всі поїзди, якими відправляли на етап. Щойно ввечері мене вивели з табору. У мене появилася думка, що мабуть ведуть у правління на обшук, але як пройшли правління, то я зовсім розгубився. Потім зорієнтувався, що ведуть на залізничну станцію. На станції я запитав:

— Куди ж це ви мене везете, мені ж залишилося лише

один місяць терміну?

— Веземо ми вас, Даниле Лаврентійовичу, ближче вашого дому, — улесливо усміхаючись сказав один з них, а це вже свідчило про те, що він між ними старший. Потім виявилось, що це був старший лейтенант Микола Рубан.

І так ми в чотирьох, у купейному вагоні, приїхали до Києва о першій годині ночі. У Києві біля станції на нас ждав "зім". Ми сіли в ту машину і швидко приїхали у республіканське КДБ. Мене закрили у камеру слідчого ізолятора.

Рано вранці мене розбудили і веліли йти з наглядачем до начальства. У кабінеті мене зустрів капітан КДБ Анатолій Антонович Литвин і Микола Рубан.

— Вас, Даниле Лаврентійовичу, хоче бачити наш начальник; він зараз прийде, — ніби радісним тоном сказав Литвин.

— А хто ж це він, той ваш начальник?

— По званню він полковник. Його тут називають "ходящою енциклопедією". Він все знає і дуже добрий чоловік. О, вже йде! — сказав Литвин.

Відчинилися двері і увійшов "життерадісний", веселий чоловік, середнього росту, молодший від мене років на два. Він на ходу лускав насіння соняшників і відразу, привітавшись, насипав мені, а тоді сказав:

— Я вже давно вас, Даниле Лаврентійовичу, хотів бачити. Це я домігся, щоб вас сюди привезли.

— Так через місяць я і сам приїхав би, — байдужим тоном сказав я, щоб таким чином дати зрозуміти, що я бачу їх гру; але сценарій був розроблений і вони не звертаючи уваги ні на що, продовжали грати до кінця.

— Та тоді я вже не хотів би вас турбувати. Зараз у нас є час, то може ми якось договоримось, щоб вас покраще влаштувати на волі. Але про це пізніше, а зараз, у першу чергу, треба вислати телеграми дочці і синові, щоб приїхали під ваше звільнення, — сказав полковник Каллаш.

Я дав їм адреси дочки і сина і мене відправили у камеру.

Після обіду полк. Каллаш знову викликав мене і

сказав:

— Це я розпорядився, щоб вас місяць перед звільненням привезли сюди і я це зробив для вашого добра. Мені шкода вас. Ви розумний чоловік. Ви ще можете зробити багато доброго для свого народу, для своїх дітей і для своїх друзів. Ви ж знаєте, що це безглуздо організовувати боротьбу проти нас. Ви ж тим робите зло самі собі, своїй сім'ї і всьому своєму народові. Подумайте, Даниле Лаврентійовичу, над тим.

— Ви, громадянине полковник, говорите якимись протирічливими загальниками; насамперед ви сказали, що я розумний чоловік, а потім доводите, що я дурний; це ж нелогічно! — сказав я

— Конкретно говорячи, я хочу допомогти вам влаштуватися і пристосуватися до життя на волі. Ваша дочка вийшла заміж і має свою сім'ю. Син також має свою сім'ю. Дружина живе зі своєю дочкою, яку нажила тоді, як ви були в Норильську. До дружини ви не намірені їхати і то само собою зрозуміло — там ви будете чужим, а жити якось треба. Ось прийде дочка і син. Влаштуємо бенкет під день вашого звільнення. Познайоміться з хорошими жінками і тоді вирішиться справа квартири, прописки і роботи, а це найважливіше, бо з того і починається життя, — розважливим тоном сказав полк. Каллаш.

Я засміявся і сказав:

— Це якось неприродно: репресивні органи влаштовують бенкет репресованому під день його звільнення. Я ж відсидів 10 років тільки за те, що з обуренням відмовився стати агентом ваших репресивних органів і раптом, під звільнення, ви знову на те саме наводите! Особиста і національна гідність для мене — це свята святих, — це найбільша цінність, без якої людина не є повноцінною людиною, і ви, видаючи себе добродійником, хочете відняти у мене ту найбільшу цінність! Я не завидую вам, громадянине полковнику, і не хотів би бути на вашому місці ані одного дня — опідлювати людей — це гидка "робота", бо й так надто багато є всякої підлости.

Тим разом полковник слухав мене з широко

одкритими очима і наче б зі страхом, але швидко опанувавши себе, сказав:

— Ми зовсім по-різному розуміємо, що таке зло, а що добро; що таке чесність, а що нечесність; що таке гідність, а що підлість, і тому нам не зрозуміти один одного.

— О, ні, це не так, — сказав я, — вам просто заборонено думати про такі категорії як чесність і нечесність, гідність і негідність. Ваша професія — в неморалі. Ваше діло — щитом і мечем захищати уряд, а не закон і правду. Тоталітарна система сама по собі незаконна і тому в такій системі не може бути й мови про справжній закон стоячий над урядом.

— Я не радив би вам заводити розмови на такі теми; ви ж знаєте, чим це все кінчається, — сказав полковник і натиснув гудзик. В ту ж мить зайшов Рубан і виструнчився перед полковником.

— Відведіть Данила Лаврентійовича.

Прийшовши в камеру, я зараз же ту розмову з полковником записав, бо знову плянував писати про всі ті свої “митарства” і роздуми над ними. Всі ті записи я носив при собі заховані. Про це я вже писав три рази і три рази все пропадало, і тому я це добре пам’ятаю і понині, хоч про те, що вчора говорив з ким, забуваю.

Полковник своїм “хлопцям” (так він називав Литвина і Рубана) про ту розмову нічого не сказав, бо на другий день вранці визвав мене капітан Литвин і, не піднімаючи на мене очей, почав вербувати у свою агентуру. По його схвильованню, по його спущених на письмовий стіл очах і ламанню авторучки, видно було, що він знає, що мене цим ображає, але робить те, що було заплановано, що йому приказали робити. Литвинові я сказав різко:

— Не ображайте мене, бо я не стану з вами розмовляти, — і на тому наша розмова закінчилася.

Після тих розмов з полковником Каллашем і капітаном Литвином мене більше ніхто не чіпав тижнів три; мабуть, думали, як же ж далі зі мною бути і що робити? Потім Рубан приніс мені в камеру велику підшивку вирізок з газет і запропонував їх прочитати. Це були вирізки про судові розправи за вбивства з політичних мотивів та про

покаяння лідерів ОУН обласного і крайового рангу. Все те я читав досить уважно — там писалося і про відомих мені людей, там я находив матеріали потрібні і для мене.

Через декілька днів мене викликав полк. Каллаш і велів взяти зі собою ту підшивку. Полковник привітався весело, “по-дружеськи”, наче б між нами нічого не було. Дивлячись на папку, запитав:

— Прочитали?

— Прочитав, — відповів я і віддав йому папку.

— І що ж, може скажете, не вбивали і не каялись? — триюмфуючи сказав полковник.

— Все це було, вбивали і каялись, погано лише, що тут нічого не написано про тих, що у 1933-му році голодом заморили більше семи мільйонів українських селян на Східній Україні, а в 1937-му році розстріляли всю ту інтелігенцію, яка відмовилась брати участь у тих злочинах. Оце ж ті ваші страшні злочини були причиною того, чим ви оце зараз мені колете в очі, — піднесеним тоном сказав я.

— Ті роки ви жили під Польщею і нічого не знаєте про Східню Україну. Все це, що ви говорите — це буржуазна пропаганда, — опустивши очі на стіл, сказав полковник.

— У ті страшні роки, околпачений вашою пропагандою, вашою ідеологією, і я так говорив своїм друзям; і я околпачував тих, що мені вірили. Оце й тому, чуючи на собі ту вину, я говорю вам те, чого ніхто не наважиться вам сказати. Так, я не знав, що тоді тут у вас робилося, але ви, полковнику, про це все знаєте, добре знаєте і караєте не тих, що робили ті злочини, а тих, що розкривають їх, говорять і пишуть про ті страхіття! Про ті всі неймовірні страхіття я дізнався щойно восени 1942 року, йдучи з полону через Полтавську, Київську, Вінницьку і Кам'янець-Подільську області; мені оповідали про ті страхіття селяни, котрі якимсь чудом залишились у живих. А йдучи через Рівенську і Волинську області, я наслухався і про те, що пишеться в оцій вашій підшивці. У селі Малин, Острожецького району, чоловік, у якого я ночував, оповів про свого сусіда таке: молодий син їх сусіда до війни вчився у Луцьку в гімназії і там жив до

приходу Червоної Армії в 1939 році. Після приходу Червоної Армії він додому не вернувся. У 1940 році вивезли в березні й решту тієї сім'ї; залишився тільки старший син, бо він тоді був у млині. Взнавши про таке горе, старший син додому вже не вернувся, а переховувався по горищах у чехів аж до приходу німців. Через декілька днів після приходу німців у Луцьку на підвір'ї тюрми розкопали яму з убитими в'язнями. У тій ямі серед убитих сусід знайшов свого брата, а з листів до сусідів він дізнався, що його батько і двоє діток, їдучи в Сибір, замерзли на смерть у вагоні. Оце все й зробило його злочинцем. Він катував і вбивав винних і невинних. Оце про злочини таких ви пишете, а про те, чому і як вони такими стали — мовчите; ба, навіть судите, якщо про те пишуть чи говорять. Адже ж треба насамперед засудити причину причин всіх тих злочинів, бо так, як ви робите, то тій злочинності не буде кінця, — сказав я.

Це діялося в період хрущовської відлиги. Після хрущовської чистки в КДБ, штат поповнили такими як Каллаш. Раніше Каллаш працював викладачем у Київському університеті.

На другий день Рубан приніс мені в камеру костюм і велів одягнутись. Я рішив не вступати з Рубаном у жодні суперечки і по його велінню одягнувся і пішов з ним у кабінет Литвина.

— Полк. Каллаш велів показати вам Київ, — сказав Литвин.

І так, у супроводі капітана Литвина і старшого лейтенанта Рубана я пішов оглядати Київ. Показали мені Хрещатик, Софійський Собор, Андріївську церкву, Андріївський спуск, Бульвар Шевченка і Площу Перемоги, а потім зайшли в кафетерію. Литвин взяв піднос і став у чергу за обідом, а Рубан сів зі мною за стіл. Ставлячи обід на стіл, Литвин сказав:

— От скажете десь, що вас у кафетерії обслуговував сам Литвин.

Коли б не було сказано отого “сам Литвин обслуговував”, то, мабуть, я й забув би про ту кафетерію, але оце самовеличання врзалося мені у пам'ять понині.

Мабуть багато людей не знають, що самовеличання їх принижує і вони виглядають недоростками в очах нормальних людей.

18-го листопада мене покликали у кабінет до полк. Каллаша. Це був розкішний, просторий кабінет, з письмовим столом посередині, з двома вижчими столами по боках та двома малими столиками з телефонами. Каллаш, увічливо привітавшись, сказав:

— Приїхала ваша дочка з мужем і вашим сином; зараз вони будуть тут.

Через декілька хвилин відчинилися двері і дочка, зять і син ввійшли у кабінет. Я зі всіма по-родинному обнявся і поцілувався і сів, наче ошоломлений тим всім. Дочка знову кинулася мені на ший і заплакала. Каллаш піднявся зі свого стільця, виняв хустинку і, витираючи очі, пішов до вікна. Потім, як ми вже посідали, полковник знову заняв своє місце за письмовим столом і, вивчаючи подивившись на нас всіх, сказав:

— Через два дні ваш тато буде вже вільний. Нині вам прийдеться разом зі своїм татом піти в одяговий магазин і купити татові костюм. У магазин вас проведе наш сотрудинок. Звільнення треба б відзначити. Я пропонував влаштувати бенкет, але ваш батько чомусь не хоче.

Всі мовчали. Дочка питально дивилась на мене і також мовчала.

— Я говорив вам, громадянине полковнику, сам на сам, чому не можна такого робити. Повторювати те все зараз при всіх присутніх мабуть недоцільно, — дивлячись на полковника сказав я.

— О, ні, ні, не треба повторювати; я думав, що може ви передумали і вже по-іншому ставитесь до того всього, до тих наших доброзичливих намірів, — сказав полковник.

Після тієї розмови ми пішли в магазин і купили мені тепле пальто за 94 карбованці і шапку за тридцять карбованців. Тоді я віддав Рубанові 105 карбованців за костюм, який купили мені перед тим, як повезли показувати мені Київ. Коли ми вернулись з магазину, Каллаш подивися на все і сказав:

— Надіюсь, що більше ви не схочете попадати на лаву підсудних.

— Це не серйозно, бо це звучить так, ніби я по своїй волі сідав на лаву підсудних, — відповів я.

— Даниле Лаврентійовичу ви ж добре знаєте, що коли б ви не хотіли сісти, то не сіли б і могли б жити не гірше від нас, — сказав полковник, а потім запитав:

— Кудиж ви намірились їхати?

— Я хочу їхати у Богуслав до Павла Кулика.

— Що ж, їдьте у Богуслав, я дам команду, щоб там вас прописали, а роботу вам дасть голова міської Ради, — сказав полковник.

Дочка, син і зять не розуміли, чого від мене хоче полковник, бо ні він ні я їм про це не оповідали. У нас були свої справи для розмов і це їм було б незрозуміле.

У Миронівці на станції мене зустрів Павло Кулик. Я попрощався зі своїми і ми автобусом поїхали у Богуслав. Павлове житло у Богуславі було ще гіршим ніж у лагері, але Павло там майже не жив, а був тільки прописаний; жити він їздив додому у своє село. Там, у бідної польки я прожив тижнів два, а потім ми перебралися в маленьку але чистеньку кімнатку. На роботу голова міської Ради направила мене у котельню. Робота була тяжка і дуже брудна — ввесь час прийшлося закидати у печі вугілля, вибирати і виносити золу, але іншого виходу не було — треба було робити. Найприкрішим було те, що після тієї брудної роботи не було де помитися. Те життя на волі було дуже тяжким і сумним. Ніякого виходу з того кошмарного положення я не бачив, проте мав бажання поїхати до Києва і познайомитися там з Іваном Світличним, Євгеном Сверстюком та Іваном Дзюбою.

У січні місяці 1968 року ми з Павлом поїхали до Києва і там, у знайомі Павлові художниці, я познайомився з Іваном Світличним, а на другий день у хаті Івана Світличного познайомився з Євгеном Сверстюком і Надією Світlichною. Загально я їм оповів дещо про табори політв'язнів, а найбільше розмовляли ми про їх знайомих: Горинів Михайла і Богдана, Заливаху, Мороза і Масютка. Розмовляли і про літературу. Загально вони видалися мені добрими літераторами і чесними людьми. Я радів тому новому знайомству. У мене була така слабкість, що я

мисленно приписував людям такі якості, які я хотів би, щоб вони мали, а потім розчаровувався... У першу чергу я шукав добрих громадських діячів, добрих організаторів, але, на превеликий жаль, я їх не находив ні в Києві ні у Львові.

У травні місяці 1968 р. я рішив провідати свою рідну Волинь і побувати у Львові. Насамперед я зупинився у Горохівському районі провідати приятеля; одночасно відвідав батька Валентина Мороза. Там я вперше зустрівся з Раєю Мороз. Батько Мороза і дружина Рая зробили на мене дуже хороше враження. Їх хутір розположений у живописному місці, рядом з березовим гаєм і поблизу радгоспної пасіки, притуленої до гарного лісу.

У Львові я провідав Олю Горинь і знову зустрівся з Раїсою Мороз та ще з Оленою Антонів (тепер вже покійною). Розмовляти з тими добрими, симпатичними жінками було дуже приємно, але ті розмови не мали суттєвого значення. Оля Горинь показала мені Львів і на другий день я поїхав у своє рідне село.

Вся Волинь була мені добре знайома, бо у війну я об'їздив кіньми і обходив пішки всі села і містечка, де часто траплялися такі пригоди, з яких просто чудом вийшов живим, але про те я вже писав. З Ковля до Підгородного їхав автобусом і дивився у вікно — хотілося очима ввібрати в себе все те, що нагадувало мені моє дитинство і молодість. Нелегким було те дитинство і та молодість, але були вони багаті мріями і образним сприйманням краси поліської природи, і мені хотілося відновити це у пам'яті моєї душі. З автобусної зупинки я пішов понад Підгородне прямо у своє рідне село Боремщину. Йшов я через поля половіючого жита, через гаї милі моїй душі, слухав спів жайвронків і солов'їв, і раптом побачив перед собою кущ дикої цвітучої рожі, знайомий мені з юнацьких часів. Вона своєю красою, своїми квітами наче б говорила: дивись... я така жарна як була! Я зупинився, обійшов той кущ декілька разів і хотів поласкати квіточку, але колючка в руці наче б сказала: дивися, але не чіпай! Для мене кожна квіточка

представляла всесвіт, повноту, завершеність, і я дивився на неї як на святиню.

Вийшовши на ту дорогу, що вела в Боремщину, мені приємно було дивитися на пишні крони тих верб, що колись я садив по обидва боки дороги. У Боремщині люди мене не впізнавали, але мабуть щось знайоме їм ввижалось, бо пильно в мене вдивлялись, а діти усміхнені гарно вітались.

Я зайшов до хати свого далекого родича. Це був колись дуже сильний чоловік, але на війні він втратив ногу; важко і шкода було дивитися на нього. Розмовляючи з ним я думав: “Його батька чекісти вбили без суду і слідства, а він сам втратив ногу у штрафному батальйоні. Його гнали на смерть за ту владу, яка безправно вбила його батька. Коварний цей світ, дуже коварний” — думав я собі. Взявши адрес своєї сестрички Анни, що живе в Аргентині, я поїхав у Київ.

Саме тоді був погром на книжку “Собор” Гончара. Це було 2-го травня. У Києві з моїх знайомих нікого не було — всі були в Ірпіні. Знайома художниця провела мене в Ірпінь, у ті місця, де зупиняються кияни.

Коротенько я оповів Іванові Світличному про повстання у каторжанському таборі ч.7. Іван з цікавістю вислухав і сказав, що це варто описати. Я сказав, що у таборі я вже було написав на 200 сторінок, але все при обшуку забрали і навіть збиралися за це судити, але потім обмежилися шістьома місяцями БУРу (таборової тюрми).

Після лікування у Миронівці я став працювати теслею у домоуправлінні. Це вже була робота по моему здоров'ї.

Богуслав — містечко історичне. Колись, у давнину, там жило около 60 тисяч мешканців, а зараз менше у три рази. Колись там жило багато євреїв і поляків, а зараз залишилося одних і других зовсім мало і живуть вони значно бідніше від українців. Річка Рось, багата радоном і великим камінням різної форми, та мальовничі ліси і луки навколо міста притягають туристів з усієї Росії, а влітку туристів там буває набагато більше ніж постійних мешканців. Але все це мене не радувало, бо я знову з дня на день сподівався арешту.

Моє дитинство і юність були надзвичайно тяжкі, принижуючі, і тому я з самого малечку задумувався про те, чому люди людям роблять горе, чому навіть у родині немає миру, нема любови. Ті роздуми не давали мені спокою. У 1926 році мій старший брат зайнявся політикою і почав отримувати газети, журнали і книжки. Так зложилося, що наша хата стала читальнею. До нас сходилися селяни, щоб послухати вголос читаних газет, журналів і книжок. Я, 12-літній хлопець, був найбільш уважним слухачем і завидував тим читцям, що гарно вглось читали. Я тоді кінчав четверту класу сільської школи, але читав уголос погано. Оце тоді в мене появилась ідея все своє життя присвятити боротьбі за волю і справедливість. З прочитаної у нашій хаті монографії Роберта Овена, я захопився ідеєю соціальної справедливости, а з прочитаного роману Кашенка "Зруйноване гніздо" — захопився ідеєю боротьби за незалежність України. З тієї пори я почав мріяти, щоб якнайшвидше підрости і розпочати боротьбу за ті ідеї.

Метою мого життя стала боротьба зі злом у всіх його проявах. Я йшов на це з найкращими намірами, але недосвідченому і довірчивому юнакові нелегко було збагнути, в чім полягає те добро і де воно. У щоденному індивідуальному житті це ясно: "не роби другому того, що тобі не миле", але в партійно-політичному це стає дуже складно, бо ніколи не було і нема такої партії, котра б у своїй програмі писала, що вона бореться за те, щоб у світі установити панування ЗЛА і несправедливости. Навпаки, всі політичні партії пишуть і говорять, що вони борються за справедливість. Я змалечку попав під вплив тієї партії, яка найбільше ратувала про добро, про правду і справедливість, а потім сам побачив на свої очі, що саме та партія найбільше робить зла, страшного, жахливого зла. Зло, як таке, не є самостійною категорією; воно існує тільки під личиною добра, під личиною справедливости; тому воно має успіх в околпачуванні молоді.

Під осінь 1969 р. я переселився з Богуслава під Київ у піонерський табір "Дніпро" і влаштувався працювати там теслею. Оце там я написав майже всю книжку "Пережите і

передумане". Найчастіше приходилось писати вночі. Директор табору Огієнко і завхоз бачили, що я в кожну вільну хвилину щось пишу. Завгосп одного разу у п'яному виді сказав:

— Як я поступав сюди на роботу, то думав, що ви якась надзвичайна людина, а ви такий як і ми всі, тільки що горілки не п'єте, ну і жінок не чіпаєте."

По тих його словах було ясно, що він присланий слідити за мною. Потім я побачив, як той же завгосп заглядав через вікно до моєї кімнати. Він був оком і ухом КДБ, наставленим на мене.

Всі лозунги і афіші там були написані російською мовою, словом, російська мова була панівною. Лише до мене всі старалися говорити по-українському. У 1970 р. перед прийомом учнів у табір, директор з завгоспом, бухгалтершою і піонерпровідницею постановили, що на парадних воротах треба вивісити плякат з написом "Добро пожаловать". Я зі своєї кімнати почув це, вийшов, відкрив двері до бухгалтерії і сказав:

— Не "Добро пожаловать", а "Ласкаво просимо".

На декілька хвилин у бухгалтерії всі замовкли. Це була моя маленька перемога, бо плякат був написаний українською мовою — "Ласкаво просимо". Потім, на суді, та моя "перемога" кваліфікувалась як прояв націоналізму.

Розмовляти в Україні українською мовою у публічних місцях і установах — приймається за прояв націоналізму! Отже, при такому положенні, моє місце у тюрмі, бо з таким станом речей я миритися не міг. КДБівські уха і очі стежили за мною день і ніч і тому я спішив закінчити писати свої спомини і оцінки тих подій, у яких я брав участь. Про всі ті події і безпосередні спостереження у формі монологів і діалогів я передаю свою точку зору, а хронологією і фактмонтажем в скрупульозному значінні того слова хай займаються історики. Мої роздуми, мої оцінки конкретних подій і учасників у них, формувалися більшістю в моїй причетності до тих подій і частково з оповіді моїх друзів, котрі були причетні до винятково важливих подій, які торкалися їх життя. Маю на увазі Федора Бухала з Дермані. Федір Бухало був у СБ на

Сарненщині і саме в той час СБ Смока у Дермані вбило його рідного брата як агента КДБ. Юрко Якимчук працював в інституті виготовлення топографічних карт при крайовому проводі ОУН в Малих Стидинях, а його дружина працювала машиністкою в бюро Енея і її СБ Смока також вбило. Юрко Якимчук — син петлюрівського офіцера, а його дружина була дочкою посла до польського парламенту з партії УНДО. Отак КДБ руками СБ винищувало найкращих наших патріотів. Польова жінка Смока була розвідницею КДБ в ОУН і подавала йому матеріали, на основі яких він винищував найкращих українських патріотів (найбільше відданих синів України). Як це все сталося і як розкрилося, я писав у книжці “За східнім обрієм”.

Отже вказувати мені, про що треба писати і як писати, а про що мовчати, я нікому не дозволю. Проф. Шанковський ніколи й близько не був біля села Домінополь. а я там був три години після тієї страшної трагедії. Він не має поняття, де є Загорів і який є той Загорівський монастир, а я спостерігав за тим геройським боєм за той монастир з віддалі 2 кілометрів, а в 1970 році з учасником тих боїв і з фотографом ходив навколо того монастира і по тім монастирі, на місці того бою, розпитував про всі подробиці його, і фотографував знаменні місця того знаменного бою. Бетонний хрест, зірваний червоними опричниками, ми підняли, поставили на могилу 33-х воїнів-героїв і зфотографували. Тим варварським актом червоні опричники підкреслили те, що вони, у стосунку до визвольної боротьби УПА за незалежність України, діяли заодно з фашистською Німеччиною.

При обшуку в мене забрали 23 фотографії з місць тих боїв і записи розповідей учасника про них. В тих записах було і справжнє прізвище командира тієї чоти Берези, що у скрутну хвилину там застрілився. А проф. Шанковський, не шануючи свого титулу, “авторитетно” заперечив те все, доказуючи, що все це було не так і не тоді, як оповідають про це учасники. Оце тому я вже давно ставлюся недовірливо до всяких псевдоісториків взагалі, а до їх

інтерпретацій зокрема. Про інших “рецензентів-розгромщиків” моїх споминів я не згадую, бо це такі, що колись гордо рецитували “Здобудеш Українську державу, або згинеш у боротьбі за неї!”, але самі не здобули і не загинули, а якнайшвидше і якнайдалше повтікали. У Житомирській області вони і з мого відділу у скрутній ситуації повтікали. Але про них досить, бо такі урапатріоти були, є і будуть — на них не варто звертати уваги.

Не маючи своєї хати, свого кутка, нелегко було писати, але все таки я писав. Написав 650 сторінок — це була чорнова робота. Треба було це підправити у мовно-літературному відношенні і переписати на машинці. Все це взяли на себе мої нові друзі у Києві. Коли виринули поважні труднощі, я був змушений всякими правдами і неправдами добитися прописки і переселитися у Київ.

Нарешті, під кінець 1971 року всі мої рукописи були надруковані на машинці і я дуже радів, але недовго, бо 12 січня 1972 року мене знову арештували. Тоді в Києві і Львові арештували багато інтелігенції. Мої рукописи і машинописи знайшли на п'ятьох квартирах. У Івана Світличного забрали мій робочий екземпляр з поправками, вставками і добавками, який я йому приніс 9-го січня для перегляду і зауважень. Того екземпляра мені найбільше шкода. Дуже шкода було і тих 23 фотографій та описів до них про бої за Загорівський монастир, бо та подія була справді дуже героїчна.

Всіх тих, у кого забрали якусь частину машинописів з моєї книжки, допитували, як вони до них попали, а по закінченні слідства всі покази були прилучені до моєї судової справи і я все те читав. У Надії Світличної забрали багато моїх рукописів, машинописів і фотокопій, і їй грозила страшна небезпека, проте вона вив'язалась краще всіх тієї ситуації — на більшість питань вона відмовилась давати відповіді. Це був найрозумніший вихід з тієї ситуації. Коли б Надія Світлична давала покази в тій справі, то їй би дали не чотири роки, а сім і п'ять заслання. Розумно вив'язався з тієї справи і Євген Сверстюк. Мені ніхто ніякими показами пошкодити не міг, бо так, чи інакше, мені більше не могли дати, як максимум — 10

“особого” і п'ять заслання.

Надії на відбуття того терміну у мене не було, бо я часто хворів, але примиритися зі злом, з облудою, з фальшем і насильним околпачуванням будь-якою ідеологією я не міг і тому знав, що при кожній тоталітарній системі — моє місце у тюрмі. Але, така вже, мабуть, воля Божа, що я витримав і тих 10 років неволі у таборі особливо строгого режиму і п'ять років заслання. Два рази я був на грані смерті, але, на диво всім лікарям, вижив.

Неволя, табори і тюрми в російській комуністичній імперії страшні не тільки тим, що там годують збракованими, зіпсутими продуктами і заставляють працювати на шкідливих здоров'ю роботах, і не тільки жорстокістю режиму, а ще й тим, що іноді у середовищі політв'язнів виявляються люди безнадійно хворі на вождізм, манію величності, хворобливе самолюбство. Ті люди самі тяжко страждають від того, що їх такими не вважають, як вони самі себе бачать, а ще й часто завдають чимало біди всім політв'язням. Найбільше дістається від тих хворих типів тим, що зовсім їх ігнорують; на таких людей вони розповсюджують слухи, що це агенти КДБ і таким чином роблять велику прислугу для КДБ і велике зло для всіх політв'язнів, а зокрема для тих, на котрих ті наклепи розповсюджують. Зрозуміти суть того зла стороннім людям важко і саме тому те зло шкідливе, а КДБ все те з радістю підхоплює і вміло використовує у своїх коварних цілях. Для КДБ — це велика знахідка, бо мають безплатного помічника, який сам, по своїй волі, робить для них, для КДБ, найбруднішу роботу. Оце саме такими нюансами політична підпільна робота стає дуже важкою і психічно виснажуючою. Люди, страждаючі великою жадобою влади, багатства і слави, стають всеціло підвладні цій сатанинській жадобі і, не вагаючись, чинять дуже підступні злочини проти своїх людей. Глибину суті цього явища і його складності можуть зрозуміти тонкі психологи і ті спостерігачі, що здібні все це аналізувати і робити вірні висновки. Я не подаю того всього у розгорнутому виді і не називаю прізвищ, бо вважаю недоцільним викликати ферментацію серед українців у

тій справі, але не згадувати про те зло також не можна, бо воно існує і роз'їдає нас знутри.

Переселившись у Київ, я майже чотири місяці шукав роботи. Те шукання мене пригнічувало, але я про це нікому не оповідав, знаючи з гіркого досвіду, що якщо хочеш зберегти хороші відносини з приятелями, то ніколи не оповідай їм про своє скрутне положення.

З тих причин, що я хворів на виразку шлунка і також потребував багато вільного часу на правки і закінчення своїх рукописів, я шукав роботи сторожа. Довго шукав і нарешті найшов у Правлінні Київськими пляжами на Дніпрі. Завідуючий кадрами сказав:

— Ми вас приймаємо не на роботу сторожа, а “матроса” пляжі Довбичка-2. Виходьте на роботу завтра вранці на восьму годину; дижурите там будете вдвох. Ваш напарник розкаже, що і як там треба робити.

Я був рад, що нарешті матиму роботу, але те з ким прийдеться працювати, непокоїло мене. На роботу я прийшов 15 хвилин ранше. Там, у дижурці було два чоловіки, один з них здавав зміну, а другий приймав. Обидва вони були відносно молоді і здорові, особливо той, що залишався зі мною. Поздоровавшись я сказав, що прийшов на роботу. Оглянувши мене, той здоровань запитав:

— Хто ж ви і звідкіля?

Запитав російською мовою, а я відповів своєю рідною так, щоб не збрехати і правди не сказати — обмежено і коротко. Мій напарник відразу ж звелів мені написати, у якому стані приймаємо зміну. Я прочитав у журналі прийому і здачі, як це вони пишуть, і написав приблизно так же, але українською мовою, не зважаючи на те, що весь журнал був записаний російською мовою. (Прізвище та ім'я того свого напарника я забув і тому буду називати його напарником.)

Це був 1970 рік, осінь. Пляжний сезон скінчився, отже основним нашим завданням було пильнувати пляжного майна, щоб не розтаскали. Там був маленький будиночок: кухня на 4 квадратних метри і кімната на вісім квадратних метрів. Нашим ділом було заготовити дрова і наварити

істи собі і собакам, щоб добре сторожили пляжного майна. Напарник мій працював на такій же роботі і ще десь при ресторані і завжди зівідтіля приносив м'яса в достатній кількості для нас і для собак. Того ж дня під обід прийшла його дружина і принесла йому півлітри горілки; з того я зрозумів, що мій напарник — алкоголік. Випивши, він став жвавіший і веселіший. Тоді я його розпитав, хто він, звідкіля і чим займався до війни. Виявилось, що я попав у “добрі руки”.

Він був з роду купців з Борисоглібська. В час Революції їх пограбували і діда забрали, а батько, будучи ще хлопцем, утік в Азербайджан і там одружився з азербайджанкою. Оце там він і народився. Батько його, настрашений голодом, післав його в кулінарне училище. Куховарським ділом він добре оволодів і працював кухарем у ресторані. Під час війни в армії він також був кухарем. А як совєтські війська зайняли Західню Україну, тоді його зачислили у винищувальний батальйон для винищування УПА. (Один чоловік, прийшовши з приятелем ловити рибу, назвав його своїм командиром отряда). Таким чином я дізнався, що він був командиром загону. Винищували вони УПА в Карпатах. Потім запропонували йому роботу в КДБ і обіцяли квартиру. З квартирами тоді було надзвичайно важко і тому він дав згоду працювати в КДБ. Спочатку він працював у Львові, а потім у Києві. У Києві він закінчив інститут іноземних мов і добре оволодів англійською мовою. У КДБ він дослужився до чину майора.

На тій пляжі працювали всі бувші карателі з винищувальних батальйонів. Дізнавшись про це, я почав думати, чому ж це мене прийняли сюди на роботу, але розгадати тієї загадки не міг. Мені хотілося знати, як же це люди стають на такий шлях взагалі, а особливо з родин репресованих, і тому я рішив приносити тому п'яниці час від часу горілку, щоб якнайбільше у нього випитати.

— Я не розумію, як так можна — ти ж походиш з родини репресованих, а потім сам став репресувати інших?

— Хіба, коли б я там не працював, то КДБ не існувало б

і репресій не було б? Все було б так, як і є, — сказав мій напарник.

— Що ж ви там робили в тому КДБ? — байдужим тоном запитав я.

— Мене призначили до групи майора Іванова, яке мала завдання взяти живим націоналістичний центр, себто Василя Кука і Матвієйка. У ті часи це була найважливіша робота, — сказав напарник, і ми її виконали. Кука ти мабуть знаєш?

— Та що ти, звідкіля я мав би його знати? — здивовано сказав я і раптово перейшов на "ти", так як і він.

— Ну, ну, Даниле, що ти думаєш, що я не знаю, хто ти такий? — усміхаючись сказав напарник.

— Що ж ти знаєш? — спокійно запитав я.

— Як тільки ти заповнив журнал своєю західньою українською мовою, то я відразу зобачив, що ти є український націоналіст. Всі в журналі писали і пишуть російською мовою, а ти один — українською. Так поступають тільки націоналісти! — тоном переможця сказав напарник.

— Оце у тебе весь доказ того, що я націоналіст, тому що тут, у Києві, столиці України, над Дніпром, я, українець записав у журналі українською мовою про прийом і здачу зміни? — запитав я.

— Ні, не тільки те, в мене є ще й інші відомості, але я вже давно не КДБіст. Мене вигнали з КДБ, — з обуренням сказав напарник.

— За що ж тебе вигнали звідтіля? — запитав я.

— О, це довга і тепер смішна історія. Бачиш, як зразу після війни дали мені в Києві маленьку квартиру, тоді я тим був дуже рад, а згодом син підріс і нам стало тісно. Тепер дають хороші просторі квартири. Я попросив, щоб заміняли мою квартиру на кращу, а мені відмовили. Тоді, порадившись з жінкою, ми рішили взяти фіктивний розвід, щоб квартира лишилася за жінкою, а я хотів взяти плян на окраїні Києва і там побудувати собі власну хату, а тоді знову зійтися з жінкою. Про це все я, болван, під чаркою оповів начальникові кадрів, а він, свиня, все це поставив на бюро партії. Саме

тоді в КДБ проходила Хрущовська чистка і та свиня, рятуючи себе, віддав на з'їдження мене і йому це вдалось. Мене тоді не тільки викинули з партії і вигнали з роботи, а ще й у трудовій книжці поставили таку статтю, що мене ніде не приймали на роботу, — гнівно сказав напарник.

— Але, все ж таки ти влаштувався на роботу, — сказав я.

— Та влаштувався, бо зі всякої біди є якийсь вихід.

— І який же вихід ти знайшов з тієї біди?

— О, це все вийшло дуже цікаво. Колись, по своїй службі, я був у Кончій Заспі, у санаторії ЦК партії і уряду. Тоді там відпочивав у своєму домику Каганець зі своєю коханкою. Я, прийшовши до парадних воріт, побачив, що приїхала Каганцева жінка. Я бігом рвонув назад до хати Каганця і натиснув ґудзик дзвінка. Двері відкрились і я сказав Каганцеві: “жінка приїхала!” Каганець через одні двері випустив свою коханку, а через другі пішов зустрічати свою жінку. Потім він мені сказав: “Якщо тобі колибудь трапиться щось погане, то ти приходь до мене, я поможу.” От я й пішов до Каганця. Він вислухав мене, підняв слухавку і сказав, щоб негайно у моїй трудовій книжці все виправили. (Тоді, за Хрущова, КДБ було підпорядковане урядові УССР). Але й з нормальною трудовою книжкою важко було влаштуватися на роботу, бо у книжці числився мій трудовий стаж у КДБ за період сталінського свавілля, але й з того найшовся вихід: у одній кафетерії була завідуючою моя знайома, бувша партизанка. Оце вона й прийняла мене на роботу куховара, а потім вже було легше перейти з однієї роботи на другу. Але, це вже було не те, що ранше, і тому я всі гроші пропив і став алкоголіком. Зараз для мене найбільша втіха є випити, випити і випити, — сумним тоном пропащої людини сказав мій напарник.

Після недовгої мовчанки я запитав його:

— Як же ви ліквідували той центр Василя Кука?

— Це дуже цікава історія, але я про це оповім другим разом, бо всього ти не запам'ятаєш, а тобі ж треба запам'ятати, правда? — сказав напарник і усміхаючись допитливо подивився на мене.

— Ну, добре, тоді скажи, за які заслуги тобі присвоїли звання майора?

— У вас в Україні є така приповідка: “Як не києм, то палкою”. Так і в тебе виходить — не сказав того, то скажи те. Звання присвоюють за вислугу літ, а я в міжчасі ще й закінчив інститут іноземних мов, — сказав напарник.

— КГБісти, мабуть, найбільше вивчають англійську мову?

— О, так, англійська мова нам дуже потрібна. Нам же приходиться працювати в готелях Інтурист та інших, де зупиняються іноземці; приходиться і в поїздах їздити, у яких їздять іноземці; приходиться і закордон супроводжати туристів; отже мова англійська у нас на першому місці, — сказав напарник.

— Іноді, мабуть, у вас були і невдачі?

— Бувають і невдачі, бувають і неприємності. Одного разу моя група із трьох чоловік, з конкретним завданням, їхала у міжнародньому поїзді до станції Чоп, а звідтіля ми мали вертатися до Києва без діла, але провідничка поїзда, яка співпрацювала з нами, сказала нам, що один іноземець дав одному совітському громадянину якийсь журнал і показала нам того громадянина. Ми взяли його під нагляд і, приїхавши до Києва, ходили за ним слідом. Піднявшись ліфтом в одному будинку на четвертий поверх і постоявши декілька хвилин, він пішов назад до ліфта, а я зробив так само, бо я зробив тільки вид, що натиснув гудзик. Тоді він, упевнився у тому, хто я такий, і зупинившись надворі, облаяв мене шестиетажними матами та ще й подзвонив у КДБ. За це мене лаяли та ще й у стінній газеті помістили.

Та його розповідь мене зовсім не цікавила, бо за мною все життя слідом ходили такі ж як він, але я терпеливо слухав тільки тому, щоб підтримувати добрі стосунки з тим особливого роду суб'єктом, бо мені треба було взнати, як вони ліквідували центр Василя Кука (Леміша). Я вже зі всіх сил старався догоджати йому горілкою, хоча, правду кажучи, в нас виходило так на так — він приносив хліб, м'ясо і картоплю, а я горілку. Та він ще й завжди куховарив. На другу чи на третю зміну я знову його запитав:

— Ну і як же ви провели ту операцію ліквідації того націоналістичного центру Василя Кука?

— Це була в нас операція номер 1, найважливіша операція. Нам було дано завдання, строге завдання, взяти живими Василя Кука і Матвієйка, а це було нелегко, хоч нам пощастило — адьютант генерала Матвієйка випадково попав нам у руки і зразу ж все розповів про себе і свого шефа.

— Невже ж КДБ визнавало Матвієйка генералом? — перервавши оповідь запитав я.

— Ні, КДБ не визнавало його генералом, але в ОУН він був генералом СБ назначений самим Бандерою. А ти своїми питаннями не заважай мені оповідати, а слухай. Адьютант написав у своєму екстремному “гріпсі”, що треба негайно зустрітися на відомому місці, біля відомої обом галявини серед лісу у північних лісах Рівенської області і положив “гріпс” в умовленому місці (мертвій точці). Зустріч відбулася і там взяли Матвієйка. Він пробував ставити опір, але, як Іванов увалив йому рукояткою пістоля в голову, то він відразу знепритомнів й впав. Отак взяли генерала. Він довго упирався, довго не хотів нічого говорити, все звинувачував КДБ за те, що його батька вивезли на Сибір. А ми доказали, що його батько вдома. Ми тому генералові створили такі умовини, що він жив на дачі начальника КДБ Львівської області. Там, на тій дачі, працювала кухаркою стара Матвієйкова любов; їм давалася можливість бути вдвох і їм було добре вдвох. Дача охоронялася, але охорона не знала, кого вона охороняє. Матвієйко виходив з нами на прогулянку, як рівний з рівними і часто охорону вгощав папіросами і цукерками. Всі ми були однаково шикарно одягнуті. Одного разу на прогулянку з Матвієйком пішов майор Іванов. Походивши трохи, майор Іванов сів на лавочку і заснув, а Матвієйко тихенько пішов. Вартовий не реагував, бо він вважав Матвієйка також за КДБіста високої ранги. Як майор пробудився, то мало що не збожеволів. За одну ніч все волосся у нього побіліло. Москва кинула цілу дивізію МВД на чеську границю, на румунську і на польську. Окружили Львів і перевіряли документи усіх

виїжджаючих зі Львова на всіх видах транспорту. І все було намарне — Матвієйко наче крізь землю провалився. І ось, на шостий чи на сьомий день, наша машиністка вийшла з обласного КДБ на вулицю і закричала по тому псевдоніму, яким користувалось і знало тільки КДБ, що Матвієйко пішов у телефонну будку. В ту ж мить у КДБ закричали, що він сам, з власної волі, вернувся. Так Матвієйко помстився майору Іванову за той удар пістолем у голову. А майор Іванов так і залишився білим.

Всі ті дні Матвієйко перебував на Личаківському цвинтарі. Від людей, котрі приходили на цвинтар, він знав все, що діялося у Львові і навколо Львова. Ті люди і підкріплювали його. Надії пробратися за кордон не було жодної і тому він вернувся. Незабаром його перевезли до Києва, а потім перевели до Києва і мого напарника.

Пізніше попав у руки КДБ Василь Кук (Леміш). Його взяли сонним. Все було зроблено так, щоб Кук добре заснув. Вірні Кукові люди довго не хотіли на це погодитися, але їх переконали, що вони таким чином врятують йому життя і їм не прийдеється їхати на Сибір. Кук також довго не хотів бути зговорчивим, але, зрозумівши, що у нього іншого вибору немає, а тільки або зговорчивість, або смерть, вибрав перше. Вони не знали про те, що вони обидва у руках КДБ і тому довго вели себе так, щоб не зробити один одному ніякої шкоди.

Одного дня два КДБісти, зовсім незнайомі Матвієйкові, йшли з Куком по Хрещатику від критого ринку Басарабка в напрямку готелю Інтурист, а від готелю Інтурист два інші незнайомі Кукові КДБісти йшли з Матвієйком у напрямку критого ринку Басарабка. Все було зроблено так, щоб Матвієйко з Куком зійшлися око в око, і хоч це сталося, обидва відхилили голови один від одного. Це вимовно свідчило, що не зовсім заламалися. На другий день їх звели в один кабінет і там залишили на дві години, щоб вони оповіли один одному, що вчора бачили, прогулюючись по Хрещатику. КДБ тріюмфувало. Вислухавши це все, я спитав у свого напарника:

— А чи тепер вони працюють у КДБ?

— За Кука я не знаю, мабуть ні, а Матвієйко працює.

Одного разу йдучи по Хрещатику з сином, ми зустріли Матвієйка. Підійшовши до кіоска він хотів щось купити моему синові в подарунок. Як він брав гроші з портфеля, я зауважив у його портфелі перепустку КДБ. Таких перепусток КДБ будь-якому не дає, — сказав напарник.

Особисто я не знаю ані Матвієйка, ані Кука. Матвієйко, як людина, мало мене цікавить, а Василем Куком я цікавився, бо з того, що я чув і читав про нього, Василь Кук видався мені одним з наймудріших людей у проводі ОУН і мені було його шкода. Славної пам'яті Василь Стут деякий час працював в одній установі з Василем Куком. На роботі їм не було можливості розмовляти, отже в неробочий час вони зустрічалися в умовленому місці і розмовляли. Василь Кук оповів Василеві Стусові про те, як його сонним КДБ взяло на квартирі в абсолютно довірених людей. Оповідав він про те, з болем душі. Радости в його житті немає ніякої. Він хворий на виразку шлунка. Піде до лікаря комуніста, той ставиться до нього, як до ворога їх системи; піде до симпатика дисидентів, той на нього дивиться, як на зрадника; отже, як одні, так і другі його презирають. У розмовах зі Стусом він про все те оповідав, підкреслюючи, що він не повинен жити.

Приглядаючись до Кука на роботі і при зустрічі під час розмов, я не можу повірити, щоб той чоловік міг когось вбити. Це добрий і дуже нещасний чоловік, — казав Стус.

Ті слова любимого мною славної пам'яті Василя Стуса: "я не можу повірити, щоб той чоловік міг когось вбити" мене наче огнем опекли, бо це розкривало погляд дисидентів на нас.

Розповіді майора КДБ можна брати під сумнів, хоч я йому вірю, що він оповідав правду про Кука і Матвієйка, а те, що оповів Василь Стус, не підлягає найменшим сумнівам.

Мені будуть робити закиди, що, мов, не може бути, щоб я, слово в слово пам'ятав всю ту розмову зі своїм напарником і зі всіма іншими людьми. Звичайно, коли б усі ті мої розмови були записані на магнітофоні, то розбіжності, у буквальному розумінні того слова, були б, але зовсім незначні, і коли б літредатор оформив ті

магнітофонні записи до друку, то вийшло б те саме, що оце у мене.

Мій погляд, мій світогляд, мої переконання вироблялися і формувалися довгими роками на основі прочитаного, пережитого, баченого і чутого від прямих учасників конкретних подій. Писати про все у формі діалогів і монологів мені зручніше і для читача сприємливіше; та й насправді діалоги і монологи займали у моєму житті дуже значне місце, бо в дискусіях і у діалогах утверджувалися мої переконання і формувався світогляд. Я зненавидів тоталітарні системи із-за того, що в тих системах не вільно проявляти своїх переконань. У Проводі ОУН тільки один Василь Кук відчув дух часу і намагався перебудувати все на демократичний лад, щоб іти в ногу з вільним прогресивним світом, але по суті, в даних умовах це було неможливо і всі його намагання завалились.

Російська комуністична імперія по-справжньому демократизуватися не може, бо імперія розпадеться і комунізм, разом з Марксом і Леніном, буде проклятий на віки вічні як найбільш кровожерна система. Найбільш визначних брежнєвців Горбачов усунув з правління, а Щербицького залишив тільки тому, що так напористо русифікувати Україну, як це робить Щербицький, ніхто інший не зможе.

Через декілька днів після тих довгих розмов з напарником, я запитав його:

— Де ж ви діли Матвієйкового ад'ютанта?

— Ним зайнялося вище начальство. Неофіційно ходили слухи, що нібито його три рази посилали, як зв'язкового від націоналістичного центру, зі "звітами-куклами" в Рим.

— І той ад'ютант також живе в Києві? — запитав я.

— Ні, він, ніби, живе в Криму під іншим прізвищем. Там йому дали хату. А Матвієйко тільки "свої" статті підписує своїм прізвищем і інтерв'ю дає під своїм прізвищем, а живе під прізвищем Савчука і паспорт має на прізвище Савчука. Я хотів тебе познайомити з ним, але він кудись переселився. Раніше він жив на Бульварі Шевченка 5.

На тому розмова про групу Кука закінчилася. Оповідав він про різні епізоди своєї роботи, але це тепер нецікаво.

Одного разу я раптом запитав свого напарника:

— Яке тобі дали завдання щодо мене?

— Про тебе мені, покищо, ніякого завдання не давали. Можливо, ждуть, що я сам прийду до них оповідати про тебе, а можливо, що мене ігнорують, але можливо, що хтось ще так собі, між іншим, запитає і про тебе.

— І що ж ти їм скажеш? — байдужим тоном запитав я.

— Я ж ніколи тебе ні про що не питаю і ти мені нічого не оповідаєш, отже у мене нема чого їм доповідати. Скажу, що це якийсь бовдур — горілки не п'є, жінок не любить, щось читає, дуже помалу читає якусь філософію. І це все правда, бо так воно є. Я б отого твого Ясперса прочитав за дві години, а ти його читаєш вже дві зміни, і взагалі, що той німець може цікавого написати? От Мопасана, то ще можна читати, — сказав напарник.

— У молодості я читав і Мопасана, а зараз на Мопасана в мене немає часу, — сказав я.

— У молодості треба все те робити, про що писав Мопасан, а в старості читати, — сказав напарник.

— Люди, розуміючі літературу, у Мопасані цінують зовсім не те, що ти у ньому смакуєш, — сказав я.

— Так що ти думаєш, що я не знаю, що читаю? — з обуренням сказав напарник.

— Ні, ти знаєш, що читаєш, тільки ти не знаєш, чому Мопасан це писав і що він показував читачам своїми творами. Але, нащо нам про те говорити, ми ж не літературознавці.

Поблизу пляжі "Довбичка 2" була ще пляжа "Венеція". Іноді мій напарник ходив до матросів-сторожів тієї пляжі пиячити. Одного разу він прийшов з Венеції дуже пізно і щось не в гуморі. Я дивився на нього і мовчав. раптом, глянувши на мене якось по-іншому, він сказав:

— Йдучи з Венеції, на місточку я зустрів трьох своїх старих колег з роботи в КДБ. Привітавшись я їх запитав:

— Яке лихо вас принесло сюди в таку пору?

Вони сказали, що дивляться он за тим кораблем, що щось

дуже довго стоїть серед Дніпра. Вони це сказали, аби щось сказати, а насправді то вони сюди прийшли не за кораблем.

3 жовтня місяця 1971 року я побачив, що КДБ ходить і їздить за мною невідступно. Це була ознака, що судова справа вже заведена і що незабаром мене арештують.

Я наполягав, щоб повернули мені мої рукописи, але Київські дисиденти ставилися до того байдуже. Їх байдужість мене нервувала і я цілими ночами не спав. 7-го листопада мені сказали, у якій хаті мене ждуть передруковані на машинці мої рукописи. Це була для мене велика радість. Забравши рукописи і машинописи, я негайно поїхав на свою квартиру і почав їх укомплектовувати в окремі екземпляри. При тій роботі моя радість згасла, бо багато сторінок ще не вистачало і непідряд, а кусками, так, що ніякої цілоти зробити не можна. Все це — нерви, нерви і ще раз нерви... Нарешті, під Новий Рік, віддали мені все. Один екземпляр я укомплектував повністю, а у решти чотирьох не вистачало по 20 сторінок. Той повністю укомплектований екземпляр став моїм робочим екземпляром. Зробивши свої правки, вставки і добавки, 9-го січня відвіз Іванові Світличному, щоб ще він зробив свої правки. 12-го січня нас арештували і на 5-ох квартирах вилучили частини моєї праці. І так я попрощався з Києвом і всією Україною назавжди.

Тим українцям, що по-справжньому люблять свій край, свою мову і культуру, російська комуністична імперія жити на тій своїй землі не дасть. Ті письменники, поети і драматурги, що після великої сталінської м'ясорубки скоєної у 1937 році залишилися живими, заплатили своєю гідністю і потім, на протязі решти свого життя, вбивали самі в собі талант, не ними їм даний... Їм треба співчувати, їх жаліти. Те страшне падіння глибоко переживав Сосюра і Тичина.

Судили нас окремо при строго закритих дверях. Від адвоката я відмовився. Суддя доказував, що є прокурор, то мусить бути й адвокат, а я йому відповів:

— Ви всі належите не тільки до однієї партії, а навіть

до однієї і тої ж партійної ячейки юристів, і тому все це — комедія і глум, а не суд.

Суддя закричав:

— Я зараз заведу на вас судову справу за образу Суду і советської законності!

Але, все таки, я адвоката вигнав. Тим разом проти мене було 9 свідків. Все це виглядало пародійно, глумливо над значенням самого слова “суд”, але результат тієї комедії — трагічний. Трагічний для осудженого, для його сім’ї і для всього народу. Мене найбільше пригнічувало те, що я не встиг тієї своєї нелегкої праці довести до кінця і відправити закордон.

Після суду я написав касаційну скаргу приблизно такого змісту: якщо розкриття і обурення проти страшних злочинів скоєних репресивними органами ССРСР в 1933 і 1937 рр. інкримінується злочином, а організування голоду, віднімання хліба у тих, що його виростили, приймається як добродійний подвиг у користь будівництва соціалізму, то за такою логікою я насправді антисоветчик і запеклий ворог такої системи, системи плянового голодомору, системи масових розстрілів тих, що насмілились проявити обурення проти тієї сатанинської системи. Суд мені не доказав, що будь-хто постраждав від мене; суд нічого мені не довів, крім обурення проти тих страшних злочинів, які коїли репресивні органи ССРСР. Отже, якщо касаційний суд підтвердить цей злочинний вирок проти мене, то я більше не хочу бути громадянином ССРСР, бо бути громадянином такої держави, у якій її репресивні органи в її імені вершать такі страшні злочини, значить бути у якійсь мірі співвідповідальним за скоєння тих злочинів.

Вирок, як і треба було сподіватися, касаційний суд утвердив. Я зразу ж написав відказ від громадянства ССРСР, мотивуючи вище наведеними причинами. Відказ я писав до Президії Верховної Ради ССРСР, а “відповідь” отримав з Прокуратури УСРСР. Відповідь була коротка: “Ви, Шумук Д.Л., осуджені правильно і тому немає основ

розглядати вашої справи.” На другий мій відказ від громадянства з обуренням проти попередньої безглуздої відповіді, я знову отримав таку ж саму відповідь з Прокуратури УССР. У третьому своєму відказі від громадянства, в перших рядках я написав:

— “Ви хоча прочитайте, про що я пишу. Я не питаю вас про те, чи я правильно осуджений, а пишу вам про те, чому не хочу бути громадянином ССРСР.”

Щойно за третім разом мені відповіли по суті, що тільки після закінчення заслання я матиму право відмовитись від громадянства ССРСР... І так, юридично я числився громадянином ССРСР, а фактично був в'язнем ССРСР. З того дня як я подав заяву відмови від громадянства ССРСР, я зняв із себе відповідальність за злочини скоєні репресивними органами ССРСР, бо моя відмова від громадянства ССРСР - це протест проти злочинної політики репресивних органів тієї країни.

З тих, що були арештовані 12 січня 1972 р., я перший приїхав у Мордовію, на Сосновку, в табір особливо суворого режиму. Більшість в'язнів у тому таборі були осуджені за коляборацію з німцями, а за національні мотиви там сиділо тільки чотири українці за участь в УПА. Крім них, тоді там також сидів Едуард Кузнецов, Мурженко і Фйодоров за спробу захоплення літака і втечі з ССРСР. Там були ще й кримінальні злочинці, засуджені по політичній статті “70” за те, що вони в кримінальних таборах писали і розкидали антисоветські летючки. Всі чотири категорії в'язнів групувалися кожна окремо. Серед учасників національно-визвольного руху мені найкраще особисто знайомий був Петро Саранчук, бо він був зі мною в Норильську під час повстання. Всі ті люди поставилися до мене дуже гарно. Адміністрація учасників національно-визвольної боротьби розсаджувала по камерах в перемішку з криміналістами і воєнними, щоб таким чином їх легше було управляти, використовуючи всякі незгоди. Словом, морально-духовий стан був дуже тяжкий, бо

серед того елемента, крім всякої нечисти у моральному розумінні того слова, було багато агентів КДБ.

За декілька місяців, розглянувшись у тій ситуації, стало ясно, що насамперед треба наладати ближчі стосунки з Едвардом Кузнецовим, Мурженком і Фйодоровим, а тоді вже думати, що робити і як далі бути, щоб вийти з того кошмарного положення і припинити свавілля адміністрації. З бігом часу ми добились того, що адміністрація відокремила нас від всякої тієї нечисти. У міжчасі з України привезли Геля і Осадчого. В українському середовищі я найближче був з учасниками національно-визвольних змагань в 1943-44 рр., бо це була рішуча боротьба з озброєним до зубів ворогом, боротьба на неминучу смерть або вічну каторгу.

Груповими голодівками ми змусили адміністрацію рахуватися з нами, бо на Заході про кожну нашу голодівку і її мотиви знали наперед і відповідними акціями нас підтримували. Та солідарність демократичного світу з нами підбадьорювала нас і гальмувала свавілля адміністрації.

У 1976 році привезли до нас Холонівця. Майже всі українці зустріли його як месію. Радість була велика. Але незабаром ми взнали про те, що ми ходимо не так, як треба ходити, і говоримо не так, і сидимо не так, і повертаємось, і дишемо... словом, все не так, не так і не так! Почалося пекло, бо як же тим бідним в'язням, що вже відсиділи по тюрмах і найстрашніших таборах більш ніж половину свого життя, навчитися, щоб все було "так"?! Тепер про те можна говорити з гумором, а тоді нам було не до гумору, бо все те, на тому маленькому клаптику території, вимотувало нас гірше, ніж всі репресивні органи взяті разом. Але час всьому суддя... Все пройшло, хоч і наробило дурнуватою розголосу по світі.

Раптова і непередбачена відправка з нашого табору Кузнецова, Гінсбурґа і Мороза мене дуже обрадувала. Я радів фактові звільнення, не зважаючи на національність і

погляди.

Більшість політв'язнів вивезли в Пермську область. Транспортування було настільки важке, що деякі в'язні в дорозі померли. Існувала небезпека, що й нас, "особливих" відправлять туди ж. Прийшлося палити рукописи. У мене було вже написано 300 сторінок до друку і все те я був змушений спалити, залишивши тільки оповідання про німецький табір військовополонених у Хоролі. Те оповідання порученим листом я відправив у Канаду. Дізнавшись, що той лист з оповіданням дійшов, я негайно підготував ще два оповідання і здав у цензуру, але тих оповідань не пропустили. Головний цензор міжнародного листування, підполк. Кочатков сказав:

— Тих два листи з оповіданнями я не можу пропустити, бо їх там будуть друкувати, а тоді мені петля. Я ті ваші оповідання віддав у КДБ.

Потім майор КДБ Тюрин вернув мені їх і сказав, що він міг би їх знищити. Він попередив, щоб я більше оповідань не писав, бо, мовляв, вони не для того поставлені, щоб нам сприяти в літературній діяльності.

Восени 1979 р. нас перевезли з Мордовії у Пермську область, Чусовський район, село Кучино, табір 36-1 — це окремий барак-тюрма особливо суворого режиму. У попередніх етапах політв'язнів з Мордовії в Пермські табори люди вмирили з голоду і невиносимих умовин. У наслідок цього на Заході була піднята хвиля протестів проти знущань над політв'язнями. Ті протести посприяли тому, що нас етапували майже упривілейовано. Продукти на дорогу видали відносно хороші, воду давали у потрібній кількості і по природним потребам випускали своєчасно. У цій справі з конвоєм був проведений спеціальний інструктаж. За виконанням інструкцій слідував майор КДБ Тюрин і майор МВД Некрасов.

Нас перевезли у Пермську область тільки тому, щоб унеможливити передачу інформації на Захід про знущання над нами тюремщиків. Тюрма та була

оборудувана спеціально для строгої ізоляції. Мене посадили з Богданом Ребриком у маленьку камеру на 6 квадратних метрів з туалетом і двоповерховими спальними місцями. На роботу виводили у другу таку ж камеру на 5 квадратних метрів. На прохід виводили в “прогулочний дворик” — також 4 квадратних метри. На коридорі постійно чергували три наглядачі і вони через кожних 5-7 хвилин заглядали в камеру, зумисне для того, щоб не дати можливості писати. Кухня була в тому самому приміщенні. Варили наші в'язні, ті що служили у німців, а розносили і роздавали їжу наглядачі, і в тому було затаєне наше велике горе. Найстрашніший ворог нам подавав їжу в камеру. Після мого відходу там померло чотири в'язні. Хоч категорично я не тверджу нічого, проте, мимохить насуваються думки... Другим горем було те, що в лікарню возили нас автомашиною-тюрмою по бездоріжжі Уральських гір п'ять годин. Після такої їзди хворий не міг сам вилізти з тієї автомашини-тюрми.

30-го квітня 1980 р. мені почав замерзати хребет і я відчув у цілому організмі якусь тривожну небувалу слабкість. Вночі під 1 травня почалися сильні болі у висках. Я не міг рушити головою, бо все наче крутилося навколо мене. Вранці я впав і почав сильно рвати, самою жовчю. Муки були страшні, страшні болі у висках, а тут 1-ше травня — лікарів немає. Начальник того жахливого табору капітан Дольматов прийшов, спокійно подивився, наче б воно так і повинно бути, і пішов. Той погляд Долматова навів мене на погані думки і я втратив надію на будь-яку медичну допомогу. Рвати жовчю продовжувались. Я вже волів був умерти, ніж терпіти такі муки. Нарешті, 2-го травня заговорили, що вже прийшов лікар. Наглядач відкрив двері і велів мені йти в амбулаторію на прийом до лікаря. Я сказав, що не маю сили стати на ноги. Потім, все ж таки той лікар прийшов у камеру. Це була молоденька медсестра. Вона несміло розпитала, як це все сталося, і пішла. Три дні я нічого не міг їсти, потім мені захотілося

кислого молока. Лікар прийшов і розпорядився дати мені кислого молока. 8-го травня мене відправили в лікарню-тюрму. В автобусі-тюрмі царила абсолютна тиша. Той автобус по Уральському бездоріжжі неначе скакав з каменя на камінь і нами, трьома хворими в'язнями у тій тюрмі на колесах, кидало то вверх то вниз, то вліво то вправо, п'ять годин, поки привезли до лікарні. З того автомобіля наглядачі нас витягнули і завели в лікарню. У лікарні палата для нас, "смугастих" (названих так через нашу таборову уніформу в широкі чорно-біло-сірі смуги) з особливо суворого режиму, була у причілку, під замком. Ніхто, крім особливо довіреного наглядача, не мав права туди зайти. Я лежав у тій палаті до вечора і цілу ніч майже нерухомий, наче б у якомусь проваллі. Медики не появлялися.

На другий день я запитав наглядача, чому до мене не приходять лікар. Наглядач відповів, що лікарі, котрі працюють тут в лікарні, не мають права до мене заходити, а мій лікар живе далеко і ще не приїхав.

На третій день перед обідом наглядач відкрив двері і спрямував очі на мене. В палату ввійшли три дамочки. Одна з них була лікар, а дві — медсестри. Лікар, на диво, дуже уважно обслідувала мене і приписала ліки та провірку на рентгені; словом, обійшлася по-лікарськи. Потім, на моє запитання, наглядач сказав, що це дружина майора КДБ Чепкасова, того самого Чепкасова, що "курірує" наш табір. Я запитав лікаря, що це в мене за недуга, а вона, відвернувши голову, сказала наче б не до мене: "Нічого особливого". Пізніше медсестра, вводячи застрик, сказала:

— У вас було страшне отруєння. Це ваше щастя, що ви вижили.

В тій справі я підозрівав одного найбільш озвірілого наглядача. Прізвища його не знаю, бо там прізвища всіх наглядачів були строго законспіровані. З тієї пори я боявся їсти страви, що той наглядач приносив.

З лікарні мене виписали приблизно через місяць. Вернувшись у табір, я сказав дижурному офіцерові:

— Більше я тою сатанинською машиною в лікарню не поїду.

Офіцер і дижурні наглядачі повторили “сатанинською” і більше нічого не сказали. Моє здоров'я помаленьку дійшло до норми, лише контрактура на долоні правої руки почала більш і більш долягати і заважати у роботі.

На диво дивне, після обшуку мене відвели у відкриту камеру. Це був виняток з правила, бо у відкриту камеру переводять за добру поведінку і тільки по письмовій просьбі в'язня. На замок та камера не закривалась ні вдень, ні вночі.

Офіцери почали відноситись до мене делікатніше, а деякі наглядачі продовжували в'їдливо чіплятись за всякі дрібниці. Одного разу два лютих наглядачі застали мене, як я у робочу пору лежав одягнутий на ліжку, і почали грубо лаяти, погрожуючи, що скинуть з ліжка. Це була остання капля, що переповнила чашу мого терпіння. Я відразу піднявся і написав заяву начальнику табору, такого змісту:

“Я, Данило Шумук, категорично відмовляюся від роботи і в робочу пору у верхній одежі лежав на ліжку. Прошу негайно посадити мене у карцер за порушення режиму”.

Написавши і підписавши ту заяву, я зібрав всі свої речі, вийшов у коридор і натиснув ґудзик. Прийшов наглядач і побачивши мене спитав: — Ти звоніл?

Я дав йому заяву і сказав:

— Віднеси оцю заяву дижурному офіцерові і скажи, що я вже тут зі всіма своїми речами.

Наглядач взяв заяву і пішов. Якраз тоді дижував найлютіший капітан. Через декілька хвилин відкрилися двері і ввійшов той капітан з двома наглядачами; зразу ж почав кричати:

— Яке ти маєш право приказувати нам, щоб ми посадили тебе в карцер?

Я спокійно відповів:

— Я нарушив ваш закон не випадково, а зумисне, і тому ви зобов'язані мене покарати карцером.

Наглядачі широко розкрили очі і дивилися то на офіцера, то на мене; це ж виникла небувала в репресивних органах ситуація — в'язень сам письмово домагається покарання! Всі мовчки повернулися і пішли у свою дижурку (бюро). Через 20 хвилин увійшов наглядач і сказав:

— Шумук, забирай свої речі і підєм.

— Куди підєм? — запитав я.

— Дижурний офіцер приказав відвести вас у санізолятор.

— А чиє ж це рішення? — запитав я.

— Капітан по телефону довго розмовляв з начальством про те все, а потім велів мені відвести вас у санізолятор.

Той наглядач був найкращий із всіх наглядачів; він не втратив людського обличчя навіть на тій собачій роботі. На самоті він мені сказав, що я поставив їх у дурне положення тим, що вони без моєї просьби перевели мене у відкриту камеру на основі їх же хороших характеристик, а робили вони те не від себе, а по велінню вищого начальства; словом, вони мали зі мною клопіт.

Тоді у санізоляторі був і Богдан Ребрик, але він ходив на роботу. У санізолятор часто заходив до нас майор КДБ Чепкасов. Він старався жити з нами "мирно". Одного разу, розглянувшись по стінах, сказав:

— Вам би тут кип'ятильничок придався, чай варити.

Богдан сказав:

— У нас немає чаю і тому нам непотрібний кип'ятильник, ані розетка.

У Чепкасова заблищали очі, наче б він тільки ждав, щоб ми йому так сказали і він тут же сказав:

— Буде розетка, буде кип'ятильник, буде і чай.

На другий день прийшов електрик і вставив розетку. Днів через три прийшов Чепкасов і приніс пачку індійського чаю і кип'ятильник, але сказав, щоб ми кип'ятильничок ховали, бо наглядачі придуть робити обшук і заберуть.

Я засміявся і сказав:

— Тепер то ми заживемо, раз вже і майор КДБ по нашому боці!

Чепкасов також засміявся і проникливо подивився мені в очі.

Отак ми ввійшли в контакт з майором КДБ. Через днів п'ять прийшов Чепкасов і відразу запитав, чи є ще кип'ятильничок. Ми відповіли, що є.

— А обшук був?

— Був, — відповів я.

— І не нашли? — запитав Чепкасов.

— Ні, не нашли і не найдуть! — сказав я.

— А де ж ви ховаєте?

Я засміявся і сказав, що того ми не можемо сказати.

— Я вам розетку поставив, кип'ятильник приніс, і чай вам дав, а ви не хочете мені сказати, де ховаєте те, що я вам дав. Це ж нечесно! — сказав Чепкасов і засміявся.

— О, бачите, вам і самому смішно з того, що ви сказали.

Обшуки почали робити частіше і частіше, іноді навіть по два рази в день. Спочатку нас все те смішило, а потім стало набридати. У неділю обшуків не робили, але однієї неділі вранці ми почули ходу начальства на нашому коридорі. Ребрик швидко висмикнув кип'ятильник з розетки, кинув його на ліжку і прикрив бушлатом. (Бушлат — це таборове півпальто). В ту ж мить відкрилися двері і першим ввійшов начальник режиму підполковник Іванов. За ним увійшло два капітани, два наглядачі і завгосп — жінка лікаря. Підполковник зразу ж підійшов до ліжка і піднявши бушлат закричав:

— У ніх св'язі!

Взявши в руки кип'ятильник він накинувся на завгоспа:
— То ти їм ето прінесла?

— Ні, я їм нічого не приносила.

І раптом підполковник з тим кип'ятильником в руках, переможним кроком, пішов. Пішла і вся та сволота.

Підполк. Іванов нічого нас не питав і нічого нам не казав про той кип'ятильник, але пішов і відразу, не зважаючи на те, що це була неділя, підняв на ноги все начальство. Він кричав по телефону всім, що у Шумука "св'язі", а це слово "св'язі" — для них слово — страшне.

На другий день приїхав майор КДБ Чепкасов, сміючись витяг з портфеля кип'ятильник і сказав:

— Мені не хотіли показати, де ховаєте кип'ятильник, а начальникові режиму показали.

Ми оповіли йому як це трапилось. Поламаний кип'ятильник майор залишив у нас; ми його відремонтували і знову користувались.

Влітку 1981 р. майор Чепкасов і начальник табору капітан Долматов запропонували мені написати просьбу, щоб мене перевели з "особливо строгого" на "строгий"; тоді вони переведуть мене на 25-ий, щоб я був рядом з лікарнею. Я їм на те відповів, що я не просився, щоб мене сюди привезли, і так, як мене сюди привезли без моєї просьби, так нехай і без просьби вивезуть звідсіля.

— З особливо строгого на строгий адміністрація переводить на основі постанови Народнього Суду, а судові потрібна основа. Такою основою повинна бути ваша просьба і наша заява-клопотання перед Судом, — сказав Долматов.

— Я не злочинець і тому не можу просити, щоб мені змінили дуже важке ярмо на трішечки легше, бо це свідчило б, що я признаю себе винним.

— А якщо ми самі, без вашої просьби, представимо вас на Суд, то ви підете? — запитав капітан Долматов.

— Куди визвете, туди я піду.

— Отже на Суд вас визвуть, тільки на Суді на поставте

нас у дурне положення; не виступайте перед судом з тими своїми промовами, — сказав Долматов.

— Якщо Суд не спровокує мене на виступ у захист своєї гідности, то я виступати не буду.

Через тижнів три після тієї довгої розмови з капітаном Долматовим, майор Чепкасов запропонував мені написати просьбу про помилування. На ту його пропозицію я різко, піднесеним тоном відповів:

— Я не злочинець! Від мене ніколи не пострадав ані один чоловік. Злочинці ті, що безпідставно відняли у мене волю. Вони знали, що роблять злочин і тому робили це все тайком перед народом, при закритих дверях!

Вислухавши це, у Чепкасова зникла дружня усмішка. Він скипів, затрясся і сказав:

— Ах, так! Тоді не жди добра ні від кого. Ти хочеш виїхати з СРСР? Так пам'ятай, що виїзну візу ми тобі дамо оттуда, — шпигаючи пальцем у землю сказав він, і на тому розмова скінчилась. Після тієї розмови Чепкасов пробував ще усміхатися, щоб якось затерти сказане, але я не хотів продовжувати ту роль, яку грав раніше і розмови з тим чекістом закінчилися. З того часу всю “дипломатію” щодо мене перебрав на себе начальник табору капітан Долматов.

У серпні 1981 р. приїхав районний Народний Суд. Першим на Суд покликали Фйодорова, а потім мене. Перед входом у кабінет, де сидів Суд, Долматов знову сказав: “Тільки не виступайте!” і відкрив двері. Я зайшов перший, а начальник табору зайшов за мною.

У кабінеті сиділо п'ять жінок. Я привітався і представився. Суддя сиділа за столом між двома засідательницями. Вона веліла мені сісти і допитала, де і коли я родився, та інші деталі. Потім звернулася до капітана Долматова, щоб умотивував, чому адміністрація клопоче про переведення мене з особливо суворого в суворий табір. Долматов сказав, що адміністрація табору постановила представити Шумука на Суд з тих причин, що

Шумук хворий, часто потребує стаціонарного лікування, а до лікарні далеко їхати, п'ять годин по горах.

— А як працює Шумук і чи він змінив свої погляди?

— Шумук працює бездоганно, але від своїх націоналістичних поглядів не відмовляється. Я сам і товариш з Комітету переконували Шумука у тому, що пора вже стати на шлях виправлення, але Шумук твердо тримається своїх націоналістичних переконань,— сказав Долматов.

— Підсудний Шумук, це правду сказав начальник табору капітан Долматов? — запитала голова Суду.

— Ні, неправду. Ми українці боремося за це, щоб в Україні по всіх установах, школах і підприємствах була українська мова, так, як у Росії — російська, у Польщі — польська і т.д. Злочинцями є ті, що відняли у нас нашу рідну мову, нашу культуру. А мені і моїм друзям відняли волю тільки за те, що ми домагалися тих природних прав для свого народу.

Голова Суду запитала, чи є у кого запитання до мене. Всі крутили головами, що питань немає. Тоді вона дала слово прокурору. Прокурор піднялась і, грізно подивившись на мене, сказала:

— Замість того, щоб каятись, Шумук нас звинувачує, нас, советський Суд і всю советську систему! Шумука треба ще раз судити, а не переводити з особливо-строного в строгий. Я категорично проти того, щоб Шумука переводити на строгий!

Голова Суду запитала мене, чи я хочу щось сказати на останнє слово.

— Прокурор виступив з імперсько-шовіністичних позицій і тому у мене нема вже що говорити,— відповів я.

Суддя веліла начальникові табору Долматову і мені вийти, а на другі двері вийшла вона і прокурор.

— Зіпсував всю справу. Я ж просив: не виступай, а ви своє. Хіба ж можна у суді таке говорити? — на коридорі сказав Долматов.

— Не я, Суд у всьому винен, — відповів я.

— Суд ніколи не винен, бо це ж Суд, — сказав Долматов.

Секретарка відкрила двері і веліла нам зайти в Суд. Ми зайшли.

Всі жінки, що наче гралися в Суд, стояли з поважним виразом обличчя, неначе справді вони щось важливе рішали. Суддя серйозним тоном прочитала постанову Суду:

— Суд постановив перевести Д.Л. Шумука з особливо-строного табору на строгий тому, що Шумук часто потребує стаціонарного лікування, а тут лікарні немає.

Вся та комедія тоді мені була незрозуміла, але пізніше, коли я на засланні отримав листа з Швейцарії, у якому було написано, що тільки з однієї Швейцарії у 1980 році було вислано різними людьми около 500 листів, у яких люди різних віків і професій, домагалися мого звільнення, тоді мені стало зрозумілим, що вся поблажливість адміністрації до мене робилася під тиском тієї кампанії, організованої Міжнародною Амнестією взагалі, а зокрема Швайцарською групою 67. Та кампанія у мій захист бісила органи КДБ і тому ті сатанинські органи поручили Колосову написати статтю до газети "Неділя" зі страшними наклепами на мене. Про ту статтю Колосова мені сказала дочка на побаченні в 1981 році, а потім вислала її мені у листі; але лист цензура КДБ не пропустила — очевидно, КДБ знало, що я на ту їх статтю, з тими підлими і наглими наклепами, дам належну відповідь. Газету з тією статтею дочка привезла мені на заслання. Прочитавши ту брехню, 12 лютого 1986 р. я написав на неї розгромлюючу відповідь і вислав Горбачову. Мій лист Горбачову з відповіддю на статтю Колосова був надрукований в газеті "Українські вісті". Дальше та стаття буде поміщена в цій праці.

Незабаром мене відправили з особливо строгого на строгий, номер 35. Їзда була нелегка і тому мене відразу

помістили в лікарню. Потім, як я вже трохи віджив, викликали в кабінет начальника табору. Там зібралася вся табірна сволота (всі помічники начальника).

— Ви, осуджений Шумук, довольний тим, що вас перевезли з “особого” на “строгий”? — запитав начальник табору майор Осінов.

— Я не злочинець і тому мені всі види неволі є глуфом над моєю особистістю, над національною гідністю, і глуфом над справедливістю, сказав я.

— Але ж ви писали просьбу, щоб вас перевели з особострогого на строгий? — запитав начальник Осінов.

— Ні, не писав, — відповів я.

— Як це не писали? Без вашої просьби вас не могли представити на Суд., — сказав майор Осінов.

— Так виходить, що могли, бо предствили і Суд постановив перевезти з “особого” на “строгий”, — сказав я.

— Це нам не зрозуміло, але ми визнаєм, як це сталося. Як же ви, осуджений Шумук, намірені тут себе вести? — запитав майор.

— Я всюди однаково себе веду.

— А працювати будете? — запитав начальник.

— Я інвалід другої групи. Медична комісія у медкарточці написала: “Легкий труд, чотири години в день”.

— Днювальний у цеху робить не більше чотирьох годин, але на робочому місці мусить бути всю зміну. Оце у цеху ви будете працювати днявальним, — сказав Осінов.

Звідти мене відправили в барак і показали, де маю спати і жити. У тому таборі було більше засуджених за війну ніж з політичних мотивів. Перший зі мною познайомився Володимир Пориш. Він був засуджений з релігійних мотивів, як редактор нереєстрованого журналу “Община”. Цей молодий, високо ерудований і глибоко віруючий інтелігент, запросив мене на чай. За чаєм познайомив мене з одним політв'язнем з Ленінграду. Ці молоді люди трималися осторонь від тих, що були засуджені за службу в німців у воєнні роки, бо багато з тих, що служили німцям, у таборах стали агентами КДБ. З 70-их років найстрашнішими для КДБ стали пишучі дисиденти;

отже сексотам КДБ доручили в основному слідкувати за пишучими, і в ту ж мить, як хтось з нас пише, доносити адміністрації. Перо для КДБ стало найстрашнішою зброєю. Система суцільної дезінформації, суцільної брехні, найбільше боїться слова Правди.

На другий день після мого прибуття Володимир Пориш об'явив голодівку із-за того, що в нього відняли Біблію. Голодівку він тримав більше 50-и днів, аж поки стратив притомність.

Потім до нас з Чистопольської тюрми привезли Мішу Казачкова і Сафронова. Ці молоді люди, котрим інкримінували шпигунство, у таборі трималися з політичними. З Мішою Казачковим я швидко зблизився. Це був Ленінградський інтелігент, математик; з ним ми швидко знайшли спільну мову. Потім привезли ще два вірмени засуджених з політичних мотивів і Степана Хмару з України. І так нас зібралася гарна громадка політв'язнів. А потім привезли ще Вазіфа Міланова з Кавказу. Це був математик, котрий теж знав добре літературу, але, найважливіше було те, що це був молодий чоловік надзвичайної сили волі і відваги; я його полюбив всією душою. Степана Хмару я високо цінив за його чесність і справжній патріотизм.

30-го жовтня ми одноденною голодівкою відзначили День Політв'язня. Всі політв'язні і засуджені з релігійних мотивів ставилися до мене дуже гарно і всі ми жили дружньо, але наша дружба непокоїла КДБістів. По волі КДБ мене зняли з роботи днювального і хотіли поставити на іншу роботу, яку я не міг виконувати через стан свого здоров'я. Тоді я написав заяву, що зовсім відкажуюся від роботи і від того дня я вже на роботу не виходив. Моя постава і наша солідарність сильно дратувала КДБістів.

12-го листопада 1981 р. неждано і негадано мене забрали зі всіма речами у лікарню, а через тиждень на етап. Все це було загадочно і незрозуміло, бо мій термін покарання кінчався аж 12 січня 1982 р., себто, до кінця терміну було ще два місяці.

На вахті мені видали продукти на одну добу і посадили на поїзд, що йшов на Саратов. Конвой у поїзді

відносився досить чемно. Я сидів у купе, окремо від кримінальних злочинців, до самого Саратова. У Саратові всіх в'язнів висадили з вагона-тюрми (століпіна) на перон і перевели у Саратовську тюрму. Саратовський конвой і Саратовська тюрма своєю жорстокістю і брутальністю дорівнювали нацистським таборам і конвою воєнних часів, що восени 1941 року знущалися з нас військовополонених.

По дорозі з залізничної станції до тюрми конвой нас грубо обзивав гидкими словами, а в тунелі приказав нам сідати на мокрому бетоні і нагнути голову до самого бетону. Мене побив конвой за те, що я не нагнув голови. Все це робили комсомольці. Завівши в тюрму всіх розвели по камерах, а мене посадили в бокс. Бокс — це щось в роді бетонного колодязя, площею одного квадратного метра, без вікна, з герметично закритими дверима. Годин через дві я вже не мав чим дихати. Почав стукати у двері. Підійшов наглядач і запитав:

— Чіво тібе нужно?

— Я вже сиджу тут дві години і мені нема чим дихати тут.

— Ну й не диши, еслі нет чем дишать, — відповідь наглядач і пішов. Довго я сидів у тому боксі. Звідтіля мене вивели підруки напівживого і завели на другий поверх у майже темну камеру. Камера була площею шість квадратних метрів з двома двохповерховими ліжками. З правого боку трішечки було видно, що наче на ліжку лежить якась людина. На мій “Добрий день” той чоловік щось тільки муркнув.

— Звідкілія ж ви сюди прибули? — запитав я його.

— З Ташкента із спецлікарні, — відповідь.

— А куди їдете?

— Сюди, я жив у Саратовській області.

— Ви родом із Саратовської області?

— Я не родився, я з неба спустився, а той хлопець, що жив у тій хаті, піднявся на небо і я відразу наложив на себе його штани і піджак, сказав співкамерник.

— А як вас звати?

— Їсус, — відповідь співкамерник.

Отак я попав до "Ісуса". Мені стало моторошно. Я подивився йому в очі і побачив якусь жахливу порожнечу.

Наглядачка ввесь час через візитирку спостерігала і прислухалась до нашої розмови. Потім відкрила двері і веліла мені йти по постіль. Це була не постіль, а якесь мокре дрантя, в якому було повно блощиць.

— Оцей хлам вже давно треба було спалити і я його брати не буду, — рішучим тоном сказав я.

— Не візьмеш, — будеш спати на залізьяках.

І так шість діб з тим "Ісусом" я мучився на залізьяках у тій смердючій камері.

Із Саратова мене повезли в Уральськ. Саратовський конвой був підібраний мабуть зумисне для того, щоб знущатися над в'язнями. Всі конвоїри були високі, здорові, з комсомольськими значками на грудях, дуже брутальні, з садистичним виразом на лиці. До бандитів і злодіїв вони відносились по-дружньому, а до інших в'язнів, зокрема до мене, ставилися по-звірськи. Мені в тому вагоні-тюрмі не давали води, не випускали своєчасно в туалет і ввесь час загрожували, що можуть розправитися зі мною в кожную хвилину.

В Уральську мене посадили в дуже мокру камеру до злодіїв, але, на моє щастя, вони не ладили між собою і тому мене не чіпали. На п'ятий день знов забрали на етап і повезли на Челябінськ. У Челябінську знову посадили до злодіїв у брудну завошивлену камеру. На шостий день звідтіля відправили у Свердловськ. У Свердловській тюрмі посадили до вбивць — рецидивістів. Ті вбивці дивилися на мене, як на свою жертву, з якою можуть зробити що хочуть, але, на моє щастя, між ними був один грек, надзвичайно сильний, і він став на мій захист. На другий день тих, що чіплялись до мене, забрали на етап. Потім у ту камеру посадили рецидивіста з відкритою формою туберкульози і положили його біля мене. Я постукав у двері і сказав наглядачеві покликати дижурного офіцера. Офіцерові я сказав:

— Ви, сторожі законности, самі нарушаєте свій закон. По якому праву ви посадили мене до рецидивістів уловників та ще й усупереч закону посадили сюди

хворого з відкритою формою туберкульозу? Я їду на заслання і незабаром про ці ваші беззаконня буде знати весь вільний світ!

— Зараз разберьомсь, — сказав офіцер і пішов.

— Правильно делаєш, — сказав туберкульозник.

Через декілька хвилин мене забрали з тієї камери і посадили в карцер, а на другий день забрали на етап. В “Столипіні” (вагоні-тюрмі) посадили мене у “тройник” — це купе з трьома спальними місцями, одне над одним. В той же тройник посадили молодого “жуліка” з Туркменістану. Той жулік, як звичайно всі жуліки, не мав жодних речей зі собою. Його посадили зі мною також незаконно з якоюсь підступною метою. Він ліг на верхньому спальному місці, а відтак сказав до мене:

— Дай мені свою валізку.

— Як то так “дай”? Я їду на заслання. Непотрібних речей у мене немає, — сказав я.

— Тібе гаварят по харошему “дай”, а то всьєю отніму! — піднесеним тоном сказав жулік і наставив свої злодійські очі на мене.

— Злазь сюди і віднімай! — рішучим тоном сказав я і пильно подивився йому в очі. Жулік зрозумів, що його погроза не зробила на мене бажаного ефекту і замовк. Тоді стало ясно, чому його посадили до мене.

У Пермі мене посадили в пересилочну камеру до політичних. Там було два новозасуджених, а третій, Свердлов, вже давно відбуває свій термін покарання і етапується з Москви у Пермські табори. Новим все було нове, а Свердлов вже багато чув про мене і мабуть тому ставився дуже добре. Новозасуджені виявились дуже скромними і добрими молодими людьми, і з ними мені було добре. Але тривало це недовго; через декілька днів мене перевели у таку ж камеру, також до політичного з 36-го табору. Це був молодий азербайджанець. Він дуже відкрито і категорично виступав проти комуністичної системи і тому його везуть у Москву в Інститут Сербського (психлікарня). Азербайджанець зустрів мене насторожено, але, як почув, що наглядач назвав мене Шумуком, то в ту ж мить його настороженість зникла і мені

з тим молодим чоловіком було добре.

Незабаром мене знову забрали на етап і знову повезли на Саратов. Знову той же диявольський конвой і знову та ж диявольська тюрма. Цим разом мене посадили у велику камеру, де сиділо около ста в'язнів, але політичних серед них не було ні одного. В основному це були "побутовики"; багато було розтратчиків і коло семи "вурків". Та "сімка" була панівною клясою в камері — вони грабували і тероризували всіх. Кращі нагробовані речі віддавали наглядачам і медикам, а адміністрація і медики за ті речі давали тим вуркам дієтичне харчування. Такий союз між карателями і злодіями ведеться вже давно у російській комуністичній імперії.

Біля одного чисто одягнутого в'язня було вільне спальне місце і з дозволу того в'язня я там примістився. В протилежному кутку були злодії — вурки. Вони пильно приглядались до мене і щось тихо між собою говорили. Всі ті злодії були молоді, тільки один мав понад 60 років. На третій день мого побуту в тій камері, підійшов до мене той старий і запитав:

— Звідкіля ти і куди їдеш?

— Я їду на заслання. В СССР судили мене по політичним мотивам вже три рази, — відповів я.

— А де відбував ті строки?

— Перший раз мене засудили на 20 років каторги і відправили у Норильськ, а за другу і третю судимість я побував у багатьох таборах російської імперії.

— А в Норильську у якому таборі ти був?

— У Дудінці, на Каеркані, на Бофі, а найдовше був на 3-му каторжанському.

— Я також був у Норильську, на цементному, — сказав злодій.

— Як, на цементному? Так ми ж цементний завод побудували і ми на ньому працювали. Я там працював ляборантом.

— А я сидів у тюрмі на цементному, — сказав злодій.

У дальшій розмові виявилось, що справді той злодій був у Норильську навіть у період нашого повстання. Після тієї розмови злодій пішов у своє лігво і довго щось

оповідав своїм молодим злодіям, а вони його слухали і раз-у-раз поглядали на мене. Потім всі ті злодії підійшли до мене і навприсідки розмістилися навкруг; заглядаючи пильно мені в очі, розпитували мене, як живуть політичні в таборах і за що нас судять. Я відповідав їм коротко без бажання продовжувати розмову. А їх ватажок, з високомірним виразом обличчя, також підійшов і цинічно запитав:

— І що ж це ви отак усе життя сидите по таборах і ніколи ніде нічого не крадете?

— Якщо би ми крали, то нас би судили за злочинство, — відповів я.

Ватажок цинічно подивився на мене і відійшов; за ним відійшли і всі інші злодії. Під час тієї розмови злодіїв зі мною, всі мовчали і дивилися на нас.

У тій камері я просидів днів мабуть десять. Це була транзитна камера, з якої кожного дня по 3-4 чоловіка брали на етап і стільки ж привозили нових. Етапуючи мене з Саратова до Уральська, той же самий саратовський конвой знову глумився і зневажав мене на кожному кроці, а зі злодіями братався, як з рідними. Тим разом в уральській тюрмі мене посадили в нормальну камеру з нормальними людьми, засудженими за різні побутові дрібнички. Це були веселі молоді люди, один з них казах, а три українці. Казах засудили на 9 років неволі за те, що в річці Урал ловив червону рибу (осетер і білугу) і продавав ікру з тої риби. Українці були засуджені за спекуляцію. Всі вони відносилися до мене гарно.

8-го січня 1982 року мене викликали "з речами". Це свідчило, що нарешті я залишаю мури тюрми, але, чи назавжди, то ще невідомо. Я завжди готовив себе до найгіршого. Самовпевненим я був тільки в тому, що завжди буду вірним своїм морально-духовим принципам, своїм ідеям. Кадебісти і всі репресивні органи все більше і більше переконували мене своїми підлими вчинками у тому, що вся та система є антилюдяна, сатанинська.

У пропускній на мене ждав старший лейтенант міліції, по національності казах. Після оформлення передачі він перебрав мене під свою команду. Вийшовши з тюрми, він

підвів мене до машини і відкривши задні двері велів сісти. Це була маленька клітка, в якій можна було сидіти скуленим. Їхати у тій холодній клітці скуленому, по казахських бездоріжжях було дуже важко, а їхати прийшлося аж сім годин. Старший лейтенант сказав:

— Якщо зірветься буря, то ми пропали, бо тут ніяких поселень немає.

Описати ті муки, не вистачає слів і людською уявою охопити цього неможливо.

У місце призначення, село Каратобе, я приїхав ледве живий аж о 11-ій годині вечора. На наше щастя, ураган почався, як ми вже були в селі. У будинку районної міліції мене закрили в арештантську камеру. На другий день вранці, після принижуючих людську гідність відпечатків пальців, фотографування, і всяких інших оформлень, мене цей же старший лейтенант Хабібунін відвів у гостинницю. Начальниця гостинниці примістила мене у третю палату.

— Оце тут будете жити, — сказав старший лейтенант Хабібунін. Виходити із Каратобе без нашого дозволу вам не дозволяється. На роботу вас незабаром влаштуємо. Тут живе у 7-ій палаті ваш — український священик, Михайло Віницький. Він також засланий сюди. Зараз я вас познайомлю з ним.

З о. Віницьким ми привітались по-земляцьки. Це був нестарий і досить здоровий чоловік. Його засудили за те, що він у Львові обслуговував віруючих грекокатоликів у грекокатолицькому обряді. В Каратобе о. Віницький працював у котельні на пару з якимсь росіянином-злодієм і разом з ним жив в одній палаті. Та котельня ogrівала гостинницю, Райвиконком і Райком партії. На другий день начальник міліції запропонував і мені працювати там разом з о. Вінницьким. У силу обставин я був змушений стати на ту тяжку і брудну роботу. І так, з 15 січня по 15 квітня 1982 р. я працював у котельні. Там приходилось завозити вугілля, чистити печі, вивозити шлак і шарудити вугілля в печях. Та робота виснажувала нас до краю, а найгіршим було те, що після роботи не було де вмитися. Словом, тих три місяці — була також каторга.

Після закінчення ogrivального сезону архітектор запропонував мені зайнятися озелененням Каратобе. Я радо прийняв ту пропозицію. Насамперед треба було посадити парк напроти урядових будинків. Площу під посадку, з розпорядження першого секретаря райкому партії, підготували бульдозерами, ямки викопали теж машинами, а садити треба було руками. До тієї роботи секретар вивів всіх урядовців райпарткому і райвиконкому, всіх около 30 осіб, половина з них жінки. Урядовці ставились до тієї роботи не серйозно, бо там вже декілька разів садили деревця, але все те повсихало... Доки там був перший секретар, то всі потрохи ворушились, вдаючи, що нібито вони щось роблять. А я займався тією роботою від душі тому, що любив природу, любив, щоб кругом все зеленіло і цвіло. Начальство, а зокрема перший секретар, зауважило, як я працюю і поручило мені керувати всією посадкою. І я “керував” — себто сам все робив, бо як тільки їх найвищий начальник пішов у свою резиденцію, то дівулі лише хихотали, а робити нічого не хотіли. Казахи — народ кочовий, вони до такої роботи не привикли, але у їхнього начальства не було до мене такої злоби, як у нашого “українського”. У казахів по всіх установах урядовою мовою є їх рідна мова, і вони між собою завжди і всюди розмовляють своєю рідною мовою. У тому відношенні вони стоять набагато вище нас, українців.

Серед тієї площі була скважина глибиною 37 метрів, з якої йшла дуже добра вода. Там була встановлена помпа і я вмикав ту помпу, щоб пускати воду по аріках, які я прокопав до кожного сажанця. Я виконував ту роботу дуже старанно, не рахуючись з часом. У найбільшу спеку я сам добровільно працював по 18 годин на добу. Платили мені за ту роботу 70 рублів на місяць.

Під кінець квітня до мене в гості приїхала дочка. Тим разом гостювання нам ніхто не обмежував. Дочка наполягала, щоб негайно винайняти десь квартиру, бо жити в гостинниці дуже дорого коштувало. Я також мріяв про квартиру. Через декілька днів ми напители квартиру в одного казаха. Та “квартира” була більше схожа на стійло

для баранів, ніж на кімнату для людей, але в мене не було іншого вибору і я перейшов жити в те бараняче стійло, за яке кожного місяця платив 20 рублів. Господар того стійла виявився дуже поганим чоловіком — він почав у мене часто позичати гроші, а віддавати навіть і не думав.

Під кінець жовтня я сильно захворів. Дійшло до того, що машина швидкої допомоги відвезла мене в лікарню. Були сильні рвоти. Три тижні я не міг піднятися на ноги. Жолудок не усвоював ніяких харчів. Потім почав помаленьку ходити і тоді мене взяли на рентген. По знімках рентгена рентгенолог написала, що у мене рак жолудка. Лікарі відправили мене в Уральськ в ракову клініку. Саме під ту пору приїхала дочка і вона провела мене в Уральськ.

Головний хірург ракової клініки, розглянувши діагносту тарапевта і рентгенові знімки, сказав:

— Ми тут не лікуємо, а тільки робимо операції. Отже, якщо ви згодні лягати на операцію, то залишайтеся, а ні, то їдьте назад.

Я відповів, що згідний. На третій день мене покликали на огляд так званим “японським апаратом”. Знечуливши горло новокаїном, запхали в жолудок шланг і довго ним повертали всередині жолудка. Вкінці сказали:

— Ніякого рака немає і виразки немає, а є один поліп і хронічний гастрит.

Я, звичайно, цією аналізою був дуже рад. Дочка також дуже зраділа. Однак після того всього в мене брали ще три рази кров на аналізу. Прийшлося майже цілий місяць пролежати в тій поліклініці. Капітан міліції приходив декілька разів перевіряти, чи я ще лежу на місці. Дочка поїхала додому, а потім і я поїхав у Каратобе.

Через місяць мене знову викликали в Уральськ в ракову клініку на перевірку. Цим разом японський апарат виявив ще два поліпи. Поліпи іноді перетворюються у рак і тому людей, котрі мають поліпи, перевіряють що шість місяців., але те правило мабуть застосовують тільки до “заслужених”, бо мене ніхто більше не перевіряв.

Те стійло у казаха, де я жив, було для мене гірше тюремної камери, а його господар — гірший тюремного

наглядача. Довше терпіти всяких зневаг, грубостей і наглости я не міг — прийшлося шукати іншої квартири. Про свої квартирні справи я оповів капітанові нагляду за засланими Хабібуніну. Капітан, вислухавши мене, сказав:

— Шукати іншої квартири я вам не раджу, бо всюди буде вам погано. Я радив би вам, Даниле Лаврентійовичу, купити собі хату.

— А де я її куплю?

— Я поможу в цій справі, але треба ще потерпіти два місяці, поки кінчиться навчальний рік. Учителька музики буде продавати свою хату, бо вона вже відробила тут два роки після студій і буде виїздити звідсіля.

— А скільки та хата буде коштувати?

— Точно не знаю, але, гадаю, що не більше 200 карбованців, — сказав капітан.

І так, зціпивши зуби, я ждав тих два місяці і терпів всякі чвари у тому стійлі. Нарешті, в серпні прийшов до мене капітан і сказав:

— Візьміть 100 карбованців і підемо хату купувати.

Все зробилося дуже просто і легко; я дав учительці 100 рублів, а вона дала мені "документ", який свідчив, що вона продала мені свою хату. Той папірець з круглою печаткою і підписом голови сільради був для мене дуже дорогим документом, бо в тій хаті я вже відчув себе незалежним. Хата була зліплена з глини, а дах-стеля зроблений з галузок, очерету і глини, долівка також з глини. Кімната, в яку я поставив ліжку, стіл і два крісла, мала 9 квадратних метрів, а кухня — 7; коридор був майже розвалений. Пішов дощ-ливень і напроти стола розмокла стеля-дах і прямо на стіл полилася вода з глиною. Таке саме було на кухні, але, незважаючи на те все, я радів, дуже радів тією своєю хатою. Після того дощу, я купив два рульони рубіроїду і покрив всю хату, щоб дощ більше не робив мені таких неприємностей.

На моє щастя, якраз під ту пору приїхав на три дні мій син зі своєю дружиною; вони допомогли мені відремонтувати коридор. І так все пішло на краще. Звичайно, те "краще" у порівнянні з теперішнім моїм життям, — це страшне горе, але в порівнянні з життям у

тому попередньому стійлі— це вже була велика розкіш, бо все оцінюється порівняльними категоріями.

Сумно і важко було жити в тій казахстанській пустині, але після тюрми (бо табір особливо суворого режиму — це своєрідна тюрма) — це вже була велика полегша.

У загальному казахи українців та білорусів приймають за росіян і ставляться до всіх слов'ян якщо не вороже, то упереджено. Трішечки краще ставиться їх інтелігенція, бо вона знає, що Україна поневолена Росією так як і Казахстан, але вона те своє знання старанно приховує. Однак, деякі районні начальники своїх симпатій до мене не скривали і це мене дуже тішило. Найгірше ставилися ті, що тількищо повернулися з армії; вони мстилися за те, що там їх називали звірами. Росіяни всіх кавказців і середньоазіятів називають звірами; через те казахи ненавидять всіх слов'ян. Силу тієї ненависти прийшлося зазнати і мені.

Одного дня під вечір, почувши стукіт у двері, я відкрив. У ту ж мить здоровенний молодий казах ввалився у коридор і сказав:

— Я тебе спавлю живцем у тій хаті! - і почав лаятися огидною російською лайкою. Я сказав:

— Пали, тільки вийди надвір і здвору пали.

Але він зовсім не слухав, що я говорив і продовжував лаятися. Тоді я, побачивши двох молодих казахів напроти хати, вискочив надвір і сказав їм:

— Заберіть його, бо це скінчиться погано для нього.

Ті хлопці переглянулися з напасником і сміючись, почали між собою щось по-казахському говорити. Я зорієнтувався, що це одна шайка, миттю скочив у коридор і замкнув за собою двері на засув. Напасник стукав у двері, стукав у вікно, кричав, але палити не насмлювався. Той інцидент зіпсував мені настрої на декілька годин.

На другий день я пішов у міліцію і оповів це все начальникові. Я не сумніваюся, що міліція знала, хто був той напасник, але я більше того питання не піднімав і на тому ця справа закінчилася. Більше, до кінця мого побуту в Каратобе, мене ніхто не турбував.

Парк, свої тополі і ясени я плекав щиро, бо мені

приємно було наньчити тих своїх зелених друзів і любитися їх ростом і красою. В спеку я поливав ті ясени і тополі від 5-ої години ранку до 11-ої вечора. На другий рік в парку появилися зозулі і своїм куканням нагадували мені мій рідний край Україну.

Сподобалася та краса парку і районному начальству. З тієї пори почали кожного року насаджувати по 1000 сажанців: отже, роботи мені все прибавлялось і прибавлялось.

Стосунки з о. Михайлом Вінницьким зложилися у мене не зовсім добрі. О. Михайло задумав готовити мене на священика і тому старався абсолютно підкорити мене собі. На це о. Михайлові я сказав:

— Поперше, до такої надзвичайно важливої місії я не маю дару, а подруге, таким священиком, як я вважжаю повинен бути священик, я не зможу бути.

О. Михайло не міг, чи не хотів сприйняти мене таким, як я є, а з першого дня мого прибуття в Каратобе, почав вперто переробляти мене на свій лад. Після всього пройденного, баченого і пережитого, так раптово домінуючим тоном ніхто нікого переламати на свій лад не зможе. Насамперед треба глибоко пізнати людину, пізнати її морально-етичні засади, її духовні цінності, її нахили, а тоді вже питати, до чого людина стремиться, чи до чого її скеровувати.

З Уральська приїздили КДБісти три рази в Каратобе “відвідувати” мене. Перший раз приїхав підполк. Попов з причини моєї скарги на КДБ за пропажу листів; другий раз підполк. Колесніков допитував мене про Зоряна Попадюка тільки тому, що в бльокноті була моя адреса. Це був дурацький допит, бо коли б я навіть хотів щось сказати про Зоряна, то крім загальної хорошої характеристики у мене не було б чого сказати про надзвичайно добродушного молодого чоловіка. Третій раз той самий підполк. Колесніков і той самий підполк. Попов приїхали допитувати мене про Петра Рубана з тих самих причин, що в Рубана у бльокноті вичитали мою адресу. Тим разом ті підполковники перевернули в моїй хаті все, а потім почали допит. Рубана особисто я не знав, але їм треба було

записати й те, що я не знав. Тим разом я в останній раз розмовляв з тими мерзотниками.

12-го лютого 1986 року я написав генсеку Горбачову відкритого листа в справі статті Колосова в газеті "Неділя". Я швидше міг би простити тим злочинцям, що 37 років знущалися наді мною у неволі, ніж Колосову за ту наклепницьку статтю. Розповсюдження, публікування наклепів я вважаю намерзєннішим злочином. Той наклеп Колосова в газеті "Неділя" був тією останньою зверхпідлістю, яка спонукала мене виїхати з тієї країни, в якій править партія колосових, партія наклепників і вбивць.

Ось той мій відкритий лист Горбачову.

ЛИСТ ДАНИЛА ШУМУКА ДО М. ГОРБАЧОВА

*Генеральному секретареві ЦК КПРС М. С. Горбачову
від засланою Д. Л. Шумука з 1914-го року народження
Каз. РСР, Уральська обл., Каратобинський р-н,
сел. Каратобє, вул. Кармангази, Нр. 32.*

Вибачте мені, Генеральний секретарю, за те, що насмілився Вас, людину заняту вирішуванням глобальних проблем, відхилати до "дрібниць". Я відважився на це зухвальство, щоб випробувати все до кінця.

В польських тюрмах до війни, в німецькому таборі військовополонених під час війни і в советських тюрмах і таборах після війни я відбув 37-й рік. І ось уже 5-й рік я тут на засланні хворію на виразку шлунку, хронічний гастрит, поліпи і тромбофолобіт. Але я не маю наміру у Вас, Генеральний секретарю, просити ласки. Ласка мені непотрібна. Не вірю я і в торжество справедливости, бо весь світ загруз у неправді. Але такої жажливо підлої убивчої брехні, як надруковав Л. Колосов у газеті *Неділя*, Нр. 16, у 1981-му році, я не сподівався.

Цитую:

"Терористи-людинолюбці"

Невесела це справа бабратися в біографіях злочинців. Але що робити? Адже потрібно розказати про тих, за ким

проливають крокодилячі сльози на Заході. Почнім із старшого, Шумука Данила Лаврентійовича. Зараз йому під сімдесят. Час би, як кажуть, оглянутись назад, подумати, що вчинив, що залишає людям, бож їм, прийдешньому поколінню, залишиться все... Чи виростив добрих хлопців або гарних дівчат, чи посадив дерева, чи побудував дім? Адже не злом, а добром вимірюється прожите життя. Зробив Шумук Д. Л., прямо скажемо, мало. Мало доброго. А от наробив, напаскудив своєму народові чимало. Ще не встиг Шумук взяти в руки гвинтівку, щоб виконати найсвятіший обов'язок людини — захистити батьківщину від чужоземних загарбників, як відразу ж віддав її ворогові. Сам, добровільно, на початку війни, в липні 1941 року, в ту найтяжчу для радянського народу годину. І не тільки гвинтівку, а й душу свою продав Данило Шумук гітлерівцям. Він агітував за тісний зв'язок, за союз з фашистською Німеччиною, яка, мовляв, "розгромивши триклятих москалів", надасть Україні "самостійність".

Після розгрому гітлерівців Шумук "пішов у ліс" і став на чолі зграї націоналістів. Під його керівництвом відбувалися бандитські напади на селища, спалювались доми, робились криваві розправи над патріотами. В 1945-му році Шумук був захоплений із зброєю в руках, суджений, засуджений до найвищої міри покарання".

В 1945-му році я був засуджений до найвищої міри покарання в м. Рівному, але не за терор. Мене тоді судили за ст. 54-11, 54-10, а терор і все те, що Колосов вигадав, а я підкреслив — підлягає за ст. 54-8 за старим укр. кодексом. У зв'язку з тим, що за мною не було ніяких конкретних особистих злочинів, Верховний Суд СРСР замінив вищу міру покарання на 20 років каторжних робіт у віддалених місцях СРСР. А Комісія Верховної Ради СРСР у 1956-му році звільнила мене з місць ув'язнення із зняттям судимости й позбавлення прав. А якщо б дійсно було так, як Колосов написав, то Верховний Суд не відмінив би вищої міри і Комісія Верховної Ради СРСР не звільнила б мене із зняттям судимости й позбавлення прав.

В 1958-му році Волинський обласний суд засудив мене на підставі неправдивих свідчень підставних свідків

за ст. 54-10 до 10 років позбавлення волі. Це була помста за те, що я не погодився співпрацювати з КГБ. А в 1972-му році Київський обласний суд засудив мене до 10 років особливо суворого режиму в закритий табір і п'ять років заслання за ст. 62 ч. II за написані мною мемуари. І так всього в СРСР я відбув 31 рік і 7 місяців у тюрмах і таборах, а тепер уже п'ятий рік на засланні.

Невже така надбагата й надсильна держава не може існувати без такої наджахливо ганебної брехні, убивчої брехні Колосова? Адже в мене є діти. Моїй дочці в 1943-му році було вісім років. Вона добре пам'ятає, як її з матір'ю і півторарічним братиком німецьке Гестапо і українська Шуцполіція посадили в тюрму. Вона, моя дочка, пам'ятає, як у тюрмі Гестапо з Шуцполіцією били її матір, щоб мама сказала їм, де я переховуюсь, щоб видала мене в їх гестапівські руки. А тут раптом у статті Колосова вона, та ж сама моя дочка, читає абсолютно протилежне вищенаведеній дійсності, нею ж самою пережите, що ніби я, її батько, сам, добровільно, віддав свою гвинтівку гітлерівцям і т. п. Кому і яку користь дає та жадлива убійча брехня Колосова? Алеж Колосову ту статтю доручено написати і одобрено органами КГБ УРСР, керованим тоді генерал-полковником Федорчуком. Та стаття Колосова також помста за те, що я не дав згоди співпрацювати з КГБ, займатися такими ж наклепами, як займається Колосов і подібні йому.

Я, звичайно, знаю, що таке КГБ, що таке преса, знаю, що таке політика і що це за журналісти типу Колосова. Але ж моя дочка вірила в кожне слово, надруковане в радянській пресі, бож вона вихована в радянській школі, в комсомолі і в університеті. Вірила до того часу, доки не прочитала ту статтю Колосова. Він, Колосов, тією своєю статтею, забрав у нею ту віру і взагалі він відібрав у неї все те, в що вона так свято вірила. А дочка моєї дочки — як їй тепер бути? Адже вона віддана комсомолка. Кому тепер їй вірити? Колосову чи своїй матері? А як бути моєму синові? Звичайно, він не пам'ятає тієї трагедії, бо тоді йому було півтора року, але пізніше він багато разів чув розповіді своєї матері про всі ті жахи, про катування.

Якби в тих служак, що доручили Колосову написати ту статтю, ту жадливу брехню, було хоч трохи політичного розуму (пишу — розуму, бо про совість тих людей не може бути й мови), то вони б це все обміркували, зважили і в результаті зрозуміли б, що не можна друкувати таку брехню. Але, як видно, в них дуже багато жовчі, а розуму мало і тому вони роблять більше шкоди своїй же системі, ніж користи.

Моя дочка і син не могли зрозуміти мене, чому я, вистраждавши п'ять років і шість місяців у польській тюрмі ще до війни за підпільну комуністичну діяльність, потім, уже за радянської дійсности, відійшов від реального комунізму. І ось аж Колосов тією своєю статтею допоміг моїй дочці й синові зрозуміти мене. Але за те, що вони зрозуміли, їм також загрожує небезпека.

Вважаю за потрібне нагадати ще й про те, що мое оповідання про німецький табір військовополонених у Хоролі Полтавської області, звідки я втік, перекладене майже на всі європейські мови, бо про нього досі ще ніхто не написав. А там померло з голоду й дизентерії до ста тисяч осіб. І, до речі, гвинтівку свою я віддав не в липні, а в перших числах серпня 1941 року, і не німцям я її віддав, так як писав Колосов, а радянському командуванню з наказу головного командування Радянської армії. Тоді роззброїли багато солдатів з Західної України і наддніпрянських та надволжських німців. А в полон ми потрапили в перших числах вересня в Київському оточенні. Я служив у 5-ій армії, в 36-ім ОСБ (Особый саперный батальйон).

Про всі мої мрії, шукання, помилки, страждання і знову шукання і знову помилки я написав цілу книгу. За неї мене й засудили до 10 років позбавлення волі в таборі особливо суворого режиму і п'ять років заслання.

Українські профашистські угруповання на Заході в 1974-1975 рр. у своїх газетах писали, що, нібито, я ту книгу написав по завданню КГБ і що КГБ переправило її на Захід для видання, а мене засудили за неї, нібито, так собі, заради проформи, щоб книзі надати більше ваги й віри у викладене в ній. Але Колосов у брехні переплюнув навіть і

їх, тільки він, в такому ж пляні, зводить протилежний наклеп.

Згідно з радянським законом я намагався притягти Колосова до судової відповідальності за цей підлий наклеп на мене, але з тих моїх спроб нічого не вийшло і не могло вийти, бо ж на моєму імені лежить пляма особливо небезпечного рецидивіста, а Колосов член правлячої партії і виконував літературне спецзавдання КГБ.

4-го січня 1987-го року мені кінчається строк заслання. І що тоді? Примиритися з тим підлим наклепом Колосова і жити з ним під одним небом я не можу, бо це було б, лагідно кажучи, аморально і всупереч почуттю власної гідності. В силу посталих обставин я змушений просити Вас, Генеральний секретарю, про вигнання мене з Радянського Союзу.

В усіх культурних народів, в усі часи вигнання дорівнювало смертній карі, а я поставлений у таке становище, що доводиться самому випрошувати вигнання.

В Канадській амбасаді в Москві є для мене виїзна віза до Канади. Там, у Канаді живуть мої родичі, вони зобов'язались взяти мене — непрацездатного на своє забезпечення.

Шумук

12.2.86 року

ЯКИМ БУВ ВАСИЛЬ СТУС У МОЇХ ОЧАХ І В МОЄМУ РОЗУМІННІ

З київськими дисидентами я познайомився в 1968 році. Тоді ще ім'я Василя Стуса серед дисидентів згадувалось нечасто і лише так собі, між іншими, як другорядну постать у їх колі. У ті роки ім'я Івана Дзюби домінувало над усіма. Поруч з його іменем згадувалися імена Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Ліни Костенко і Михайлини Коцюбинської. Часто згадували також Аллу Горську і Надію Світличну.

Василь Стус

Ще у 1965-66 роках, у мордовських таборах, мені багаті оповідав про тих людей Михайло Горинь: він мені радив добре познайомитись з Аллою Горською. Я запитав: чому ж це саме з Аллою Горською?

— Алла, краще ніж всі інші, зможе вас зрозуміти, — сказав Горинь.

Вийшовши на волю і познайомившись із усіма вище згаданими людьми, крім Ліни Костенко, я переконався, що Михайло Горинь мав рацію.

Всі ті люди поставились до мене гарно і співчутливо, але не як до свого. У їх товаристві я завжди відчував себе іногородним тілом, чужим для них. Такого відчуття у мене не було тільки з однією Аллою Горською, а потім з Василем Стусом. З ними я не відчував ні різниці у вікові, ні в освіті. З ними мені було дуже легко і добре.

Цим описом я нікого не хочу образити, чи будь-кому докоряти, бо це ж справа відчуття, воно невидиме і не до описання — це сфера інтуїції.

Хто, коли і де мене познайомив з Василем Стусом, я не пам'ятаю, бо те знайомлення було також, так собі, між іншими, на ходу, без будь-якої інформації. Однак, постать Василя Стуса видалась мені якоюсь винятковою, монументальною, більшою сама у собі, ніж назовні. У розмовах Василь Стус питав і уважно слухав, а сам майже ніколи нічого не оповідав, за винятком якихось окремих дуже важливих епізодів, що вриваються у пам'ять на все життя. Словом, Стус завжди був дуже скромним і добрим до всіх оточуючих його людей.

Першим великим ударом по дисидентах було вбивство Алли Горської. І той удар, ту втрату, мені здається, найтяжче пережив Василь Стус і Надія Світлична; вони обоє керували всім процесом похоронів. Та фотографія, як Стус стояв з портретом Алли Горської у голові гробу, найбільш значима. Стус ставив і змінював почотну варту біля гробу Алли Горської. Словом, Стус там відав усім. Я гадаю, що Алла Горська і Василь Стус давно вже відчували споріднення душ.

7-го листопада 1971 року група київських дисидентів, до яких долучився Михайло Горинь зі Львова, і я з ними, їздили далеко вліс, на 111-й кілометр від Києва в напрямі Коростеня. Керував поїздкою д-р Генрих Дворко, бо він знав грибні місця по всіх лісах навколо Києва. Оце тоді я перший раз, їдучи електричкою, розмовляв зі Стусом. Василь Стус розпитував мене про УПА-ОУН, про тюрми і табори, в яких мені приходилося бувати. Тоді я розповів йому про зверх героїчний бій однієї чоти (43 постаці) в обороні загорівського монастиря, з величезною навалюю німецьких військ з танками і авіацією та польською поліцією. Мені прийшлося бачити той бій з віддалі, приблизно, двох кілометрів. Бій тривав, приблизно, 20-ть годин. Там були вбиті 33 повстанці. Там же, біля монастиря, їх похоронили і поставили на низенькому бетонному постаменті бетонний хрест. Потім чекісти зірвали той хрест, а тепер його знову поставили. Вислухавши ту мою оповідь, Стус сказав: "Ви, Даниле, дуже економно оповідаєте".

Електричка привезла нас на 111-ий кілометр, у

півзупинки Піски. Ми жваво вискочили з вагонів і пішли праворуч у ліс. Тоді я згадав, що саме тут, восени 1944-му році, війська МВД оточили мою групу і тиснули в напрямі тієї залізниці. Бою ми не прийняли, бо нашим завданням було займатися організаційною роботою. Тоді наше життя врятувала кмітливість і болото. Хотілося мені відвідати те місце, де ми тоді похоронили двох своїх повстанців, колишніх радянських офіцерів і поклонитися їх могилі, але я побоявся своїм новим друзям оповідати про ті події.

Зайшовши у ліс, у першу чергу ми розклали багаття і напекли картоплі, поїли з огірками, і запивши все це, хто вином, а хто мінеральною водою, розійшлися по лісі. Дехто шукав опеньки, а більшість просто так собі ходили по лісі. Горинь Михайло забажав походити зі Стусом, а Стус покликав ще й мене до компанії. І так довго ми блукали по лісі в трьох. Горинь питав думку Стуса про деяких дисидентів. Стус з великим захопленням висловлювався тоді про всіх. Горинь не заперечував і навіть не подав виду, що він не зовсім згідний з тими похвалами у стосунку до деяких людей.

У тій розмові я не брав ніякої участі, поперше тому, що вважав себе стороннім до тих справ, а подруге тому, що я мислячи і уявою весь був у тих подіях, які відбувалися тут 27 років тому назад.

Вертаючись до Києва з того 111-го кілометра, Стус знову розпитував мене, чи в УПА були повстанці зі східних областей. Я йому сказав, що в моїй групі було тільки два повстанці з Західних областей, а всі інші були зі східних областей, були між ними і офіцери радянської Армії — я їм довіряв і вони мені довіряли і мені з ними добре було. Потім Стус запитав мене, чи я знав Василя Кука. Я сказав, що особисто я його не знаю, але про його діяльність у 1944-му році я знаю і тоді оповів про перші установчі Збори НЕРО.

Вислухавши мене, Стус сказав про те, що він працював в одній установі разом з Куком і знає його особисто. Мені дуже хотілося розпитати Стуса про Кука, але поїзд підійшов до Києва, а мені по дорозі треба було зайти до однієї хати і забрати передруковані на друкарській

машинці мої рукописи. Оце була моя остання розмова з Василем Стусом на волі, бо 12-го січня 1972-го року КГБ провело арешти творчої незалежно мислячої інтелігенції у Києві і Львові. Та інтелігенція тоді ще себе називала шестидесятниками. Під той арешт попав і я. Тоді ж арештували і Василя Стуса. Мене, як політрецидивіста, засудили на 10 років з особливо суворим режимом, цебто, табір тюремного типу, і 5 років заслання. Стуса тоді засудили на 5 років ІТЛ (Исправительный трудовой лагерь).

З ітеловцями ми зустрічалися тільки у центральній лікарні. Оце в Мордовії центральна лікарня для в'язнів одночасно була і центральним зв'язковим пунктом між усіма таборами політв'язнів.

Інформацію про ті табори ми найчастіше отримували від Стуса. Із Стусом нам приємно було підтримувати контакт, бо він був настільки інтелігентний, що ніколи не брався нас повчати, як нам треба жити і кого ми повинні слухати і чиї накази виконувати. Із Василем Стусом у тій лікарні я зустрічався два рази. Остання зустріч була найдовша — около двох місяців. Мене привезли раніше. Тоді мені страшно боліла права рука, а уролог, який мав мене лікувати, десь виїхав і тому мені прийшлося там його ждати півтора місяця.

Тоді Стуса тількищо живого принесли на носилках. Від того табору, де був тоді Стус, до лікарні було всього около трьохсот метрів. Тоді у Стуса була сильна кровотеча. Втрата крові дорівнювала двом літрам. Стуса положили у сусідню палату і поставили капельницю, щоб таким чином через вени ввести в організм необхідний харч. Про те, що надії на життя були малі, мені сказав сам головний хірург, і того дня заборонив мені заходити до Стуса у палату. Ввечорі, як хірург вже пішов додому, я зайшов у палату Стуса дуже настороженим, як до друга приреченого на смерть. Шприц був заправлений у вену лівої руки і бінтом притиснутий до руки. У скляній посудині, що висіла над рукою, було около двох літрів поживної рідини, яка через шприц поступала в організм. Правою рукою Стус, так як би нічого не бувало, писав. Привітавшись, я сказав: Як Ви, Василю, можете у такому

стані писати?

— О! Даниле, мені нині один вірш дуже добре вдався, — весело, сіяючи своїми добрими очима, сказав Стус.

Побачивши Стуса отаким радісним і захопленим своєю творчістю, у мені все те, що сказав хірург, в одну мить розвіялось і я подумав: ні, Стус буде жити!

Я бував у всяких перепетіях і зі смертю зустрічався вічна-віч не один раз і завжди був готовий прийняти її на відповідній висоті, але у такому положенні, як оце зараз знаходиться Стус, я нічого писати не зміг би. Отак на моїх очах Стус виростав у Велетня нескореного Духа і чистої Великої Душі.

— А що з вами? — запитав Стус.

— Та то не смертельне, мабуть артрит, бо дуже болить рука у правому плечку, так болить, що навіть поголитися не можу і гудзика застібнути не можу, а вночі, сонним повертаючися, дуже кричу, — сказав я.

Мені було важко — болі страшні, але це не смертельне, а життя Стуса трималося на волоску і тому я вже тоді про свої болі не думав.

Через декілька днів я зайшов до головного хірурга і запитав: Як же із Стусом? невже ж немає надії на життя? Це мій друг і я хочу знати правду.

— Буде жити. Взавтра знімем капельницю і тоді моготиме з ним на подвір'ї розмовляти.

Погода стояла тиха, тепла і ясна. На другий день ми вже оба зі Стусом сиділи під березами і грілися на сонечку. Розмовляли ми про всяку всячину, але найбільш про літературу. Стус говорив як фахівець, а я як вдумливий читач. Тоді мені Стус сказав, що із свого покоління він найбільше любить Голобородька за те, що Дзюба відкрив у ньому, цебто Голобородько вміє знайти і поетично показати у малому велике. І це правда, велика правда.

— Добре було б, щоб Дзюба з такою ясністю міг бачити і мале у великому, — сказав я.

— Я збираюся писати йому відкритого листа, то тоді я напишу йому і про це, що ви говорите, — з явним болем у серці, який відчутно було у тоні тих слів, сказав Стус.

— Я, будучи на Вашому місці, не писав би, бо все це

вже й так само собою зрозуміле.

— Ні, Даниле, Ви не зовсім добре розумієте моє місце у тій справі. Я поступив у Донецький педінститут тоді, як Дзюба вже кінчав його, але слава про нього гриміла, комсомольська слава, але слава і то велика слава. Дзюба одинокий тоді мав відвагу розкривати несправедливість у діях партії і сміло говорити про те перед усіма студентами.

Стус розкривав ту несправедливість партії як молодий комсомолец, глибоко віруючий в ідеї марксизму-ленінізму. Я можу його розуміти, бо сам, будучи в його роках, також до бестями вірив у ті ідеї і з гордістю переносив тортури польської дефензиви і карався у польських тюрмах за ті ідеї. Тоді я також звинувачував би партію за відхилення від марксизму і ленінізму, а тепер я вже впевнений у тому, що не партія відхилилася від марксизму-ленінізму, а Дзюба. Масові вбивства, голодомор, тюрми і каторжні табори, масові заслання — це справжній марксизм-ленінізм, а гуманізм Дзюби — це відхилення від вчення Маркса і Леніна. Це своє твердження я міг би підтвердити цитатами того ж Маркса і Леніна, але ж я з Вами говорю, а не з Дзюбою. Всю ту хитро-мудру марксистсько-ленінську діалектику я вже давно пройшов, — приблизно так я сказав тоді Стусові, а потім, щоб перевести розмову на іншу тему, я запитав Стуса: Що ж це таке трапилося з Вами, що був у Вас такий страшний крововилив?

— Я стояв у черзі до крамнички, а один сука (у тюрмах і таборах сексотів називають суками) прийшов і поперся без черги. Я сказав: Ти, сука, куди поперся без черги? І тоді, той сука, кинувся на мене з ножем і порізав і побив мене. Оце, мабуть, через той сильний нервовий струс виразка шлунка прорвалась, — сумним, наче б винуватим тоном сказав Стус.

— Так там же з Вами був Чорновіл, якже ж ви допустили до того, щоб Вас били? — обурено сказав я.

— А що ми мали робити? Також битися?

— Називаючи когось сукою, Ви тим словом даєте виклик до бійки, адже як вже когось торкнули тим словом, то треба було бути готовим до оборони і то до такої

оборони, щоб не Ви, а він був побитий, — нервово сказав я.

— О ні, я своїх рук не буду забруднювати об таку нечисть!

— То у такому разі не треба було забруднювати і язика. Груба і нагла сила з повагою ставиться тільки до ще більшої і рішучої сили, оце й тому кожна держава має армію і поліцію. У Норильську сук адміністрація поставила бригадирами, нарядчиками, помпобитами і вони нас били на роботі і в таборі. Їх завданням було заставити нас так працювати, щоб останні соки виссати з нас. У них був клич: “Ти вмри нині, а я взавтра”, бо на смерть були приречені також і вони.

Тими відгодованими суками, які були засуджені за випадкові вбивства партійних чиновників, довго паразитували і збивали нас. Повстанський вояцький дух був придушений. Кожний робив вид, що він не бачить, як б'ють його друга.

Прийшлося довго і наполегливо працювати над тим, щоб розбудити у тих, колишніх повстанців, повстанський дух, повстанську дружбу і солідарність: “Один за всіх і всі за одного”. І ми того добились. У 50-их роках не ми їх, а вони нас боялися. Тут потрібна не панська пиха і не панська самоповага, а козацька. У такій ситуації проти сили треба діяти силою добре зорганізованою і дисциплінованою. — Оце така, приблизно, тоді відбулася у мене розмова зі Стусом.

Після тієї розмови я цілу ніч не спав. Тоді я готов був того суку розірвати на куски, хоча вдома я і курки не міг зарізати.

Потім, через декілька днів, я запитав Стуса, як, коли і чому він став дисидентом. Стус оповів, що його батьки були дуже релігійними, по-справжньому релігійними і жили по-Божому між собою і між людьми. На комуністів батьки дивилися як на великих грішників. Оце все те передалося і йому. Середню школу Стус закінчив з відзнакою і поступив в педінститут. Оповідав він тоді і про трагізм голодних років, бо голод не обминув і Донецьку область, і навіть сам Донецьк.

Стус негативно ставився до всіх порядків в інституті і до комсомолу; там знайшлися у Стуса такі друзі, що вони

заснували підпільну Українську Студентську Організацію. Та їх організація складалася з 5-ох студентів. На перших порах вони почали проектувати статут і програму. Мріяли, щоб десь купити друкарську машинку. І раптом трапилася біда — цеглина з четвертого поверху недобудованого дому впала на голову саме того студента, який був ініціатором тієї ідеї. З тієї пори вже не стали мріяти про організацію, але мовчки в душі були в опозиції до партії, комсомолу і всієї влади.

Вислухавши ту оповідь Стуса, я спитав: То з якої ж пори Вас треба зачисляти до дисидентів?

— Я над тим ніколи не думав, мабуть з колиски, — усміхнувшись, сказав Стус.

Мене дуже цікавило, чи Стус залишився такої високої думки про тих людей, про яких була розмова у моїй присутності з М. Горинем 7-го листопада 1971 року у лісі, і тому я запитав саме про тих, якими він тоді найбільше захоплювався. Стус дуже легенько, наче б полюбовно, сказав на одного, що хитренький, а на другого — що любить богувати. З тієї відповіді відчутно було, що Стус і надалі їх любить, але вже не дивиться на них знизу вверх... Це було сказано з болем у серці, що тепер йому вже нема на кого дивитися знизу вверх. Нема на кого орієнтуватися.

— А яке враження на Вас зробила праця Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація", — запитав я.

— Та праця дуже цінна. Матеріал підібраний дуже вагомий і добре поданий, але я все те подав би читачеві в іншій формі, бо я зовсім по-іншому трактую комуністичну ідеологію.

— А я сказав би конкретніше: у тій праці Дзюба комуністичну ідеологію і її творців вважає чуть-що не святими, а, ніби, це все лихо настало тільки тому, що, мов, партія збочила, відхилилась від марксизму. Але тепер все те мене мало цікавить. Я вже на те все дивлюся, як сторінній.

— Ні, Даниле, від усіх тих подій ви стороннім бути не можете, бо це наша спільна справа. Оце ваше слово, **сторонній**, нагадало мені працю Камю Альберта. Я до

Камю ставлюся з великою повагою, — сказав Стус.

— А я більше поважаю Ясперса за його “Питання про війну”, а Альберта Швайцера люблю за “Дитинство і молодість”, — сказав я.

Про літературу і філософію ми розмовляли довго. Наші “смаки” у тій сфері не завжди сходились. А взагалі, то я ж не фахівець ні в літературі, ані в філософії, я лише для загального поняття всього потроху нахапався.

Слухаючи Стуса, для мене мало велике значення не тільки те, що він сказав, а й те, як він це сказав, бо тонація його голосу говорила не менше від слів.

Одного разу, вийшовши з хірургічного корпусу, ми побачили біля терапевтичного корпусу Петра Саранчука.

— Ви, Василю, вже декілька разів зустрічалися з Петром Саранчуком і розмовляли з ним. Я хотів би почути Вашу думку про нього, — запитав я.

— Петро Саранчук, наче камінчик, кругом гладенький, чистенький, але камінчик, міцний камінчик, — захоплено сказав Стус.

— Це гарне порівняння. Саранчук у 1953-му році був разом зі мною у Норильську і брав активну участь у повстанні третього каторжанського табору. Саранчук дуже дисциплінований високоморальний підпільний діяч у національному русі. Він дуже кмітливий і завжди з найскладніших ситуацій добре вив'язувався. З таким чоловіком, як петро Саранчук, у критичній ситуації, ставши спиною до спини, можна бути певному, що він не здрейфить, а буде захищати себе і свого друга до останньої каплі крові. З твердим наголошенням на останні слова, сказав я.

— Ваша школа, Даниле, це школа війни, школа строгої дисципліни, субординації і почуття відповідальности, а ми, молодше покоління, виховане після війни і тому в нас такого почуття обов'язку нема. Ми солідарні по-святочному, а ви по-бойовому, — буквально так відповів Стус і я йому за те був вдячний.

Тоді ми багато розмовляли про філософію, про літературу і про табірні справи. У дечому ми були одностудцями, але не в усьому. “Дон-Кіхот” Сервантеса

подобався нам обом, бо якже ж він нам міг би не подобатись...? Сент Екзюпері для мене був недосяжним зразком у всіх відношеннях і Стус ставився до Екзюпері з належною повагою. До Альберта Швайцера ми також оба ставилися з набожністю. Тоді Стус дуже захоплювався поезією Рільке, а я про Рільке ні “бе”, ані “ме”, цебто — нічого сказати не міг, бо нічого не знав. Дікенса Стус не цинив, казав, що у Дікенса нема реалій. А я у молодості Дікенсом зачитувався. Про Гомера, Данте, Шекспіра і Мішель Монтеня Стус говорив з великою повагою.

— А чому Лев Толстой і Вольтер не любили Шекспіра?
— запитав я.

Письменники, поети і художники різних рівнів часто один одного недолюблюють через заздрість. Слава Богу, що наш Тарас Шевченко не страдав тією егоїстичною недугою.

— Так, це правда. Гоголь казав, що Шевченкова поезія дьогтем пахне, а Куліш казав, що Шевченкова поезія нерозчесана. А Тарас Шевченко із співчуттям і болем у серці писав про Гоголя, не сказавши на його адресу ані одного поганого слова.

Розмовляючи про табірні справи, Стус сказав, що є така ідея, щоб день 12 січня об'явити днем Українського політв'язня і кожного року у той день переводити голодівки і писати протести адміністрації за порушення ними статусу політв'язня.

— Чия це ідея? Не Ви її придумали.

— Стус, усміхнувшись, сказав: — Ні, не я.

— Я, Василю, тієї ідеї не підтримую, поперше тому, що в нас вже є День політв'язня 30-го листопада, який об'єднує всіх політв'язнів, а день українського політв'язня буде нас виділяти і віддаляти від усіх інших політв'язнів, а ми тепер вже у меншості у порівнянні зі всіма іншими політв'язнями разом взятими. А подруге, той день українського політв'язня приурочується 12 січня, цебто, дню наших арештів. Адже, це вже є натяк на те, що до 12-го січня 1972 року українських політв'язнів не було. Адже таким чином ми відштовхнемо від себе всіх тих українських політв'язнів, які раніше були суджені. Якщо

політв'язні кожної прибалтицької і закавказької нації та російські і жидівські також придумують свої дні політв'язня, то це буде гра політичних недоростків. Але я гадаю, що до такого безголов'я не дійде. Це просто егоцентрична зависть. Мов, ага, ти Кронід Любарські придумав день політв'язня для всіх політв'язнів, а я — українських, тих, що арештовані 12-го січня 1972 року. Це не серйозно, Василю, і політично неграмотно. — Оце приблизно я тоді так сказав Стусові.

Говорив я про це зворушено і трішечки піднятим тоном. Стус слухав мовчки, а потім сказав: — Я не заперечую вам, Даниле, але я не заперечував і тому, що висунув ту ідею. Я пишу, я поет і над такими справами не думаю.

Жінки-політв'язні ту ідею підтримали, а в мужеських таборах не заперечували, маю на увазі мордовські табори політв'язнів. І так День політв'язня 30-го листопада утвердився, а день 12-го січня незабаром був забутий всіма політв'язнями.

Тут я довідався, що та ідея, 12-го січня, у діяспорі найшла свій відголос. Але це вже я відійшов від основної теми. Хоча і та екскурсія у 12-го січня також торкається пам'яті про Стуса.

Дивлячись з профілю на Василя Стуса, на його горду незалежну поставу і, знаючи про його великодушність, було відчутно у його поставі духовний стержень нашої нації, нашого придавленого, але нескореного народу, який єднає нас, нашу націю всіх поколінь, померлих і ненароджених. Той невидимий, прихований під великодушністю і скромністю, духовній стержень нашої нації не зломали найстрашніші лихоліття. Без того духового стержня ми б вже давно розчинилися серед інших націй і зникли б як нація.

При спілкуванні з більшістю київських і львівських шестидесятників, які потім прийняли назву дисиденти, я хотів зрозуміти структуру тієї громади. Але це була неструктурна спільнота творчої інтелігенції. У тій спільноті були більше чи менше прославлені поети, письменники і художники, які наважились самостійно

мислити і творити, хто що міг. Інженери, лікарі і всякі інші інтелігенти почували себе у тому середовищі, ніби, неповноцінними; вони не знали, як їм бути, як влитися в ту нову струю, нове дихання, щоб бути корисними національному, свободолюбивому віянні. Тоді ще те коло було замкнуте в собі і для себе. Приблизеним до того кола приходилось лише охати і ахати “Ох, як гарно написано, ой, яка ж це правда!!!” і на тому все кінчалось.

Я в тому товаристві був не своїм, не тієї “масти”, але з тими, які шукали свого коріння у минулих віках, мені було легше ніж з тими, які все минуле ставили у ніщо, бо їм хотілося, щоб історія України і боротьба за незалежність починалася від них. Але це були одиниці і я надіявся, що з часом зрозуміють недоречність своїх хворобливих амбіцій і стануть нормальними людьми. Але, на превеликий жаль, так не сталось...

А що стосується Василя Стуса і Алли Горської, то в моему розумінні, вони не були ні шестидесятниками, ані дисидентами; вони були носіями вічного непокоримого духа нашого народу. Зрівнювати Стуса з другими дисидентами, це просто грішно, бо йому серед нас немає рівних і ми повинні це розуміти. Це я пишу про Стуса, як громадянина, як людину і як про гордого в стосунку до ворогів, незламного борця. А як про поета я не берусь писати, бо це не моя домена. Про Стуса, як поета, великого поета, вже написано багато вченими літературознавцями тут і там. Тут Стусову поезію найглибше вивчили і оцінили: Шерех-Шевельов Юрій і Рубчак Богдан, а в Києві — Михайлина Коцюбинська і Євген Сверстюк. А як про велику людину і великого поета найкраще написав в “Українських силюетах” М. Хейфіц.

Звідкіля ж у нас появилася така чиста душа, такий великий поет? Зрозуміти це і розкрити нелегко. Будучи з Стусом у лікарні, я мав з дочкою загальне побачення. Тоді Стус дав мені адресу своїх батьків і попросив мене, щоб я поручив дочці відвідати його батьків. Потім, на особистому побаченні, дочка мені сказала: — Була я у Стусових батьків. Я тобі навіть передати не можу, що це за люди, це святі люди. У їх хаті сам Бог живе. Такої любови,

такої поваги і співчутливості одне до одного я ніде не бачила. Оце у Стусових батьків мені пригадалися Шевченкові слова: “ Де згода у сімействі, там мир і тишина”.

— А чи Стусові батьки тобі щось оповідали про дитинство і юнність Василя? — запитав я.

— О! Оповідали, багати оповідали, але мені найкраще запам'ятався цей епізод, як мама пішла з Василем у крамницю, а він, побачивши, що якась старенька селянка розгублено дивилася навколо і намагалася перейти дорогу у недозволеному місці, залишив свою маму і пішов до тієї старенької селянки, щоб допомогти їй перейти дорогу і так з нею проводився півдня, поки завів її туди, куди їй було потрібно. А як Василь повернувся додому, то тоді мама йому сказала: —“Отак, синочку, ти залишив мене напівдороги і оце півдня проводився з старенькою селянкою”. А він мені на це відповів: “Ви, мамо, вже давно Донецьк дуже добре знаєте, бо ми ж тут живемо, а та старенька селянка не знає міста і може десь під машину попасти. Вона дуже нещасна. Було б моїм гріхом, коли б я їй не допоміг. Мені радісно допомагати нещасним”.

— Отаким був наш Василько з самого малечку, — задоволено сказала мама.

У 60-их і напочатку 70-их років Василь Стус ще не усвідомлював своєї значимості ні в поезії, ані у громадському житті, бо він, по своїй натурі, був дуже скромним і це його плюс, а нам мінус, що ми своєчасно належно його не оцінили і не добачили в нього того, чого нема у нас. А треба було примітити і в таборах не ангажувати свого надзвичайно талановитого поета у всілякі дріб'язкові справи, а часами навіть безглузді. Просто не було кому переконливо сказати: Василю, об'являти голодівки, голодувати, писати протести ми всі можемо, а те, що ти можеш зробити на славу нашого народу, більш ніхто з нас не може; отже Ти, Василю, повинен тихенько робити те, чого ніхто з нас не може зробити. Я упевнений в тому, що коли б у жидів, чи у прибалтицьких народів, або в росіян був такий Стус, то вони поступили б саме так, як оце я пишу.

Судячи по Стусовій поезії написаній на засланні, стало видно, що він вже почав усвідомлювати своє місце не тільки у громаді дисидентів, а й всього свого народу. Про те свідчать оті знаменні рядочки:

*Народе мій, до тебе я ще верну,
і в смерті обернуся у життя
своїм стражданням і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і з рідною землею поріднюсь.*

Всі дисиденти ставились до Стуса з повагою, але недооцінювали його, а Василь Стус навпаки — своїх друзів часто перецінював, а себе недооцінював. Словом, ми не знали кого мали, поки не втратили, бо коли б знали, то своєчасно робили б все можливе, щоб врятувати його життя. Стус абсолютно не беріг свого життя, не беріг себе; він просто сам йшов назустріч смерті. Адже, знаючи про це, ми повинні були зробити все можливе, щоб урятувати його, а ми абсолютно нічого у тому напрямі не робили. З нашої вини тоді вільний світ про Стуса нічого не знав. Всі і все мовчало. І саме це дало можливість чекістам заморити холодом і голодом у карцерах нашого Великого Мужа і поета. Щойно тепер, по смерті, стараємося віддати йому належну шану. Але чи віддамо? Чи належно оцінимо його велич духа і велич таланту? Чи піднімемось до таких вершин, щоб у повній повноті розкрити його велику душу, його великий талант і велику любов до України, до свого народу і абсолютну відданість у боротьбі за найвищі ідеали всього людства? Оце й буде нашим випробуванням, на що ми здатні.

Бог не часто дає нам таких велетнів духа і таланту.

Із старшого покоління я найнижче схиляю голову перед Славної пам'яті Драй-Хмарою, як найбільш великодушним і жертвенним Мужем нашої нації, бо він добровільно пішов на смерть, щоб таким чином врятувати життя молодій людині. Таких людей висвячують у святі. З покоління Драй-Хмари найбільше величають нашого

великого вченого Зерова, але на процесі СВУ Зеров не зміг зберегти стійкість духа і, будучи припертим до стіни, підтакнув прокуророві. Я не засуджую Зерова і ніхто не має права дорікати йому за це, бо хто знає, як би ми поступили, будучи на його місці, але з Драй-Хмарою рівняти з того покоління не можна нікого. Я дуже шаную великих учених, але велич духа ставлю понад все. У Драй-Хмари велика наука йшла в парі з його великодушністю аж до самопожертви свого життя. Я гадаю, що ми повинні всюди це підкреслювати і наголошувати, бо це потрібне для виховання прийдешніх поколінь. Оце й тому я не розділяю тієї думки, що всіх постраждавших треба ставити на один рівень.

Шевченко, Драй-Хмара і Стус — це дух минулого і прийдешнього нашої нескореної нації, це незламний духовний стержень нашого народу. Оце на їх пам'яті про них будуть виховуватись наші покоління.

ЯК І ЧОМУ Я ПРИЇХАВ У КАНАДУ

Старання про моє звільнення і приїзд у Канаду перед урядом Канади розпочав мій племінник Іван Шумук. Його клопотання набрало значної ваги тільки тоді, як у ту справу заангажувався д-р Микола Топольницький і достойний, тепер вже покійний, сенатор Юзик. (Дружини пана Топольницького і пана сенатора Юзика рідні сестри) Сенатор Юзик дуже вдало мою справу поставив перед урядом Канади, а особливо перед міністром закордонних справ Джов Кларком. Але КГБ тоді ще мало велику силу і мені свій термін прийшлося відбути сповна, день у день. Але права на виїзд у Канаду Джов Кларк все таки домігся. Впродовж десяти років Джов Кларк звертався до уряду СРСР у моїй справі 25 разів і я за це йому дуже, дуже вдячний.

Одначе, все те сталося так, як воно сталося, завдяки українській діаспорі на чолі з СКВУ, КУК, Міжнародній Амнестії і Пен-Клубу. Без клопотання тих організацій уряд Канади не став би займатися моєю справою. Адже персонально я дуже вдячний тодішньому президентові СКВУ д-рові Петрові Саварину, тодішнім послам канадського Парляменту Андрієві Вітрові і Юрієві Шимкові та президентові Централі КУК Канади д-рові Дмитрові Ціпівникові і голові Відділу КУК міста Торонта інж. Я. Соколикові.

Приватно багато допомогли в моїй справі м-р Степан Яворський і д-р Іван Яворський (він мені і нині багато у дечому допомагає), капітан канадської армії, тепер вже покійний Богдан Панчук, та адвокат Андрій Семотюк.

До Щербицького писав у моїй справі сенатор американського Сенату Боб Дол. Йому було не зрозуміло, що в Україні, український суд, судить своїх громадян за український націоналізм. Щербицький пояснити того дива не міг і тому промовчав.

Дуже активно добивалась мого звільнення конгресменка американського Конгресу Люїз Слотер і я її особливо дуже вдячний за її енергійні старання.

Оце, завдяки тим людям, завдяки великій кампанії за моє визволення я вийшов живий з кігтів КГБ і приїхав у Канаду. Коли б тієї кампанії не було, то мене заморили б так, як і славної пам'яті Василя Стуса. Ми всі винуваті, що дали можливість кагебістам заморити таку чисту душу.

Часто мене питали і питають, чи я задоволений тим, що приїхав у Канаду. Відповіді на те питання одним словом — подобається чи не подобається, то це те саме, що нічого не сказати. Канада, канадський демократичний устрій мені дуже подобається, але я українець, — патріот своєї батьківщини, за волю якої я боровся все своє життя і тому всі мої помисли там, в Україні. У Канаду я приїхав у силу обставин.

Після появи у газеті “Неделя” брутальної наклепницької статті кагебістського писака Колосова я остаточно рішив емігрувати, бо та стаття настільки розкрила мерзенне обличчя советської системи, що мені стало гидко жити під одним небом з тим плюгавим мерзотником і його покровителями.

Виїздом у Канаду я просто замінив неволю на волю, бо я і приїхав у Канаду не з України, а з Казахстану, де відбував заслання. Російська комуністична система — це царство наклепників і карателів, у якому за наклепи платять добрі гроші, а за правду карають тюрмою і каторжними роботами. Колосови і тепер живуть у розкішних квартирах, вони основа основ тієї забріханої імперії. Горбачов дозволив говорити про сталінські репресії і розкопувати могили, чи вірніше, ями з трупами жертв того терору, а тим, що ті злочини скоїли — платить державні пенсії за роки скоювання тих злочинів і оберігає їх своїми молодими карателями від гніву народнього. Ота лицемірна політика Горбачова надихає вірою сучасних карателів у те, що за стаж їх розбійницької служби у тих органах, державна пенсія гарантована. Горбачову вдалося причарувати керівні кола Західньої Європи тим, що він, ніби, припинив гонку озброєння і проголосив гласність та перебудову, а в СРСР його авторитет катастрофічно падає. Народ почав ігнорувати його виступи. Жінки іронічно почали говорити: —“Ну как,

Горбачов ещо чірінкаєт?" Це не свідчить про те, що Горбачов нездалий керманіч. Ні, він найздібніший від усіх своїх "соратніків". Вся біда таїтьсѧ у тому, що він хоче зберегти Леніна, як ікону, і соціалізм, як найдосконалішу систему, а при такому стані речей, при такій половинчастості, ніякого прогресу бути не може. Та система не витримала життєвої практики і вона мусить сконати. Вільний світ її підтримує матеріально і завдяки тій підтримці те чудовище обрідливої філософії Маркса і Леніна ще животіє.

Прошу прощення читачів за оці мої екскурсії у політику. Тема сучасної політики просто сама претьсѧ на папір.

А тепер до суті. Дозвіл на віїзд з СССР я спрняв не тріумфально, бо у моїх роках і з моїм здоров'ям було вже не до тріумфу. Про таку спокусницю як слава, я не думав, бо слава дуже крихке явище, вона швидко розсипаєтьсѧ і щезає. Мені достатньо звичайного признання хоча частинку того, що я вклав у боротьбу за Волю і незалежність свого народу і свого краю. Це не є героїзм, це і не є жодною заслугою, це є обов'язок кожної поважаючої себе людини і я старався той обов'язок з гідністю виконати. Заломитись, чи, хоч, би трішечки вгнутись я не міг, навіть і увити такого стану, бо це ж страшніше смерті, це духовне самовбивство. Але помилки у мене були і я вже про них писав не один раз.

Про життя нашої політичної еміґрації я знав зовсім мало. З листів я дізнався, що на авторів жидів і росіян ждав у банку гонорар, і вони, приїхавши на Захід, відразу в матеріальному відношенні були незалежними ні відкого. Вся їх творчість, більше чи менше талановито написана, йшла по комерсійній лінії. Про те, що в нашій діяспорі робитьсѧ це все зовсім по-іншому, я дізнався щойно тут. Жаль, що воно так, бо у нас же є з чим вийти у люди. Коли б 43 російські солдати, чи 43 жиди, чи поляки тримали оборону Загорівського монастиря майже 20 годин перед оскажєнілоу величєзною німецькою навалоу, до зубів озброєною, добре вишколеною і загартованою в боях, то про той героїзм вже давно знав би ввесь світ. Вони б про

той героїзм написали стирту літератури, співали б у піснях, писали б поезію, накручували б фільми і все те робилося б на всіх мовах цивілізованого світу, бо це сучасні Тернопілі, це Альказар!! А хто знає про той надзвичайний подвиг, про ту самопожертву наших 43-ох вояків УПА??? Ніхто, бо ми навіть не пробували на відповідному рівні показати це світові. Таке саме і з повстанням у Норильську.

Ми повинні всіма доступними нам засобами інформації відзначити ті знаменні подвиги, оспівати їх у піснях і поезії, ми повинні все те екранізувати і встановити дні пошани погіблим у Загорівському монастирі і в Повстанні в Норильську та в багатьох таборах Казахстану і Воркути. Це історія боротьби нашого народу, на якій повинно виховуватися наше молоде покоління. Молоде покоління повинно знати про те, що нинішні бурхливі події, нинішній підйом національної свідомости це результат тяглости боротьби нашого народу за волю і незалежність. Ту тяглість, на мою думку, треба відзначити такими днями шани, про які я написав вище.

Ми не без гріха. Історія нашої боротьби не всіма гранями блищить, але наші гріхи перед Богом і нашими сусідами аж ніяк таки не більші від гріхів наших сусідів у відношенні до нас. Наші сусіди вбивали нас на нашій споконвічній землі, а ми не йшли на їх землі, і на їх землях їх не кривдили. Але тепер недоцільно витикати пальцями, хто кому більше кривди зробив. Я, особисто, схильний до того, щоб поляки і українці мого покоління покаялися одні перед одними і спільно поставили Хрест Миру і передали своїм внукам, щоб вони не повторювали того злочинного самовинищування одні дних. “Потоп”, “Пан Володійовскі” і “Огнем і мечем” треба віддати в архів, як літературу негуманну, а я навіть би сазав — антихристиянську.

Що стосується жидів, то у тридцятих і сорокових роках жиди накоїли нам багато горя, але в більшості це коїли зденаціоналізовані елементи і тому ми не маємо права їх злочини приписувати всьому ізраїльському народові. Нам, цебто українському народові, робили і роблять більше зла зденаціоналізовані українці ніж

зденационалізовані жиди, але це ж не свідчить про те, що всі українці стали яничарами. Правда, у тому відношенні жиди не кращі від нас, про те найвимовніше свідчить суд над Дем'янюком. Ізраїльський суд в особі Дем'янюка посадив на лаву підсудних усю націю. Сумно, що воно так. Будемо надіятись, що молоде покоління виросте вище того безглузлого духу безконечної мстивості і не буде повторювати тих страшних помилок, яких допустилися їх батьки і діди.

В усіх народів, поневолених російсько комуністичною імперією, почалося пробудження національних почуттів, національної свідомості. Піднявся національно-визвольний Рух і почав набирати структурної форми. Слава Богу, що у тому русі не завважається ніяких проявів ненависти до інших націй.

Ті знаменні слова: “Коли немає вождів, то вождями становляться поети”, — мабуть найбільше стосуються нашої нації. Але це сказано більше образно ніж суттєво, бо справжній поет, не тільки що не зможе, але й не схоче стати лідером політичної партії, бо це не його домена. Я розмовляв про це з Василем Стусом, мені хотілося, щоб Стус по-справжньому взявся за громадсько-політичну діяльність. Стус на те мені сказав: — “Щоб бути добрим громадським діячем, треба всього себе цій справі віддати, а я того зробити не можу, бо я найкраще можу себе проявити тільки у поезії.” І справді, подумав собі я, що це така перлина творчості, духово-філософської творчості, перед якою політика і громадська діяльність виглядають сірими і невдячними. Поезія розбуджує і окрилює наші зачерствілі душі, прикрашує наше буденне життя і облагороднює нас. Душею і я поет, бо бачу і відчуваю поезію скрізь, де тільки появляються її притаєні і маловловимі реалії, а в природі і в нашому житті їх багато, але писати поезії не вмію, а графоманом бути не хочу.

ПОДОРОЖ ПО БІЛЬШИХ МІСТАХ КАНАДИ

Насамперед, коротенько про зустріч у Калгарі. 23-го травня 1987 року голландський літак приземлився на летовищі у Келґарі і нарешті я став там ногами на канадську землю — країни вільного світу. Нежданна мною величава зустріч з українською громадськістю на чолі з президентом СКВУ д-ром Петром Саварином, мене дуже приємно зворушила і одночасно та велика шана поставила мене в незручне положення, бо, чесно кажучи, я не почував себе гідним такої шани. Боротися за волю, справедливість і незалежність свого народу і мужньо витримувати всі страждання за ту ідею — це не геройство, а обов'язок кожної шануючої себе людини. З тієї ж самої причини я почував себе ніяково при всіх зустрічах з громадськістю по всіх містах Канади і Америки. Одначе, я радів тим, що ще збереглася у грудях нашого народу Іскра Божа духової самобутности та любов до свого народу, до своєї рідної мови, віри, звичаїв і обичаїв і та тяга до боротьби за волю свого народу. Все це було тоді гарно й велично. Дай Боже, щоб ми завжди знаходили у собі силу волі стояти на висоті своїх завдань і обов'язків.

На тій зустрічі було около сімдесят чоловік — цебто: хор, оркестра і видатніші громадсько-політичні діячі на чолі з президентом СКВУ Петром Саварином.

Тепло привітавшись зі своїм племінником Іваном Шумуком і його сином Ярославом, я підійшов до зустрічаючих мене і привітався зі всіма, а особливо з президентом СКВУ. Все це вийшло у мене дуже примітивно, бо я зовсім не готовився до такої величавої зустрічі.

Встрічну, коротку, але дуже змістовну промову виголосив президент СКВУ Петро Саварин. Потім я подякував усім за ту величаву зустріч. Я був дуже втомлений довгим летом з Амстердаму до Калгарі і всією тією новизною. Той великий контраст між довголітньою тяжкою неволею і тією величавою зустріччю у вільній

країні тяжко було осмислити і знайти відповідні слова, які б відповідали миті і наповнили її належним змістом.

На коротко ми зупинилися у д-ра Миколи Топольницького, а потім відправились до Вернону. Дорога з Калґари до Вернону — це суцільні високі гори шириною около 500 кілометрів, серед яких не видно нічого живого. Містечко Вернон розположене між горами. Це містечко інвалідів, бо там дуже лагідний клімат і здорове повітр'я. Але, незважаючи на те все, жити там я не збирався — мене тягнуло в Торонто, щоб бути ближче більших українських осередків. І крім того, мені потрібна повна незалежність. Я готов примиритися з всякими нестатками, лиш би тільки бути ні відкого незалежним.

У перші дні, тижні й місяці до мене дзвонили телефони з багатьох країн світу і кожного дня отримував по тричотири листи. Словом—на серйозні роздуми часу не було.

У середу 17 червня 1987, у супроводі племінника Івана Шумука, я прилетів до Торонта. На летовищі нас зустріла українська громадськість так само величаво, як і в Калґари. Все це влаштував КУК, на чолі з інж. Я. Соколикком. Я радів тим, що наші люди такі уважні до своїх громадських справ, але так, як і в Калґари, почувався незручно, бо не вважав себе гідним тих почестей.

Своїми виступами в Гамілтоні і Торонті я був невдоволений, бо все виходило у мене якось наче б неадекватно. Мене в'язало те, що я зовсім не знав аудиторії і тому не міг розгадати, що та аудиторія хоче почути від мене. Я не знав, що саме цікавить тих людей. Про багато подій, в яких я брав участь я вже написав. Ідеалізувати ті події і гордитися ними нічого, бо ми нічого надзвичайного не зробили. Беручи у загальному, то ми ще й донині не піднялися до такого рівня, до якого закликав нас, Богом даний нам, наш пророк Тарас Шевченко. Ми відреклися від найбільшого нашого скарбу — рідної мови, бо, мов, щоб гірше не було. Ми послали своїх дітей у російськомовні дитячі ясла і російські садочки, а потім і в російські школи, бо ж хочеться, дуже хочеться, щоб наші діти мали вищу освіту. Ворог дає нашим дітям вищу освіту тільки тому, щоб нашим внукам рідною мовою була вже не

українська мова, а російська. І Москва, у великій мірі, вже добила того. Дехто з тієї покручі (їх так назвала поетеса Ліна Костенко) ненавидить українську мову гірше ніж росіяни. Оце й тому ми стали погноєм для московської імперії.

Коли б ми вклали стільки завзяття, стільки енергії у боротьбу за незалежність свого народу, скільки вкладаємо у міжпартійну боротьбу, то наші справи виглядали б набагато краще. Говорити і писати про це неприємно, а тим більше, слухати чи читати таке, але хай читач простить мені за ту екскурсію.

Російська комуністична імперія опинилася у тупику глибокої економічної кризи і небувалого підйому поневолених нею народів, які прагнуть звільнитись від "опіки" Москви. Я упевнений в тому, що зараз ніхто не знає, до чого це все дійде, але можна сміло сказати, що тепер вже повернутись до сталінщини Росія не зможе.

А тепер знову повертаюсь до своєї основної теми. Українці міста Торонта викликали у мене дуже гарне враження. Добре було б, щоб так завжди було. У провінційному парламента мені гарно зустрів посол Юрій Шимко. Найприємніше було бачити, як у парламентській ідальні дружньо між собою розмовляють послы опозиційної партії з урядовою. Словом — українська громада у Торонті, волиньське земляцтво, а особливо господар тієї громади, інж. Ярослав Соколик і перекладачка Наталка Ємець зробили на мене тепле і щире враження.

У Торонті я пробув 5 днів. Всі ті дні були заповнені дуже цікавими зустрічами і розмовами з діячами української громади.

22-го червня я відлетів до Оттави. Там українська громада зустріла мене так же само гарно, як і в Торонті. Перед українською громадськістю я виступав 23-го червня. Для мене і для української громадськості найбільш значимим було те, що 24-го червня 1987-го року відбулася зустріч у Федеральному Парламенті з міністром закордонних справ Джов Кларком. Міністер закордонних справ уділив мені багато часу: показав Парламент і навіть

Достойний Джов Кларк приймає рідкого гостя, Данила Шумука, в Парламенті в Оттаві

велів мені сісти на місце спікера для знімок фоторепортерам. Потім показав кабінет прем'єр-міністра. А на закінчення запросив на обід українських представників Оттави, Торонта і Монтреалу. На обіді з цієї нагоди Джов Кларк виголосив промову такого змісту:

“Мені приємно привітати Вас у Канаді. Ваша присутність тут, нині, дає нам нагоду тішитися Вашим звільненням, а також дає нам змогу продовжувати наше рішення клопотати за звільнення тих, які не мають змоги користуватися правом на свободу, правом на висловлювання своїх релігійних і політичних переконань.

Багато людей, як у Канаді, так і в інших країнах, довго добивалися Вашого звільнення і права на виїзд з ССРСР у Канаду. Члени канадського Парляменту з усіх політичних партій понад десять років постійно підносили Вашу справу. Ваша боротьба стала символом боротьби за свободу, як а ССРСР, так і в інших країнах. Хоч Ваше звільнення минулого місяця є вже завершенням боротьби за Вашу свободу, то це лише одна перемога у постійній боротьбі за свободу тисяч подібних Вам людей, які ще перебувають у неволі ССРСР.

Багато шуму робиться з приводу недавнього звільнення десятків в'язнів в ССРСР. Кажуть, що новий советський провід краще розуміє Західній світ, та що він признає, що порушення людських прав робить для ССРСР погану репутацію у Західньому світі. Але, якщо зміни у ССРСР мають бути більше ніж лише жестом доброї волі, то вони повинні б бути дійсними, тривалими і серйозними реформами, які дозволили б своїм громадянам говорити, писати, молитися і жити там, де хто хоче.

Ми виразно заявили, що кращі стосунки між Канадою всеціло залежатимуть від того, як в ССРСР будуть виконуватись Права Людини, та які будуть бар'єри між Сходом і Заходом. Канадці упевнені у тому, що ті уряди, які не дотримуються загальноправних стандартів поведінки у відношенні до своїх громадян, не будуть дотримуватись стндартних норм поведінки і в міжнародніх стосунках. Вони упевнені в тому, що ті уряди, які не дотримуються зобов'язань у ділянці людських прав

у міжнародніх договорах, не будуть дотримуватись своїх зобов'язань і в інших ділянках, як контролі над узброєнням і гарантії миру.

Ми вітаємо ті жести у ділянці людських прав, які СССР недавно зробив тому, що це є перший крок у правильному напрямі, але той крок зовсім незначимий у порівнянні з репресіями.

Переклав з англійського
Степан Яворський
Оттава, 29 червня 1987 р.

Цим обідом і цією промовою міністра Джов Кларка я був глибоко зворушений і дуже вдячний. Та велика шана, насамперед, є шаною Україні, українській громадськості у Канаді і я тим дуже рад, бо я, сам собою, незначима особа і я ніякого надзвичайного подвигу не зробив. Я, всього-навсього, старався бути людиною і ніколи не запламити своєї особистої і національної гідності. Я боявся, дуже боявся, вступити у конфлікт зі свом сумлінням і той страх тримав мене, і не тільки мене, на такій висоті, що ми легко переносили всі страждання і ніколи не нарікали на свою долю. Той святий обов'язок перед своїм сумлінням і перед Україною гордо і відважно виконували десятки тисяч вояків УПА. Я, особисто, найбільше горджуся тими друзями, що у Норильську, разом зі мною, виступили проти до зубів озброєних банд чекістів. Я схиляю свою сиву голову перед тими, що там на далекому заполяр'ї, 4-го червня і 4-го серпня 1953-го року були вбиті бандами; їх там і похоронили у вічну мерзлоту під горою Шміта. Ті безіменні скромні лицарі — наша гордість. Їх кров свята — пролята не дармо. В результаті наших страйків і повстань нам зняли катогру, а 1956-го року около 75% звільнили з ув'язнення. Ми тим великим зривом засвідчили свою готовність віддати життя за свої ідеї, за волю, за Україну. Хочеться, щоб дослідники боротьби політв'язнів по тюрмах і таборах російської комуністичної імперії належно оцінили Повстання у Норильську взагалі, а на третьому каторжанському зокрема.

Зараз Україна почала трішечки пробуджуватись. Може ще й українці зрозуміють, що рідну мову в Україні

ніхто вводити не буде, що свою рідну мову українці в Україні самі повинні ввести у всіх сферах життя. І що це треба робити нині. Москва нікому нічого не дає, а тільки бере, мертвою хваткою бере.

Якщо зараз, у цей період, ми не повернемося до своєї рідної мови у всіх сферах життя на нашій рідній землі, то тоді справдяться ті, до глибини душі сумні й болючі слова Шевченка: "Погибнеш, згинеш, Україно, не стане знаку на землі".

Наша молодь в Україні здобула в університетах багато знань російською мовою, але її там не навчили, як треба розвивати свою рідну мову на своїй рідній землі. Вона того не вміє і не хоче вміти, бо боїться, щоб не втратити роботи і волі. Інтереси плоті стали вище почуття особистої і національної гідності, і це лягло в основу нашої трагедії.

У результаті Першої Світової війни розпалась Австро-Угорська імперія і на її місці створились у Південній Європі незалежні держави. Тоді здобули незалежність і Чехи — здобули тому, що вони доросли до такого рівня, щоб мати свою незалежну державу, а ми до такого рівня не доросли і тому не змогли захистити свого уряду, своєї держави у ті роки. Все це так сталося із-за низької національної свідомості, низького почуття національної гідності і через міжпартійну боротьбу. Мені докоряють і будуть докоряти за те, що, н'би, я сію песимізм. Що ж, я свідомо йду на цей докір, бо я глибоко переконаний у тому, що поки ми не усвідомимо причин своїх невдач у боротьбі за незалежність, доти не матимемо успіху в змаганнях за незалежність. Під помпезними крилатими патріотичними гаслами завжди приховувалася і приховується слабодухість і зрада. У критичний момент на належній висоті тримаються тільки ті, що тверезо дивляться на стан речей і не претендують ні на славу, ні владу, ні на багатство.

У неволі чекісти пильно приглядалися до нас, вивчали кожного і на кожного писали характеристики. На основі тих характеристик чекісти вищого рангу періодично проводили свою психологічну і ідеологічну роботу. Два-три рази на рік приїздили у табори з Москви,

Києва і окремих областей України чекісти вищого рангу з представниками науки з метою перевиховання нас. “Вчені” виступали з своїми доповідями перед усіма політв'язнями, а чекісти викликали у кабінет лише вибраних ними на основі характеристик і проводили відповідні бесіди, спрямовані на те, щоб писали помилування. На такі бесіди найчастіше викликали найбільш значних політв'язнів.

У 1975-му році у Мордовію, у табір особливо суворого режиму приїхала з Москви група високих чиновників. Вони викликали нас по одному на “бесіду”. Бесіда велася у тому напрямі, щоб ми писали помилування і виходили на волю.

Мені пропонували, щоб я написав про помилування і протест проти того, що в Америці, без мого відома і згоди, видали мою книжку, а вони, на основі мого протесту подадуть видавництво в суд і відсудять такий гонорар, що мені вистачить тих грошей на все життя. Я тим “високим панам” (заступникові головного прокурора РСФР, лектору з общества Знання і доктору історичних наук) сказав: — “Дайте мені ту книжку прочитати, бо мені насамперед треба впевнитися, чи там видали ту книжку, що я написав, чи може ви самі написали під моїм іменем, так як деякі кола там стверджують”.

— Ми не маємо із собою вашої книжки. Я прокурор і ви повинні мені вірити, що ми такими підробками не займаємось.

— Мене звинувачував також прокурор і по його звинуваченні суд мене засудив на 10 років неволі особливо суворого режиму і 5 років заслання за ту ж саму книжку, про яку оце ви говорите, добре знаючи про те, що у тій книжці я описав тільки тисячну долю тієї страшної правди, тих страшних злочинів скоєних репресивними органами ССРСР. І ви добре знаєте про те, що я і мої друзі осуджені по тій же самій статті, ніякого злочину не зробили. Судить, строго судить треба тих, що відняли нам волю, — сказав я.

— Но ви ж вели боротьбу з советською владою за відокремлення України від Росії, — сказав історик.

— Коли б ви боролися за те, щоб Росію відокремити від України, то я б вам допомагав із всіх сил — це поперше, а подруге, то ваша ж конституція гарантує право на відокремлення кожної союзної республіки, — сказав я.

У відповідь на це, вони всі розсміялися, а прокурор велів відпровадити мене в камеру.

На такі розмови найчастіше приїздили з України. Успіхи з тих їх приїздок і “бесід” були дуже мізерні. Ті рідкісні одиниці, що писали про помилування, також не вважали себе винуватими, але в них плотські тяготіння виявилися сильнішими від духових і тому вони пожертвували своїми почуттями особистої гідности (якщо вона у них була) тяготінням плоті.

Повернувшись у Вернон, я застав у себе на столі купу листів із усіх країн світу. Прийшлось сісти за стіл і коротенько відповісти на них.

Потім я відвідав Едмонтон і Вінніпег. Українська громада тих міст приймала мене так само тепло як і в Торонті, Оттаві і Монреалі.

За Едмонтоном в оселі мав шану зустрітись із заступником прем'єра Мазанковським і міністром закордонних справ Джов Кларком і його дружиною. Це була пам'ятна зустріч. Я радів тим, що українська громада вже удостоїлась такої уваги урядових чинників найвищого рангу, бо нам це дуже потрібно.

Данило Шумук під час одного виступу в Канаді

ВИСТУПИ В АМЕРИЦІ

14-го жовтня 1987 року я приїхав у Нью-Йорк. Організатором моїх зустрічей і виступів в Америці був інж. Осип Зінкевич.

Для мене, людини, яка народилася і виросла серед поліських боліт, дрімучих пралісів і замріяних гаїв — всі великі міста, а особливо Нью-Йорк, — були великим дивом. Мені здавалося, що це не дійсність, а якийсь незрозумілий сон, після якого я знову попаду у привичну мені реальність (тюремну камеру, табір чи заслання). Оце й тому на всіх зустрічах і виступах я розгублювався і не знав, як себе вести і що оповідати тим своїм людям давно вже обамериканізованим, які зовсім не знають моїх дум, моїх духових цінностей, які тримали нас на відповідному рівні у той довгий період тяжких випробувань. Для мене і моїх друзів — все те само собою зрозуміле, бо інакше воно й бути не могло; іншими, як ми були, ми і уявити себе не могли. Заломлюються, зраджують, просять помилування ті, що випадково попали у ряди справжніх борців за незалежність свого народу, за свою особисту і національну гідність. Ті, що готовили себе вмерти у боротьбі за ті ідеали, ставши перед лицем смерти, були горді тим, що вистояли і вмирають за ті ідеали, які були їм найдорожчі, і тому вони дивились на своїх вбивць як переможці у духовому розумінні того слова. Мені все це зрозуміло, бо я сам 47 ночей, у камері смертників, ждав смерти. Гордиться тим всім нема чого, бо воно так і повинно бути. Оце й тому при всіх тих почестях і оплесках на всіх зустрічах я почував себе несвоєю і почував себе боржником перед тими людьми.

Я знав, що і як треба говорити перед боєм до сотні чи куреня вояків УПА. Я знав, що і як треба говорити з сільськими вчителями і медиками. Тоді у мене там все виходило добре. А що говорити перед професорами, докторами, магістрами та інженерами у Канаді і Америці я не знав, бо вони живуть зовсім іншим життям і мислять іншими категоріями. Нас об'єднує любов до свого рідного

краю, до України, але ми вже інші й по-іншому любимо, по-іншому думаємо, бо на нас Америка ще не поклала своєї печаті. А точніше кажучи, то кожна людина тут і там — це окремий всеумістимий всесвіт. У натовпі ми стаємо часткою натовпу, у громаді ми стаємо часткою громади із своїм виразом обличчя, а на самоті, сами у собі, ми зовсім інші, на самоті ми мікро-всесвіт замкнений сам у собі. Надіюсь, що читач простить мені за ту мою екскурсію, яка не стосується основної теми.

Величава зустріч у Нью-Йорку, так би мовити, з елітою української громадськості і вияв до мене тієї великої шани на тій зустрічі — мене зовсім збентежив і я не знав, як себе вести у тій ситуації. Прийшлося тільки руки потискати тим знатним ученим і громадським діячам та дякувати за їх формальне возвеличування мене. У всіх інших великих містах Америки було трохи простіше, але всюди цікаво.

Америку я почав пізнавати з малого міста Рочестер. Душевна теплота і щирість наших людей у тому місті мене дуже приємно зворушила. Там я мав шану зустрінутись з конгресменкою леді Луїз Слотер з Нью-Йорку; це була дуже мила і зворушлива зустріч.

19 жовтня я розмовляв із заступником Секретаря зкордонних справ Джорджа Шульца, Річардом Шифтером, який очолює Відділ Людських Прав у Державному Департаменті. Перекладачем була п-а Катя Чумаченко.

21-го жовтня у супроводі п-і Наді Дюк Каратницької і О. Зінкевича я відвідав п-а Карла Гершмана, колишнього члена Американської делегації до Об'єднаних Націй, який тепер очолює організацію "Ендовмент фор Демокраці". Перекладачем була та ж сама симпатична Катя Чумаченко.

Після тих відвідин відбулася пресконференція для американської преси, яку влаштувала група молодих професіоналістів у Вашингтоні. Керувала нею п-на Надія Стець, а перекладав Юрій Саєвич з Українського відділу Голосу Америки. Більшість питань відносились до умов ув'язнення та Горбачовської перестройки.

По полудні я з інж. О. Зінкевичем відвідали Школу Мов Державного Департаменту для американських дипломатів, що спеціалізуються в російській і українській мовах. Потім відвідав Український відділ Голосу Америки. Там ставили мені багато різних запитань.

У четвер 22-го жовтня о 10-й ранку почалися зізнання перед Гельсінською комісією у сенаторському будинку Дирксона. Перекладачем у мене був Юрій Добчанський. Зізнаннями проводив голова Конгресової Гельсінської Комісії, конгресмен з Мериленду, Стені Г. Гер.

Зал, де відбувалися засідання, була переповнена в більшості українською публікою не лише з Вашингтону, але й з сусідніх і подальших стейтів. Багато мусіло стояти по боках і зі заду, бо не стало місць сидіти. Службовець Конгресової Гельсінської комісії Орест Дейчаківський

**Данило Шумук на слуханнях Конгресової Комісії
у Вашингтоні**

сказав, що тільки на зізнаннях Щаранського було так багато людей. Про виїмковість тих зізнань можна було теж ствердити на підставі числа законодавців з Конгресу і Сенату, які брали у них участь.

3-поміж членів Гельсінської комісії, крім її голови, були чотири конгресмени — Билл Річардсон з Нью-Мексико, Дон Риттер з Пенсільванії, Крістофер Смит з Нью-Джерсі, Джан Пертер з Ілліной, і п'ять сенаторів — Денніс ДеКонсіні з Арізони, Гаррі Рід з Невади, Альфонс Д'Амато з Нью-Йорку, Джан Гайнц з Пенсільванії і Френк Лотенберг з Нью-Джерсі. Крім них були також присутні конгресменка Луїз Слотер з Нью-Йорку і конгресмен Дон Боньор з Мішіґену, як також діючий директор Гельсінської комісії і заступник голови американської делегації на Конференцію в справі Прав Людини до Відня, Сем Вайс.

Зізнання велися в основному по питанні зацікавлення комісії "Гласністю" і як Америка має ставитись до неї.

По питанні "Гласності" мені вже приходилось виступати в багатьох містах Канади і Америки. Я всюди говорив, що серйозно ту "Гласність" не можна сприймати доти, доки ще офіційно урядом не розкрито і не засуджено штучно скоїного голоду в Україні в 1932-1933 роках, доки Українська Православна і Католицька Церкви позбавлені права вільно діяти, доки русифікація України ще не припинена, а ті що боролись проти всіх тих злочинів, скоїних владою — томляться у неволі в найстрашнішому таборі 36-1, — вірити Москві не можна.

Найсерйозніше до нашої боротьби за незалежність України поставився конгресмен Д. Риттер з Пенсільванії і конгресменка Л. Слотер з Рочестер. До мене особисто найприхильніше і найтепліше поставилась конгресменка Луїс Слотер і я їй за це дуже вдячний. Ту її теплоту і щирість я відчув ще в Рочестері.

Над розкриттям дивовижних злочинів російської комуністичної імперії будуть колись працювати цілі науководслідні інститути, бо розкрити всю природу тієї сатанинської системи вимагає дуже великих зусиль, наполегливої праці великих учених з психології,

соціології, філософії і політики.

Російська імперія колись, а вірніше її володарі, заносливо говорили, що в Москві “сорок сорока” церков. І раптом та же сама Москва стає всесвітнім центром атеїзму. Чому? Хто і як підготовив ту метаморфозу у людському суспільстві? Чому і як вдалося новим володарям імперії так швидко перетворити її з недавньої кріпацької Росії у ще більш кріпацьку-колгоспну Росію? Чому і як вдалося тим новим володарям заставити своїх рабів завжди і всюди хвалити те нове рабство? Чому зараз народи вільного світу починають вірити Горбачову, що він вже все змінив, все наладив, не дивлячись на те, що все dokonane Сталіном і Брежневим залишилося у силі. Горбачов не цікавиться тим, що його попередники наших найбільш національно свідомих селян вивозили з їх прадідівських земель у Сибір і Казахстан. Отаким диким, звірським переміщенням народів Москва винищує нації і їх мови, їх культури, їх пісні, звичаї і обичаї, а на їх місце намагається створити якийсь без коріння, без історії т.зв. советський народ. У словниках і енциклопедіях усіх учених неросійських народів називають советськими вченими, а російських вчених — советськими вченими не називають, а російськими.

Горбачов дозволив критикувати і засуджувати Сталіна і Брежнева, але їх злочинні вчинки залишає в силі. Сталін ліквідував українську православну і грекокатолицьку церкви — Горбачов той злочин Сталіна залишає у силі. Сталін і Брежнев ввели російську мову у всі сфери життя в Україні — Горбачов і той їх злочин залишає в силі. Сталін і Брежнев підпорядкували всю економіку всіх т.зв. союзних республік Москві — Горбачов і ту узурпацію залишив у силі. Словом “Гласність і перестройка”, якими Горбачов причарував уряди вільного світу — не торкаються корінних основ тієї сатанинської системи, яку створив Сталін. Однак, нас радує те, що нарешті урядові кола вільного світу починають трішечки прислухатися і до нашого голосу.

Стоячи перед Вами, Вельмишановна Комісії, мені радісно і сумно: радісно тому, що я — довголітній в'язень

при всіх окупантах — нарешті став вільним і свідчу тут перед Вами у столиці наймогутнішої держави світу, яка бореться за права людини і незалежність націй у всьому світі, а сумно тому, що ще багато моїх побратимів по боротьбі і по неволі томляться у неволі. А найбільше сумно, що Василь Стус і багато інших передчасно відійшли у вічність на чужині у тяжкій неволі з вини репресивних органів. Мученицька смерть у неволі найбільшого поета-гуманіста нашої доби, Василя Стуса, лягла чорною плямою на всю Горбачовську "гласність і перестройку".

При однопартійній системі не може бути і мови про демократію і гуманізм. Однопартійна система — це диктатура панівної партії. Горбачовська гласність реґляментована не законом, а його партією і постановами тієї панівної партії. Отож я питаю: Як вільний світ може вірити урядові російської комуністичної імперії? Як може уряд США вірити Горбачову? Як можете Ви, Високодостойні Сенатори і Конгресмени, бути упевненими в тому, що під час Ваших конвєрсацій у Москві з їх дипломатами — вони говоритимуть правду? А без повного взаємного довір'я неможливо зменшити напруження і домовитись про роззброєння. Мир, тривалий мир, можна встановити тільки на основі повного взаємодовір'я між народами і їх урядами. А основ на таке довір'я між Америкою а російською комуністичною імперією немає і бути не може, бо та імперія ніколи не саморозпуститься і не дасть волі пригнобленим нею народам і ніколи не відмовиться від підривної діяльності у всьому світі.

Всі т.зв. союзні республіки під наполегливим методичним тиском Москви втрачають своє національне обличчя, свою мову, культуру і свою духовість. Всі ті найбільші скарби Москва нещадно руйнує, щоб таким чином створити бездушний виплодок тієї системи під назвою "советській народ".

Москва, по своїй загарбницькій природі, не може толерантно ставитися до найменших проявів незалежнення будь-якого народу поневоленого нею, а

особливо України, і тому серйозно сприймати те, всіх чаруюче слово “гласність” не можна, і вірити Москві не можна у нічому. За стремління українського народу до незалежності Москва заморила голодом у 1933-му році сім мільйонів українських селян-хліборобів, а в 1937-му році розстріляла всю національно активну інтелігенцію.

Я особисто не переживав жажіття голоду тому, що родився і жив на Волині, яка після Першої Світової війни, згідно рижського договору, була віддана Польщі.

Проти всіх тих слухів про голод у Східній Україні, комуністи у Західній Україні доводили, що не може бути такого, щоб влада селян і робітників вимордувала голодом своїх же селян, які вирощують хліб і всіх годують ним. Та логіка тоді мені видавалась незаперечною і я, як молодий запальчивий комуніст, повторював її. Тоді я вірив у ту логіку так, як зараз Західній світ вірить у Горбачовську гласність та стремління до миру і роззброєння. Тоді я глибоко вірив у те, що тільки комуністи боряться за соціальну справедливість і національну незалежність всіх народів світу.

Польський суд за активну діяльність у молодіжній комуністичній організації засудив мене у 1935 році на 8 років тюрми. Потім, по амнестії, 1/3 того терміну мені зняли і я 24-го травня 1939 року вийшов на волю.

Восени 1939 року, згідно з договором Сталіна з Гітлером, Червона Армія захопила Західню Україну і Західню Білорусію, а згодом і Литву, Латвію і Естонію. Я зустрів Червону Армію з ентузіазмом, але, приглянувшись до тієї армії і її командирів, я зрозумів, що це не та Червона Армія, яку я ждав і не той уряд, про який я мріяв і за який боровся, однак потішав себе тим, що може я чогось не зрозумів, бо не може бути, щоб оце такою має бути та влада, за яку я боровся. Згодом ми, бувші комуністи, побачили, що це кошмар, але виходу нам вже не було з тієї западні.

22-го червня 1941 року нацистська Німеччина заатакувала свого союзника — російську комуністичну імперію. Війна застала мене на каторжній роботі у штрафному батальйоні неблагонадійних. Нас озброїли і

кинули — приречених на смерть — на найбільш небезпечну частину фронту. За чотири дні з нас залишилося в живих лише одна третя. У чернігівській області з нашого особого батальйону більше ста чоловік, крайньо ненадійних, роззброїли; я також попав у те число. У київському оточенні я попав у полон. З німецького табору військовополонених мені вдалося втекти. Отоді нарешті я впевнився, що дала радянська влада українському народові. Проходив я глухими дорогами через села Полтавської, Київської і Житомирської областей: Селяни тих областей оповіли мені про страхоту голодомору у 1933 році і про розправу з українською інтелігенцією у 1937-му році. Оце з тої пори я зненавидів комунізм так, як і фашизм.

У 1943-му році, після двох відповідних вишколів, я включився у боротьбу УПА, у характері інструктора-політвиховника. За участь у тому русі опору перший раз мене судив в 1945 році Військовий Трибунал. Другий раз в 1957 році мене судили нібито за антисоветську агітацію і пропаганду, а фактично за те, що я з обуренням відмовився стати агентом КДБ. А третій раз - за написання споминів. І так всього разом, при всіх окупантах, я карався у неволі більше 42 років.

Пройшовши ту тяжку "школу" і осмисливши свої помилки, мені хочеться кричати на увесь світ, щоб більше ніхто не робив таких помилок, як я робив. Оце, й тому я остерігаю вільний світ, щоб не спішили падати в обійми Горбачову за його проголошення гласності і перестройки. Справжня гласність і перестройка не співзвучна з політикою збереження імперії і однопартійної системи; а комуністична партія від влади добровільно не відмовиться, бо в основному вона боролася за владу. Партія не дозволить повного розкриття організації штучного голоду у 1933 році і безперервних репресій від самого початку комуністичної диктатури, бо це смертний вирок не тільки Сталінові і його кліці, а й всій комуністичній системі. Судити сама себе партія не буде. Але вільний світ у всіх тих справах наївний, (так, як і я колись був наївним), і тому спішить допомагати Москві

кредитами, щоб допомогти тій імперії вилізти із стагнації.

Коли б Горбачов, засуджуючи політику Сталіна і Брежнєва, реабілітував всіх засуджених політичних в'язнів за період їх влади і покарав тих, що dokonували ті злочини, а всім постраждавшим виплатив компенсацію, та відмінив усі їх злочинні укази і постанови, як наприклад: постанову про ліквідацію українських церков — православної автокефальної і грекокатолицької та активну русифікацію неросійських народів; — то тільки тоді тугласність можна було б сприйняти серйозніше. А поскільки Горбачов не тільки, що не ліквідував тих злочинних указів Сталіна, а навіть дає можливість поліційним органам репресувати тих, що боряться з тією, і нині діючою, сталінською політикою тотального русифікування всіх неросійських народів у всіх сферах життя і втверджує в Україні Сталіном накинуту російську православну церкву, то якже ж можна серйозно сприймати ту "гласність"? Кремлівська кліка не дотримується навіть своєї конституції, перекреслюючи її всякими драконськими постановами. У конституції написано, що церква відокремлена від держави, а в дійсності уповноважені партією і урядом управляють церквою, а тих, що насмілюються не підкорятися тим уповноваженим — судять. Конституція гарантує право на відокремлення "союзної" республіки, а насправді то про саму тільки розмову про відокремлення жорстко карають. А про міжнародні договори то вже і мови не може бути — Кремль охоче їх підписує, але ані одного не дотримується. Це не правова держава. У тій країні все тримається на силі, терорі і брехні.

Останній раз мене засудили на 10 років неволі у таборі особливо суворого режиму і 5 років заслання за написання споминів про попередні страждання у тюрмах і таборах Польщі, Німеччини і Росії, а в газетах написали, що мене засудили за воєнні злочини, цебто — за співпрацю з німцями. Комуністична преса ніколи не напише правди про те, що мене і моїх друзів судили за те, що ми обурювались проти тотальної русифікації. Бо якже ж можна терпіти таке, щоб в столиці України — Києві було аж

152 російські школи, а українських лише 34 і в тих, нібито українських школах, українська мова трактується за неповноцінну мову і тому вчителі і учні розмовляють між собою російською мовою. А в Донецьку, Ворошиловграді, Миколаєві і Чернігові нема ані однієї української школи. Однак я радію тим, що нарешті настав такий час, що про трагедії мого народу вже можна писати у пресі, бо раніше за це судили на 15 років неволі.

Проблеми України і всіх інших народів поневолених російською комуністичною імперією стали проблемами всього вільного світу тому, що договір підписаний у Гельсінках 35-ти державами ще й понині не торкнувся України. Москва створила "міністерства закордонних справ" для України і Білорусії, як окремих незалежних держав, лише тому, щоб в ООН мати три голоси, а фактично Москва вже давно Україну і Білорусію перетворила на провінції Росії. Здавалося б, що раз вже вільний світ прийняв Україну і Білорусію в ООН, то повинен би домогтися, щоб те де-юре стало де-факто, але, на превеликий жаль, так не сталося. У Києві, столиці України, західні держави не відкрили не тільки посольств, а навіть не домоглися консульств відкрити. Чому держави вільного світу, приймаючи Україну і Білорусію в ООН, не поцікавилися, чи фактично існують такі держави? Чи мають вони свою армію, свою незалежну економіку, свій емісійний банк і т.д. Ми ж не тільки що того всього не маємо, а від нас навіть нашу рідну мову відняли і швидко заселяють Україну російськими шовіністами, а національно свідомих українців вивозять у Сибір і Казахстан. Все це свідчить про те, що дипломатія Кремля домінує над дипломатією західних держав. Те насильне перемішування народів є страшним злочином, бо таким чином нищиться культура, звичаї корінного населення. Нас називають націоналістами. Добре було б, щоб всі росіяни були такими націоналістами як ми, то тоді не перлися б на чужу землю, а жили б і працювали б на своїй рідній землі і ми з ними жили б, як з добрими сусідами. Як можуть дипломати вільного світу слухати в ООН виступи "міністрів закордонних справ України та Білорусії"

знаючи, що це кукли підставлені Сталіном, щоб в ООН мати не один голос, а три. Замінити тих кукольних міністрів справжніми міністрами суверенних держав вимагає справедливість і в тому повинні бути заінтересовані всі держави світу. Це ж сором гратися в кукли на такому рівні. Історія того не простить у першу чергу великим державам. В Олімпійських іграх України немає, у футбольних і всяких інших міжнародних змаганнях України немає, а в ООН є. Сором за ту несправедливість ляже на всі держави-члени ООН.

Боротьба за незалежність поневолених народів — це боротьба за мир і справедливість, бо як довго та імперія існуватиме, так довго миру на нашій планеті не буде. Тепер для тієї боротьби витворився надзвичайно сприятливий клімат і той клімат, як поневолені народи так і всі держави світу, а в першу чергу великі держави, повинні максимально використати.

Оце такими були зізнання перед Гельсінською Комісією з моїми доповненнями, які я пізніше надіслав у Вашингтон і тому не все було надруковане, бо мое доповнення, мабуть, запізнилося.

Після виступу члени Комісії ставили запитання на ці теми. На запитання я завжди радо відповідав, бо запитання ставились до конкретних справ.

По всіх містах Америки я виступав експромтом. Оце тільки з виступу у Детройті, з нагоди дня політв'язня 30-го жовтня, у мене зберігся текст того виступу.

30-ГО ЖОВТНЯ — ДЕНЬ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

Виступ на Міжнародній зустрічі у Детройті

У 70-их роках політв'язні постановили ввести день політв'язня, як день боротьби за свої права, боротьби за свою гідність.

У таборі особливо суворого режиму у с. Сосновка, Мордовської ССР, перший раз ми об'явили голодівку на один день 30-го жовтня 1976 року. У заявах-протестах ми написали, що голодуємо на знак протесту проти

приниження табірною адміністрацією нашої гідності політв'язня грубим зневажанням і вульгарним відношенням до нас, перелік факти.

Начальник табору і КДБ спокійно знехтували ту нашу голодівку, не придаючи їй значення. Одначе, відчувши нашу стійкість і організованість, адміністрація почала все більше і більше числитись з нами. Москві стало відомо про те, що наші голодівки, нашу боротьбу за свою гідність підтримує вільний світ, пробуджений наполегливою діяльністю Інтернаціональної Амнестиї. У 1977-му році, перед 30-им жовтня, таборова адміністрація і КДБ почали нам загрожувати позбавленням права на побачення з рідними та всякими іншими карами, словом, карателі робили все, щоб не допустити до голодівки 30-го жовтня. Але, незважаючи на всі ті погрози, голодівка 30-го жовтня кожного року набирала все більшого і більшого розмаху і стала мобілізуючою силою всіх політв'язнів на боротьбу за свої права.

Все те занепокоїло карателів найвищого рангу у Москві. Їх почало дратувати те, що наш голос, наші заяви і протести проти знущання над нами чує весь світ. За ті публікації наших матеріалів про звірства карателів, що прорвалися на захід із-за ґрат і колючих дротів, ми дуже вдячні Інтернаціональній Амнестиї і всім людям доброї волі. Протести громадськості вільного світу проти знущань репресивних органів над політв'язнями в російській комуністичній імперії, змушують уряд тієї імперії рахуватись з опінією вільного світу і це облегчувало нашу нелегку долю у неволі тієї імперії.

Чорні сили бояться світла, бояться публікацій про їх чорні справи, бояться публікацій їх імен. У таборі особливо суворого режиму 36-1 прізвища наглядачів засекречували тільки тому, щоб оберегти їх від публікацій.

Партія і уряд російської комуністичної імперії, своєю реґляментованою гласністю, старається благосклонно розположити до себе західній світ і таким чином пригасити кампанію західнього світу за права людини, і їм це, до деякої міри, вдається. Вдається тому, що люди у вільному світі дуже довірливі, добрі й чесні — вони вірять

у те, що їм подуші. Все це зрозуміле само собою, але політики і ділові кола не повинні бути легковірними, бо на них лежить відповідальність перед своїм народом і перед історією. Найчастіше тратять почуття відповідальності бізнесмени, бо для них основне прибуток. Далекосяжними політично-державницькими категоріями бізнесмени мислити не можуть і не хочуть, бо це не їх справа.

Японські бізнесмени, ради прибутку, продали для СРСР ліцензії на обладнання підводних човнів в апаратуру заглушуючу шум, незважаючи на те, що сама Японія може пострадати від тих же човнів обладнаних її ж з такою апаратурою. Адже, борючись за волю, за справедливість і за мир, ми, бувши політв'язні тієї страшної імперії, зобов'язані допомогти Заходові правильно розуміти політику російської комуністичної імперії, бо ми ту систему, її хитру, підступну і підлу політику, знаємо краще ніж знавці Заходу у вільному світі.

Росія, при допомозі вільного світу, створила найсильнішу армію в світі й озброїла її наймодернішою зброєю. Горбачов перебрав владу у свої руки саме тоді, як Росія добилася домінанти в мілітарному відношенні над Західним світом, а в економіці залишилась далеко позаду навіть переможених і ограбованих Росією держав — Японії і Західньої Німеччини. Економічна криза, стагнація приперла кремлівських вожаків так, що їм прийшлося подумати: як же ж бути далі і що робити, щоб якось викарапкатись з того тупика. Даліше обманювати своїх громадян пісеньками: "Я другою такою країною не знаю, где так вольно дышет человек" і хвастатись гаслами: "Догонім і перегонім", стало неможливо, бо настав уже такий час, що люди перестали вірити у ті байки партійної кліщі. Економічний занепад, придуманої в кабінетах Марксом і Леніном системи, став очевидним навіть найтупішим комуністам. Оце й тому група Горбачова осідлала тих два "коники": "Гласність і перестройка" на яких він виїхав у вільний світ, щоб якось добитися довір'я західніх держав і випросити допомоги. І зараз на Заході багато людей починає вірити у те, що, мов, Росія вже не та, що була до

Горбачова, що вже і в Росії установлюється демократія.

Заходів треба знати те, що справжньої гласності і справжньої демократії і всебічного прогресу в економіці Росії немає і бути не може доти, доки не буде справжнього діючого права на відокремлення і повну незалежність поневолених нею народів та повної свободи ініціативи у Росії на її етнографічних землях. Але, на превеликий жаль, такого в Росії ще нема, і в найближчому не передбачується, бо навіть російські дисиденти до такого рівня свідомости ще не доросли.

Глобальна політична стратегія російської комуністичної імперії була і є направлена на завоювання всього світу. Злочинний репресивний апарат тієї системи залишився на своїх місцях. За скоїні тим апаратом страшні злочини нікого не притягають до кримінальної відповідальности і постраждавших від них не реабілітують і не виплачують відшкодування. Словом — все залишається по-старому, так як і було. Лише у верхах Горбачов усунув тих, що стояли в опозиції до нього, а в середніх і нижчих ланках партії і уряду вся брежнєвська кліка залишилась на своїх місцях і всюди активно діє у сталінському дусі. Офіційно непризнана опозиція до Горбачова діє з права і ліва. Горбачов маневрує між тими двома силами в ущерб національному питанню, бо за "Єдину неделіму" і праві й ліві. Наші друзі по неволі — російські дисиденти не хочуть зрозуміти того, що демократії у Росії не буде до тієї пори, поки Росія не перестане поневолювати інші народи.

При збереженні централізації у політиці і економіці та та при відсутності права на приватну власність — не може бути свободи ініціативи, а без свободи ініціативи не може бути прогресу. Виходу з тієї ситуації, виходу з того тупика при тій системі немає і бути не може. А Горбачов тієї системи не змінить, бо Росія духово ще не готова до такої ломки. Поки російські політики, і не тільки політики, думають старими масштабами — від Чопу по Аляску, — доти демократії, доти свободи і прогресу у Росії не буде, доти не буде і миру на світі.

Перемогти той дух зла, дух диктатури, дух агресії і

заграництва можна, і треба, наполегливими, одностайними зусиллями всіх свободололюбивих сил світу і ті сили переможуть.

З тією доповіддю я виступав у Детройті на міжнародній зустрічі у День політв'язня.

Всіма своїми виступами в американських містах, так як і в Канаді, я був незадоволений, бо мені здавалось, що люди хочуть почути щось надзвичайне, а я не мав чим здивувати слухачів. Все те, що я вважав своїм обов'язком сказати — написано у книжці, а ті прогалини, що є у книжці — зараз я заповнюю у скороченій формі. І так я повернувся з Америки у Британську Колумбію незадоволений сам собою.

У першій половині грудня 1987-го року п-і Христя Ісаїв подзвонила мені, щоб я приїхав у Торонто, а звідтам, разом з нею, у Вашингтон. Виклик у Вашингтон саме під ту пору, як там має бути Горбачов, мене дуже здивував. У Канаді тоді штрайкували пілоти. Літали тільки екстерні літаки. За старанням Білого дому і я до Торонта прилетів екстерним. Все це мені було незрозуміло, бо чого б це раптом мені така шана. Я ж простий колишній каторжник російської комуністичної імперії — думав я сам про себе.

ДЕНЬ ДЕКЛЯРАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Виступ у Вашингтоні

У Вашингтоні 10-го грудня, у якомусь урядовому будинку відзначався день Деклярації Прав Людини. Там мене попросили виступити зі словом і я сказав:

Вельмишановні Пані і Панове!

Я дуже рад тим, що мені пощастило стати тут перед Вами і сказати свою думку про той надзвичайно важливий документ, яким являється Деклярація Прав Людини.

Якби Деклярація Прав Людини, ухвалена в ООН, стала діючим законом для всіх країн світу, якби всі країни світу у своїй внутрішній і зовнішній політиці керувалися

тим законом, то не виникло б недовір'я і напруження між державами і в нутрі держав. У світі панував би мир і добробут. Але дійсний стан речей, дійсне політичне положення склалося зовсім інакше — питання миру, питання роззброєння нині стало найважливішим питанням доби, бо людство поставлене на грань: бути чи не бути.

На мою думку, перш ніж говорити про мир, треба розкрити причини того неспокою, того напруження, яке поставило світ на грань війни. А розкривши, треба докласти всіх зусиль, щоб їх ліквідувати. Найбільший неспокій, найбільше напруження виникло між двома системами — тоталітарною і демократичною. Причиною недовір'я і напруження став експансивний дух російської комуністичної імперії на початку її формування, у формі т.зв. класової боротьби до переможного кінця у всьому світі.

Тепер у світі дуже жваво заговорили про горбачовську гласність, про горбачовську політику економічних реформ і прагнення миру. А в бажане приємно вірити, хочеться вірити. Оце, саме на тому зараз Москва паразитує.

Справжні, ґрунтовні, глибокі зміни базуються на законі, який стоїть над урядом і будь-якими змінами в ньому. А в російській комуністичній імперії такого закону немає і за нинішньої системи бути не може, бо у тій системі на місці закону стоїть Політбюро партії. А партія керується комуністичною ідеологією класової боротьби до переможного кінця у всьому світі.

А чи у тоталітарній державі може закон стояти над партією? Ні, не може, бо тоді панівна партія перестала б бути панівною і комуністична політична стратегія т.зв. класової боротьби до переможного кінця у всьому світі втратила б свою силу у підривній діяльності спрямованій проти вільного світу.

Теорія і практика класової боротьби за соціальне і національне визволення — це **Троянський кінь Москви**. Москва розпалює і підтримує у Західньому світі боротьбу робітників за підвищення заробітної плати, а в себе, у своїй

країні, де робітники отримують у три рази меншу зарплату ніж у Західньому світі, такі спроби вбиває у зародку у найжорстокіший спосіб. Таке саме і з боротьбою за національне визволення. Москва всюди, нібито бореться за незалежність всіх націй, а в своїй імперії у найжорстокіший спосіб розправляється з тими, що наслідуються порушувати те питання будь-якої поневоленої Москвою нації, а особливо України. І так по суті у російській комуністичній імперії витворилось дві кляси: російськомовна партократична кляса і підневільна, обстоююча національні і соціальні права своїх народів.

До революції і в революцію Ленін зі своєю партією, з тактичних міркувань, нібито боровся проти русифікації України лише тому, щоб у такий спосіб здобути довір'я українського народу і послабити та, потім, і подолати стремління народу до незалежності. Тією підступністю Ленін ослабив стремління українського народу до незалежності і розкладовою діяльністю серед українського народу закріпив свої політичні позиції. І так, у результаті революції Москві вдалось підневолити собі Україну, а потім у 1933 році, заморивши голодом сім мільйонів українських селян і в 1937 році розстрілявши майже всю українську інтелігенцію, Москва почала методично, крок за кроком, вводити російську мову у всі сфери життя на Україні. Опір був великий, але голодом, розстрілами і масовим насильним вивозом національно свідомих українців з їх прадідівських земель на Сибір і масовим заселенням України російськими шовіністами — Москва зломилася той опір.

Від штучно організованого партією голоду в 1933-му році і масових репресій української інтелігенції в 1937-му році загинуло набагато більше українців ніж за Першу і Другу Світові війни.

Москва проводила і проводить перманентну міграцію своїх шовіністів в Україну, Литву, Латвію і Естонію з метою повної русифікації тих країн. У тих країнах, тим шовіністам Москва передала керівництво тими країнами, щоб вони якнайшвидше викоринили духові багатства тих народів і нав'язали їм советську бездушність. Ті страшні злочини

Сталін з Кагановичем робили кадрами своєї комуністичної партії. Ту злочинну політику на Україні вже 17 років веде Щербицький. Зараз же та сама партія дозволила критикувати Сталіна і Кагановича, але вище наведені їх злочини не тільки що залишила у силі, а навіть переслідує і буде переслідувати всіх тих, що наважуються домагатися ліквідації злочинних дій тих тиранів.

Горбачовську гласність, горбачовське потепління треба вітати і підтримувати, але приймати це за серйозні зміни у тій системі не можна.

Отак я і закінчив той свій виступ з нагоди дня Деклярації Прав Людини.

ЗУСТРІЧ З ПРЕЗИДЕНТОМ РЕҒЕНОМ

Того ж самого дня, у дощову погоду, мене покликали у Білий Дім на зустріч з Високодостойним Паном Президентом Америки Рональдом Реґеном. Все це для мене, каторжника, було наче сон, але йшов я туди зовсім спокійно, наче б так воно і повинно бути.

На ту зустріч з Президентом було покликано около десяти чоловік. Всі ті люди у минулому були репресовані у різних країнах світу за боротьбу з тиранією, за боротьбу за волю і справедливість у своїх країнах. Із всіх них знайомим мені був лише доктор Корягин.

В овальний кабінет Президента нас запрошували по одному. Президент стояв метрів три від дверей і з кожним, вітаючись, потискав руку. Ми стали по правий бік довгого стола. Президент зупинявся напроти кожного і вислуховував нас. Я говорив приблизно те ж саме, що й перед аудиторією, скликаною з нагоди відзначення дня проголошення Деклярації Прав Людини. Перекладачем у мене там була Катруся Чумаченко. Вислухавши нас усіх, Президент перейшов на наш бік стола і, сівши у крісло, підписав якийсь документ, дотичний Деклярації Прав Людини. За спиною Президента стояв я. Саме тоді один фоторепортер сказав до мене: "Три години перед вами, там, де оце зараз ви стоїте, стояв Горбачов". Я, якось мимо волі, глянув собі під ноги, наче б там після Горбачова повинен був залишитись якийсь знак. Оце, тоді я й зрозумів, чому це нас покликали на ту зустріч з Президентом Америки.

З Вашингтону я полетів у Бостон. Туди мене провожала невтомна і гарна п-і Христя Ісаїв. У Бостоні мене найбільше цікавив гарвардський університет, а точніше кажучи — Український інститут при гарвардському університеті. З професором Пріцаком ми познайомились ще у Нью-Йорку. Він розмовляв легкою, доброю, приємною українською мовою і тим своїм лагідним, щирим тоном з'єднував собі людей. Вся група вчених того інституту зробила на мене враження жертвених людей, які невтомно працюють з метою виявлення і утвердження історичних цінностей нашого народу.

З Бостону я полетів на Фльоріду. На Фльоріді я виступав у Норт-Порті. Організатором там був п. Ризун. Це дуже поміркований, розумний і добрий чоловік. На квартиру мене там примістили на чотири дні в домі (тепер вже покійного) Бунфаті Барная. Барнай був надзвичайно доброї вдачі чоловік, таких людей серед нашого народу не багато. Дружина Барная також дуже мила, чистоплотна і пікантна п-і Зірка. Мені у тих скромних людей було дуже добре. Зірка, по національності серб'янка, а Бунфаті українець — вони між собою розмовляли кожне своєю рідною мовою і це якось їм гарно вдавалось.

З Норт-Порт у Голлівуд відвезли мене своїм автом подружжя Ризники і я їм за це дуже вдячний, бо це знак великої і незаслуженої поваги до мене. Це свідчить про те, що вони дуже добрі і інтелігентні люди. Півострів Фльоріду ми переїхали впоперек через непрохідні і негарні субтропічні болота, по яких повзають крокодили. Мабуть таку добру дорогу проложити через ті болота було нелегко.

У Голлівуді на квартиру мене прийняли панство Гришки. Зустріч з українською громадою мені влаштували у Маямі. Все обійшлося дуже гарно, мабуть, завдяки проф. Василя Гришка і його дружини Галини, проф. Михайла Воскобійника і проф. Дмитра Кислиці. Вони все дуже гарно влаштували і проф. Василь Гришко дуже гарно мене представив аудиторії глибокозмістовною характеристикою. Потім проф. Воскобійник взяв у мене дуже багатоохоплююче інтерв'ю, яке потім було надруковане у журналі "Віднова" 6/7 зима, 1987 рік.

Із Голлівуду до Сан-Пітерсбурга мене привезли панство Гришки. Це була дорога мабуть около 500 кілометрів, знову ж таки через болота з побережжя Атлантийського океану до Мексиканської затоки. З боку панства Гришків це була також велика шана для мене.

У Сан-Пітерсбургу зустріч з громадою вийшла у мене не зовсім добре, але наводити і висвітлювати причину тієї атмосфери я не стану, бо це не має суттєвого значення.

Звідам я відлетів у Клівленд. Зустріч з громадою у

Клівленді організував Володимир Сторожинський. Своїми виступами перед громадою і студентами у коледжі я був незадоволений, але громада і студенти сприйняли мене дуже гарно.

Дуже гарне враження зробив на мене директор Українського музею у Клівленді м'гр Андрій Фединський і його друзі: зав. бібліотеки — Степан Маланчук та д-р Володимир Боднар і п-і Люба Боднар — це люди скромні, серйозні і ділові — вони роблять конкретну дуже корисну роботу для збереження духових цінностей нашого народу.

Відвідав я у Клівленді Блаженного Єпископа Москаля. Єпископ вів себе дуже просто і скромно, але там кругом все блищало, кругом видно було зразковий порядок і сам єпископ був дуже імпазантний.

Із православним духовенством я почував себе свободніше, бо духовно вони були мені ближчі, але я ставлюся до всіх церков однаково.

З Клівленду я полетів у Мінеаполіс. Це вже був місяць січень. Кругом снігу було приблизно стільки як і в нас на Україні. Там мені стало наче б затишніше. Д-р Анатоль Лисий на тих декілька днів взяв мене до себе. Він жив за містом під лісом. Там я відчув свою стихію. Дім д-ра Лисого ззовні зовсім непоказний, а в середині схожий на старовинний замок. У д-ра Лисого я прожив п'ять днів і весь час любувався лісом, снігом і потріскуванням горючих дров у ватрані, бо це нагадувало мені стихію мого Полісся, хоча на Поліссі ватранів не було, а були печі і грубки. Рядом з нами спокійно дивився у ватран і здоровий чорний собака, що лежав на підлозі і постукував по ній своїм здоровенним хвостом. Вся сім'я д-ра Лисого дуже гарна і дружна, там я прожив п'ять днів з великою приємністю, бо всі прихильно ставились до мене.

Одну добу я був у гостях у своїх земляків — Каркоців. У їх хаті пахло волинським духом, це дуже добрі і милі люди. Дружина Михайла Каркоця д-р Надія Мисечко, заочно мені була відомою з 1943-44 років, а її братів, Андрія і о. Василя, я знав особисто. У хаті о. Василя мені було по-волинському затишно і мило. Михайло Каркоць —

це вояк, сповнений вояцьким духом за незалежність. Від тих волиняків я маю гарні подарки. Найприємнішим для мене було те, що їх гарненькі донечки принесли у літак перед самим відлетом подарки. Авіаслужба пропустила їх у літак мабуть тільки тому, що це були молоденькі і гарненькі дівчата, бо закон не дозволяє такого робити. Літак мав вже відлітати, я думав, що ті дівчата полетять зі мною до Ванкуверу, але авіатори подбали, щоб такого не трапилось.

Гостився я і в хаті Володимира Дячука. У хаті Дячуків все виглядало скромно і поводитись вони по-простому, але це найбагатші люди із всіх тих, у яких мені приходилось побувати в Канаді й Америці.

Про свій виступ я не пишу, бо він був майже такого змісту як і по всіх інших містах Америки і Канади, але атмосфера у кожному місті інакша.

Ванкувер, як місто, дуже гарне своїм морем і горами. Зустріч з громадянством під час виступу нічим особливим не виділялась від інших міст — всіх і всюди цікавить Горбачовська “гласність і перестройка”, і всюди на ту тему ставлять найбільше запитань.

У Ванкувері тих декілька днів я жив у Ревуцьких. Проф. Валеріян Ревуцький і його гарненька дружина Валентина — дуже милі люди. У них мені дуже добре було. У нас було про що розмовляти.

12-го лютого 1988 року я вилетів з Ванкуверу із зупинкою на два дні у Верноні, для полагодження своїх особистих справ, зв'язаних з переїздом на постійне проживання в Торонті.

Мої волиняни поселили мене на Скарборо у домі сеньйорів. Директор того дому д-р Сокольський прийняв мене дуже гарно. Це чоловік дуже добродушний і життєрадісний, мені легко було з ним ладити. Квартиру д-р Сокольський дав мені добру. Оце тільки їдальня у них була не по моєму смаку, бо кухарі були не українці. прийшлося готувити самому, а це нелегко, бо не завжди самому хочеться варити.

Прийшлося самому варити собі їсти. Добрі люди курятиною і картоплею забезпечували безплатно.

Здавалося тільки жий і жий, але вийшло не так — з часом я все менше і менше займався кухонними справами і в результаті 6-го травня захворів. Вранці я не міг осмислити, що сталося зі мною — раптовно наступив якийсь провал пам'яті і за ту одну ніч сильно змінився на обличчі. Я зрозумів, що зі мною діється щось мені незрозуміле. Але помаленьку, день за днем, я дійшов до нормального стану. Одначе на душі стало тривожно, бо я боявся, що вже не встигну написати того, що знаю тільки один я.

До лікаря я тоді не звернувся. Справу харчування зовсім занедбав. Апетит пропав — я їв один, а іноді два рази на день. І так, послухавши дорадників, я переселився у пансіон ім. Івана Франка. Потім виявилось, що це я допустив досить значиму помилку.

Директор пансіону п-і Євгенія Пастернак прийняла мене дуже тепло, гарно і наче б щиро, а потім влаштувала ще й величавий прийом з мешканцями пансіону. На всіх прийомах і обідах присвячених мені я завжди почував себе ніяково, бо за що ж? Я нічого надзвичайного не зробив, тай крім того, я знав, що від "Осанна!" до "Розпни!" один крок. Тому моему переселенню посприяли в основному мої безглузді особисті пляни, які потім виявились зовсім непригідними до реалізації.

Дім ім. Івана Франка — це гордість нашої нації. Тут все стоїть на своєму місці, естетично прикрашений внутрі і назовні з таким смаком і знанням справи, що не можна нічого ні додати ані відняти, чи навіть переставити з одного місця на друге. З таким же толком зроблений і музей нашого письменника Уласа Самчука. Музей п-і Пастернак робила при мені; дивлячись з якою наполегливістю і завзяттям п-і Пастернак робила той музей, я упевнився у тому, що й і той пансіон вона робила ще з більшим завзяттям. Заслуга її у тому всьому величезна. Крім того всього, п-і Пастернак вміє, із знанням справи, захищати інтереси пансіону від всяких зазіхань іззовні.

Мені у тому пансіоні п-і Пастернак створила блаженні умови життя. Тут мене забезпечували повною медичною опікою, добрими харчами звареними по-українському і

всім іншим необхідним для життя. Крім того всього, тут, при пансіоні, є дуже гарний сад, город і ягідник, словом — це міні Україна, бо тут українська мова є панівною мовою і крім того, тут є і музей українського мистецтва упорядкований дуже дбайливо з естетичним смаком. Все це я сприйняв як своє рідне і полюбив всією душею. Але, саме це слово “але”, часами робить нам неприємності, а то навіть створює тяжку атмосферу.

Справа у тому, що спершу мене нагородили незаслуженою повагою і шаную, а потім почали настирливо вчити, як мені тут бути і що робити та кого любити, а кого ненавидіти. Таких самозваних наставників небагато, але вони є і іноді сильно огірчують життя. Ті люди не хочуть розуміти того, що у мене вже давно скалалися і оформились свої погляди на життя, політику, ідеологію, релігію і тих людей, з якими доля мене звела у підпільній боротьбі, в УПА і в неволі, перекреслити це все зверхзарозумілою ігноранцією і зневагами нікому не вдалось.

Я дуже поважаю і шаную освічених людей, які збагачують і утверджують нашу культуру, нашу духовість проявлену у нашому мистецтві, наших піснях і побуті. Свою культуру ми повинні нести зі собою всюди, бо це наше обличчя, наша душа. Втративши свою культуру, ми стаємо погноєм для інших народів.

Патріотизм і політична зрілість не визначається ненавистю до жидів, поляків і росіян, і та безглузда ненависть не допоможе нам здобути незалежність. На мою думку — на перше місце, ми повинні ставити духові якості: добродушність, чесність і справедливість. Тільки високим рівнем духової культури і повною відданістю боротьбі за незалежність і справедливість ми можемо досягнути свою мету і стати рівними серед рівних народів культурного світу. І тільки тоді з нами буде числитися вільний світ.

Кожна нація в цілому і кожна людина зокрема має свої відмінні риси, але немає такої нації, щоб всі люди у ній були добрі чи погані. У всіх націях є ті і ті, адже нам треба серед різних людей виявляти таких, з якими ми могли б

говорити про найбільш зловоденні справи і успішно полагоджувати їх, щоб таким чином приборкати сили зла і несправедливості. Це нелегка робота, але іншого виходу у нас немає. У силу обставин ми мусимо нав'язувати контакти зі всіма людьми доброї волі, щоб спільними силами врятувати світ від загибелі. Питання незалежності України і всіх поневолених народів російською комуністичною імперією мусить стати питанням всього вільного світу, бо це питання миру. А гарантією миру може бути тільки свобода всім народам взагалі і кожній людині зокрема, у рамках розумного і справедливого закону.

НАПЕРЕДОДНІ ТРЕТЬОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

Тепер, мабуть, вже ніхто не сумнівається у тому, що під третє тисячоліття розпадеться і та остання імперія у світі, прикрита фальшивою назвою "СССР", і це буде начало кінця облудної ідеології марксизму-ленінізму. У теорії, та ідеологія дуже приманчива, а в практиці вона веде людство до повного духового, морального і економічного занепаду — це зрозуміли вже і носії тієї ідеології, але вони не можуть знайти "гонорового" виходу з тієї занепадницької петлі. Ведучою країною по лінії занепаду була СССР, яка тягнула за собою своїх сателітів. Угорщина перша, серед тих сателітів, намагалася вирватися з тієї петлі, але Москва в 1956 році жорстоко розправилася з нею, заливши кров'ю Будапешт, і за це поплатився своїм життям перший секретар ЦК партії Імре-Наді. Те саме було і в Чехо-Словаччині під проводом першого секретаря Губчака. В 1968 році Москва силами Армії Варшавського Пакту роздавила ті намагання і в Чехо-Словаччині. І ось нарешті навіть Москва вже зрозуміла, що далі йти тим шляхом не можна, бо він веде до повного краху. Першим це зрозумів, мабуть, Горбачов і він зорганізував довкола себе однодумців, які разом з ним взялися рятувати комуністичну ідеологію своєю "гласністю і перестройкою" під керівництвом тієї ж самої партії, яка довела країну на грань повного занепаду. Практично це неможливо — ніякий геній не врятує ту систему від повного розвалу; але перестрибнути відразу з тоталітарної системи у демократичну, також неможливо. Адже цей період деколонізації і демократизації т.зв. СССР буде нелегкий і затяжний, та й і ті, що боряться за демократизацію, ще не зовсім демократичні, бо наголошувати на слова "Ведущая роль Гельсінської спілки" звучить не зовсім демократично. Я, особисто, схвалюю програмові постанови тієї Спілки, але тих слів "Ведущая роль" ненавиджу, бо ті слова заперечують сам принцип демократії. У назві "Народній Рух" немає місця на такі слова, бо там нема кого водити. Народ, який усвідомив

свою повноцінність, не потерпить того, щоб його вели. Уряд у демократичних країнах вибраний народом не веде народ, а виконує волю народу. Тупоголовий Кравчук з шайки Щербицького намагався, щоб Народній Рух визнав ведучу роллю шайки Щербицького тільки тому, що він не вірить у те, що народ став уже повноцінним і йому непотрібні ніякі проводирі взагалі, а тим більше з шайки Щербицького. Звичайно, що і в Народньому Русі є і буде багато демагогів. І практичні відхилення від тієї найбільш удакої назви в право і ліво при демократичній системі будуть виправлятися в ході життя.

Я належу до покоління 30-их років і мені приходилось бачити, як “сліпі” намаглися вести видющих, бо вони вважали себе всевидючими і всезнаючими.

Зараз наш народ схаменувся і хоче знати свою історію, своє коріння, — а її немає, — лютий ворог відняв у нас всі найбільші наші духові цінності, щоб легше було переплавити нас на советських людей, цебто на безбатченків. Саме слово “совети, советській” — це більшовицьке політичне шахрайство, бо ті слова безсмысловні, але вони придумані для того, щоб зробити нас безликими рабами.

В історії нашого народу не завжди і не все було гаразд і наші нащадки повинні знати всю правду про наше минуле, добре і зло, те зло, що зробило нас погноєм для інших народів. Писати правду про все те ніхто не хоче, бо всі бояться тих, що робили те зло, чи були в якійсь мірі причетні до нього. У тому відношенні крайньо-праві дуже схожі на крайньо-лівих. В 1972 році підполк. КДБ, якому доручено вести мою справу, бо він був слідчим у особливо важливих справах, прочитавши мою справу, сказав: “Я прочитав ваші мемуари, ви написали правду, але хіба ж можна писати таку правду? Коли б я написав все те, що я бачив і знаю, то мене також судили б. Вам іншого виходу немає, тільки покаятися, бо у протилежному випадку ви станете злочинцем у стосунку до своєї сім’ї, своїх дітей, бо вони не матимуть батька”. Після тієї розмови я більше того підполковника не бачив.

Тут, у Канаді, антиподи у стосунку до КДБ, мені

говорили приблизно те саме, але добавили, що, мовляв, не можна ж свого сміття виносити на люди. Росіяни, поляки і жиди свого сміття на люди не виносять. Логіка тієї аргументації така: Всі брешуть, всі кричать: лови злодія, а чому ж ми повинні говорити правду?

Я з такою логікою незгідний. КДБ найжахливіші свої злочини видає за найбільше благодійство, так що ж... і ми повинні так робити? — питаю я. Якщо так, то ми такі ж, як і вони, і наш народ буде ствитися до нас так, як і до комуністів, до КГБ.

Говорити і писати, що у наших змаганнях, у нашому рухові опору у Другу Світову війну все було ідеально, що ми кращі і мудріші від всіх наших ворогів — ми не повинні, бо це неправда і така позиція не може бути об'єднуючим чинником усіх сил нашого народу і людей доброї волі наших сусідів. Говорити й писати, що в нас все було чорно і нерозумно, що ми, нація нездала до самостійного державного життя — це абсолютно неправда і і крайньо занепадницька точка зору, ще більше шкідлива ніж заносчивість і самохвальство. Ми повинні навчитися називати все своїми іменами і про все минуле писати правду.

У Другій Світовій війні ми проявили себе такими, як ми є, бо іншими не могли проявити. Розумні, добрі, скромні і мужні люди у найтяжчих ситуаціях вносять позитивний вклад у нашу справу і саме завдяки їм ми ще існуємо як нація і продовжуємо боротьбу за незалежність свого народу разом зі своїм народом. Вся біда у тому, що до керми Народнім Рухом найчастіше прориваються не найкращі, бо їм саме слово "прориватися" осоружне і вони завжди залишаються на другому, або й на третьому місці. Донцовська теза: "не вибирати, а добирати" — кабінетна теза тих філософів, які безпосередньо не знали і не знають ні душі народу, ані окремих людей, які всякими правдами і неправдами рвуться до влади, а захопивши владу в свої руки, добирають собі таких підручних, які завжди і всюди були б послухні їм і гльорифікували б їх по всіх усюдах. Так робили всі диктатори, всіх мастей — праві і ліві.

Адже у нашому рухові опору у Другій Світовій війні брали участь всякі люди, всякими були й керівники. Оце й тому на світло-білому фоні появилoся у тому Рухові багато чорних плям. Одні командири УПА прославились і про них народ створив легенди, а другі — вкрились ганьбою і наробили багато лиха; таке саме було і з провідниками ОУН різних масштабів. Партійні літописці писали і пишуть тільки про тих, що вкрились славою, а історики, справжні історики, колись напишуть правду і за тих і за тих, про все те, що діялося в ті часи на наших землях і тоді може і те, що оце зараз я пишу, придасться. Про те, до чого я сам був причетний і про що безпосередньо сам досконало знаю, я пишу правду, а про те, що мені оповідали інші — не за всіх ручаюся, що вони оповідали правду.

У Карпатах, про Чорний ліс, про командира куреня Різуна-Василя Андрусяка-Грегита гуцули оповідають багато цікавих легенд і не тільки легенд. Туди, з Києва ще у 60-их роках їздила творча інтелігенція і з місцевими “екскурсоводами” ходили по тих місцях, де курінь Різуна громив німців і комуністичну навалу. Все те на київських дисидентів мало позитивний вплив.

На Волині також є що показати і є про що оповідати, але Волинь не Карпати, на Волинь нема такої потреби їхати як у Карпати, і тому КДБ швидко розкрило б мету таких поїздок і відвідин. Були і на Волині успішні, а іноді й героїчні, подвиги УПА, але бувші командири УПА Рудий-Стельмащук та Верещака-Федір Горобець, як попали в руки КДБ, заламались і наробили багато лиха нашої справі. Найбільше біди нам наробивв командир СБ південної рівнини Смок-Козак. У Галичині також не все блискуче обійшлося з тими командирами, які попали у руки КДБ. Не треба було б писати, що, мов, Галичина помогла Волині провідними кадрами ОУН і УПА, бо між тими кадрами проявили себе ганебно не тільки Смок і Верещака.

ЩО Ж ТЕПЕР? ЩО МОЖНА ОЧІКУВАТИ ВІД ГОРБАЧОВА?

Тепер увага всього світу звернена на Горбачова, на його “гласність і перестройку”, але як це все скінчиться, то і сам Горбачов не знає, бо виходить не так, як він плянував. Він і ЦК партії були впевнені у тому, що СРСР — це великий російський народ, а всі інші народи це “советські” люди. А тут раптом виявилось, що у тій імперії є український 50мільйонний народ, який має територію більшу ніж Франція, Білорусія — 10 міль. населення, Узбекия — 14 міль., Казакія — 15 міль., Грузія — 6 міль., Азербайджан — 6 міль., Литва — 4 міль., Молдавія — 5 міль., Латвія — 3 міль., Киргизія — 4 міль., Таджикия — 4 міль., Арменія — 4 міль., Туркменія — 3 міль., Естонія — 2 міль. Всім тим народам вже набридла “опіка” Москви, вони хочуть звільнитись від тієї “опіки”, вони хочуть жити вільним, від нікого незалежним життям, — цебто около 130 міль. хоче відокремитись від Росії. Горбачов не знав про те, що так гостро стане перед ним національне питання, він не знав про те, що ті народи так рішучо будуть вимагати волі і повної незалежності від Москви. Обминути те питання неможливо, а “розв’язати” половинчато небезпечно і тому воно застрягло у політичному горлі володарів тієї останньої у світі імперії, як кістка, яка не дає ходу всій тій заплянованій “перестройці”. Ситуація небувала в історії тієї імперії, але вона мусіла настати і всі ті давно вже наболілі справи мусять бути полагождені на рівні атомної доби, відносно мирним способом.

Мирний національно-визвольний рух в Україні перевищив мої сподівання, одначе він ще значно слабший ніж у Литві, Латвії і Естонії. У тих країнах партія стала на боці народу, а в Україні партія, під головуванням Щербицького, виступила проти свого народу в інтересах російських шовіністів із всім своїм, до зубів озброєним поліцейським військом, зумисне навченим тероризувати свій народ, особливо тих, що боряться за демократію і незалежність. Я радю тим, що у той визвольний рух все більше і більше входять молоді сили нашого народу

сповнені ідеєю свободи, ідеєю демократії і справедливості.

Сталінсько-брежнєвські опричники окопались в Україні сильно і Горбачов їх не тривожить, бо він, так як і вони, стоїть за збереження імперії. Оце й тому ті банди так свобідно бандитичають в Україні. Але вже наближається та пора, що вони тим бандитизмом змобілізують і піднімуть увесь народ проти себе і тоді здригнеться увесь світ. Світ про нас мовчить тому, що ми чинно не заявили вільному світові, хто ми і чого хочемо. Але ми ще заявимо. Мусить же впасти і та остання найжорстокіша імперія на нашій плянеті. Мир у світі запанує тільки тоді, як всі народи стануть незалежними одні від одних і звільняться від тоталітарних режимів.

МОЇ СТОСУНКИ З ЛЮДЬМИ НА ВОЛІ І В НЕВОЛІ

Я не геній і не святий — помилок у своєму житті наробив чимало, але від тих моїх помилок в основному пострадав я і моя сім'я. З оточуючими мене людьми, на волі і в неволі, мені вдавалось ладити — всюди біля мене створювався гурток добрих людей. Все це робилося якось само собою і всюди нам у такому гуртку було цікавіше і легше жити. У неволі мені вдавалось ладити з людьми різних націй. Нас об'єднувала проста звичайна людяність і це нам допомагало легше долати всякі біди, бо у біді ми допомагали один одному. Але в буремні часи і я попадав у западню, з якої не находив ніякого виходу. Із 1932-го року, у своєму районі, мене знали як молодого комуніста. А ті комуністи, що у 1939-му році прийшли до нас зі Сходу, ставились до мене як до націоналіста і тоді я опинився у неласці тих і тих. Цей період у моєму житті, у моральному відношенні, був дуже тяжкий і я не знав як мені бути. У такому депресивному стані застала мене війна.

Зчасом, у Другу Світову війну, я став учасником Руху Опору (УПА), став я на той шлях тому, що УПА боролася проти німецької фашистської навали і проти російських окупантів. Моя роля у тому русі була незначима, бо я був лише політвиховником, себто — політінструктором. Я і понині не знаю, чому саме мені, бувшому комуністові, довірили ту роботу.

Взявши до уваги недоліки методів творення підпільних організацій в комуністичному і націоналістичному підпіллі та керуванні ними, я мріяв про те, щоб той свій досвід, те знання організаційної справи і політичної підпільної боротьби колись застосувати у своїй діяльності, бо в УПА-ОУН я такої можливості не мав.

Восени 1944-го року Провід НВРО (Народовизвольної Революційної Організації) тільки-що утвореної на базі ОУН волинської і рівенської областей та учасників із областей Східньої України, направив мене у житомирську і київську області із завданням організувати на тих теренах мережу НВРО, та організувати Провід тих організацій і очолити його.

Довір'я велике і широкомаштабне, але абсолютно безглузде, бо чи ж можуть люди гонимі і голодні, обідрані і завошивлені створити якусь організацію? Але приказ є приказом — я пішов. Та група "організаційних кадрів", яку дав у моє розпорядження Верещака, відразу, тільки перейшовши у житомирську обл., розбіглась. З рештками, бувшими вояками і офіцерами Червоної армії, я пройшов два рази від Гореня до Дніпра. Провід рівенської області розколовся на дві ворогуючих між собою групи. Одну групу очолив Верещака, а другу — Далекий. Вертатись на захід не було сенсу, отже в силу таких обставин я змушений був розпустити свою групу. Прощаючись з тими своїми друзями, я подякував їм за сумлінну службу в рядах УПА і відданість боротьбі за незалежність України, а потім порадив їм: "Куди б нас доля не закинула, кожний з вас завжди повинен пам'ятати про те, що ви Українці. Кожний Українець завжди і всюди насамперед повинен бути зразковою людиною у щоденному побуті між своїми і чужими. Ми повинні навчитися покоряти людей своєю скромністю, чесністю і добродушністю і таким чином здобувати прихильність оточуючих нас людей — оце й буде ваша організаційна діяльність у боротьбі зі злом і за незалежність України. У слухну пору покорені вами таким чином люди підуть за вами, так як народня поговорка каже, у вогонь і у воду". І так я попрощався зі своїми друзями назавжди.

1945 року 23-го лютого, на київщині біля Богуслава у селі Розкопанці мене і Василя Присяжного чекісти взяли сонними. Оце відтоді і почалися мої примусові мандри по Заполяр'ї, Сибірі, Мордовії, Пермській області і Казахстані по найстрашніших таборах Гулагу.

Свій організаційний досвід, чуття доцільности тих чи інших практичних дій та політичну грамотність я застосував і використав її у повній-повноті аж у Норильську на каторзі від 1949 по 1955-й рік. У тій діяльності, у тій надзвичайно тяжкій боротьбі з лютим, до зубів озброєним ворогом, у вирішальний момент, у період Норильського повстання наша підпільна Самодопомогова Організація прийняла на себе відповідальність і весь

тягар тієї боротьби, хоча у тій боротьбі брали участь усі етнічні групи. На перших порах у тому повстанні дуже енергійну участь брали росіяни, але потім, зрозумівши, що вони не в силі накидати свою волю всім етнічним угрупованням, а особливо нам, українцям, вони відійшли з правління. У тій боротьбі загинув тільки один росіянин. Прізвища його я вже не па'ятаю, але це був дуже добрий, симпатичний молодий хлопець; а українців впало смертю хоробрих около сімдесяти чоловік.

Страйковий Комітет складався з 15-ти представників всіх національностей. Росіян у 3-му каторжанському таборі було менше навіть від естонців, але на перших початках у страйковому комітеті їх було дев'ять чоловік. Були закиди, особливо мені, що, мов, чому ми віддали керівництво росіянам. Я на ті закиди відповідав: "Тим українцям, які укріпляли російську імперію, російський уряд ніколи не скупився ні в званнях, ні в нагородах, ні в посадах, лиш би тільки вони вірно служили тій імперії. А ми будемо робити те саме тим самим росіянам, які будуть помагати нам руйнувати ту імперію. Поки страйковий Комітет діяв розумно, енергійно і ефективно, то наша самодопомогова організація підтримувала той Комітет, а як тільки голова Комітету Воробйов захотів це наше високорганізоване повстання перевести на авантюру — ми заставили його негайно вийти з Комітету. Разом з Воробйовим вийшли вісім його друзів. Ми охороняли страйковий Комітет від нападу чекістських вислужників, (а організувалось таких нападів два) і одночасно не дозволяли Комітетові на будь-які зближення з тими вислужниками і всякого роду авантюристами. Часами це вимагало від нас дуже енергійних і рішучих дій, якими ми ставили перед доконаним фактом тих і тих. Щойно тоді всі зрозуміли, що вся сила, зразково організована сила, таїться у нас у нікому невідомому керівництві.

Наша підпільна організація, створена з бувших вояків УПА, ройових, чотових і деяких командирів сотень та деяких членів ОУН, своєю мужністю, стійкістю, організованістю і дисциплінованістю показали силу духа свого волелюбного народу. Коли б таким був ввесь наш

нарід, то ми вже давно мали б ні від кого незалежну державу. Я горджусь тими вояками УПА, які так віддано брали участь у тій боротьбі. Хай буде Вічна Пам'ять тим, що впали смертю хоробрих у тій боротьбі. Вони лежать у братській могилі у вічній мерзлоті під горою Шміта 300 кілометрів за полярним кругом у Норильську.

До каторги і після каторги (маю на увазі від 1949 по 1955) моя діяльність суттєвого значення не мала, бо тоді я не мав можливості проявити свою ініціативу і застосувати свій організаційний досвід у організаційно-політичній діяльності. Ефективність громадсько-політичної діяльності залежить від умілого підбору і вмілого розстановлення людей. Кожному з нас Богом призначена відповідна роля, але часто ми беремося за те, чого не можемо, або нас ставлять не на те місце, де ми могли б дати найбільше користі. Часто і в керівництво прориваються ті, що там не повинні бути і від того страждає весь нарід.

У шестидесятих роках я захопився, було, дисидентами, вони видалися мені чимось новим. Мені хотілося пізнати їх, збагнути, що це за явище у житті нашого народу і до чого вони стремлять. Збагнути сутність того явища було нелегко, бо мисленно я завжди вкладавав у людей такі якості, які мені хотілося, щоб вони мали. У даному разі основною моєю метою було те, щоб при допомозі дисидентів хоча на машинці надрукувати свої спомини. Дисиденти взялися за те діло, дуже радо і я дуже радів тим, але недовго, бо незабаром виявилось, що у них зовсім відсутнє почуття відповідальності і дисциплінованості. Насамперед я дав свої рукописи найкращому серед киян літредакторові Н. С. Вона дуже радо взялася за них і старанно працювала над ними, і, по ходу тієї роботи, давала мені суттєві поради. Керуючись тими її порадами, я правив деякі місця у тих рукописах. Все було, ніби, добре. Але потім виявилось, що Н. С., як літредакторка, експлуатували майже всі київські дисиденти і вона заплуталася в тій роботі так, що не знала, де й що дівала. І так майже вся моя перша частина моїх споминів пропала. Прийшлося других дві частини віддати

в інші руки. Беручи мої рукописи І. сказав мені: "за три тижні все буде надруковано". Я радів і ждав, терпливо ждав аж п'ять тижнів, а тоді запитав: "Якже ж там з моїми рукописами?"

— А я їх ще нікому не давав, — спокійно відповів І.

Та спокійна відповідь байдужим тоном тієї ж самої особи, що не так давно сказала мені, що за три тижні все буде готове — мене, наче б, оглушила, я не знав, що сказати і як бути. Я замовк, а І. зовсім не розумів, чому я так раптовно замовк і спокійно, так як би нічого не було, перейшов на іншу тему. Підтримувати розмову я не міг, бо у підпільному русі таке немислиме, щоб хтось насмілився так безвідповідально поступати і тому тоді між нами витворилась наче б'якась прірва; я сидів в автобусі і думав, що я попав у зовсім інший світ, в інше оточення, яке мені ще зовсім незрозуміле.

Через тижнів два І. сказав мені, що вже віддав мої рукописи до друку. Я зрадів, але через місяців три моя радість згасла, бо хтось надрукував два останніх зошити (46 і 47-ий). Це був явний глум, бо ані одна порядна людина не починає друкування із закінчення. Віддаючи ті зошити, було сказано: "Я таких річей не друкую". У нутрі у мене все горіло від обурення, але придушивши все те у собі, я спокійно сказав до І.:

— Віддай мені назад всі мої рукописи, бо у тебе з ними нічого не вийде, всі ті люди у вас не серйозні і з ними нічого серйозного робити не можна.

— Я вже роздав твої рукописи декільком машиністкам, адже потерпи ще два тижні, — відповів І.

Кошмар, подумав я собі, западня, і нема як з неї викарапкатись. Прийшлося залишити роботу у піонерському таборі і переселитися у Київ. Те рішення я прийняв тільки тому, щоб врятувати свої рукописи написані з таким надзвичайно великим трудом. Прописатися у Києві дуже важко, прийшлося обходити всі встановлені правила і закони. Надруковані рукописи я збирав по частинках. Тоді я зрозумів, що дисиденти в цілому зовсім не зорганізовані, аморфні, незнаючи що таке почуття дисципліни і обов'язку за дане слово. Але з часом, серед того аморфного гурту викристалізувалися серйозні і чесні постаті.

НАРОДНІЙ РУХ УКРАЇНИ

Зараз увага всього світу зосереджена на тих знаменних подіях, що дуже буйно розвиваються в т. зв. “СССР”, а ми, українці, затаївши дух, слідкуємо за тим, що діється в Україні. Я радію появою всіх неформальних організацій в Україні, бо на даний період всі вони потрібні, але оце я найбільше захопився Народнім Рухом. Читаючи репортаж з Установчого З’їзду Народнього Руху України, я з великим захопленням читав вступне слово Олеса Гончара. Найбільш змістовними, сміливими й розумними були виступи: Володимира Яворівського, Володимира Черняка, Михайла Брайчевського й Ігоря Юхновського. Я безмежно радію тим, що на арені боротьби за незалежність України появились такі вагомі постаті.

Про вельми “політично грамотний” виступ Івана Дзюби, наш український мужик сказав би: “наговорив сім мішків вовни й всі неповні”. У період найбільшої солідарности всіх поневолених Москвою народів, Дзюба говорить про загострення міжнаціональних відносин. Дзюбу хвилює гасло “Геть окупантів”, а про голодомор і висилки сотні тисяч найсвідоміших наших селян на Сибір і в Казахстан він не сказав ні одного слова. Він не сказав ні одного слова й про те, що на місце висланих і замучених у таборах, з Росії переселились на Україну найжорстокіші російські шовіністи.

Дзюбі не подобається, що російські шовіністи й українські ренегати називають націоналістами і бандерівцями тих українців, які пишуть і розмовляють українською мовою, що за вірш Сосюри “Любіть Україну” навіть і Сосюру назвали бандерівцем, бо, мов, це неграмотно. Мені та їх неграмотність найбільше

подобається, бо вони таким чином роблять добре ім'я всім українським патріотам. Він сказав там: “Мабуть пропагандистські акції проти націоналізму треба вести грамотніше й тактовніше на конкретно чітко схарактеризованих фактах, без необґрунтованих узагальнень...” Кому ж Дзюба думає доручити ту справу? Компартії і її КГБ?

Народній Рух — це народ, а народ насамперед, рано чи пізно, притягне до судової відповідальности найстрашнішого злочинця в історії людства — органи ЧК, починаючи від Дзержинського й по нині. В убивствах і всякого роду найстрашніших мордерствах ЧК побило рекорд над всіма поліцейськими органами всіх тоталітарних країн на протязі існування роду людського, тому ССРСР не мав морального права брати участь навіть і в Нюрнберзькому Процесі над нацистськими злочинцями. Тоді рядом з нацистськими злочинцями треба було посадити на лаву підсудних Сталіна з всією його клікою за те, що він кормив хлібом гітлерівську армію, тоді як та армія чинила криваву розправу з Бельгією, Голляндією і Францією. Комуністична партія на чолі з Сталіном коляборувала з фашистською Німеччиною і вони — Сталін з Гітлером, ділили Європу, винищуючи демократичні сили у всій Європі.

Все це Дзюба знає, дуже добре знає, і він свідомо пхає палку у колеса Народньому Рухові. Одначе я схвалюю те, що Дзюбі й тим, що ще недавно заявляли: “ми насамперед комуністи, а потім організатори Народнього Руху”, дали можливість висказатись, бо справжні демократи борються за те, щоб найбільший ворог мав рівні права зі всіма громадянами.

У відкритому листі Олександра Блінцова до Оксани Пахльовської, між іншими, написано: “Коли мені раніше говорили про керівну роль компартії, я плакав. Коли ж я чую про те сьогодні, мені смішно. Але скільки ще вбитих (може одну третину населення як у Кампучії), скільки ще

екологічних авантюр, скільки ще забрудненої землі потрібно, щоб наша, а чи, правильніше, "їхня" рідна партія замислилася над тим, чи не скоротити свою керівну роллю до 3000 року, хоч нащадки світу побачать. Я не хочу нічого чути про те, що перебудову почала КПСС. Це все одно, якби до мене прийшов один чоловік і заявив: "Знаєш що, Любий Друже, я вбив твою матір, а може ще мільйонів 20, попалив всі ваші хати..., але я сам прийшов і сказав про це. Ти мусиш мені вибачити і я знову буду тобою керувати"... Я християнин і тому спробував би простити йому, але щодо влади, я зробив би все, щоб той чоловік її втратив". Олександр Блінцов не ерудит, але він написав це щиро, ясно й всім зрозуміло, проти тієї істини не зміг би нічого протиставити навіть такий рафінований софіст як Дзюба і його протеже Кравчук.

В Америці і Канаді Дзюбу приймали дуже гарно тільки тому, що українська громадськість тут знає Дзюбу по його знаменній книзі "Інтернаціоналізм чи русифікація", а про те, що він своєю маленькою книжкою "Грані кристалю" перекреслив свою попередню працю і самого себе, діаспора не знає. У тій останній книжечці він доводив, що СССР — кристаль, а республіки — грані. Тепер він шиється у "перестройщики", щоб мутити воду у тому великому ділі.

По поводу Дзюби я залучую Відкритого листа до Івана Дзюби, Василя Стуса.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ІВАНА ДЗЮБИ

Уже давно я чую потребу з тобою порозумітися. Бо той, кого я знав — помер, а той про чие народження ти голосно заявив два роки тому, мені незбагнений. Першого я шанував, ставився до нього з безоглядною повагою, другого — зневажаю. Твоє ім'я стає символом зацькованості і жалюгідності, і через це кожного із твоїх учорашніх шанувальників не може не огортати болюча дума: хто ж ти єси, Іване!?

В останній статті, роблячи вибір, за твоїми словами, на все життя, ти з великим притиском наполягаєш на органічність свого переродження — і проти цього не так легко перечити. Справді, в передпогромні часи, не витримавши посиленого пресу, ти вже не раз і не два обмірковував шляхи втечі від самого себе. Бо не зміг залишитися прапором, коли того прапора не стало кому нести. Дразливі рядки Валентина Мороза були дуже влучною, хоч і надто гіркою правдою. І тепер після того гріхопадіння ти пішов далі: вже не хочеш признатися до того, що просто заламався, ба ще клопочешся своїм добрим ім'ям, хоч знаєш, де твій уже довічний клопіт.

Ти сподіваєшся повернутися в літературу, хай це повернення і буде без права громадського голосу, почуття власного етнічного гаразду. Навіть без права на свій талант. Найстрашніше те, що ти продовжуєш сповзати вниз і вниз — замість того, щоб зачепитися об болісне відчуття власної ганьби й не дати потоковій остаточно заволодіти собою. Навіщо ти розмальовуєш свій гріх? Чому ти не хочеш глянути в вічі своїй найбільшій трагедії? Перед тобою стояв вибір — або податися з нами на схід, або врятуватися страшною ціною самознищення. Ти обрав останнє. І через це у списку жертв антиукраїнського погрому 1972-73 років твоє ім'я стоятиме одним із перших. Бо репресований та ще й саморепресувався. І, певне, тяжко вигадати моторошнішу кару, аніж примусити жертву додушувати себе своїми ж руками.

Твоя доля стала ще одним підтвердженням того, як нестерпно жити за умов, коли звичайне людське прагнення — прожити свій вік у межах елементарної порядности — вимагає надлюдської мужности й надлюдського героїзму.

Згадую, колись Бертольд Брехт писав: нещасна та країна, яка потребує героїв. Але ще образливіше відчувати, що з усіх можливих героїзмів за наших умов існує тільки один героїзм мучеництва, примусовий героїзм

жертви. Довічною ганьбою цієї країни буде те, що розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідности.

Ти підкорився обставинам, і тепер усе найгірше і найганебніше, що є в нашій літературі, все найгідкіше і найдикіше, що є в нашому громадському житті, стало тією іконою, до якої ти маєш молитися, покуюючи свій "гріх".

Те найкраще, що в тобі було, колись давало мені підстави називати тебе одним із найчесніших лицарів у всій українській літературі. Про свої найсвятіші прагнення до людяного соціалізму, рівноправного співжиття, до демократизації громадського життя і духовного розкріпачення людини — ти нині заговорив скоромовкою, як про "окремі недоліки та складні явища, які ще трапляються". Тепер ти дійшов до того, що почав з того гетто, в яке тебе було вкинено від народження. Цього гетто не може не відчувати кожна чесна людина, що живе в цій країні. Ти відмовився від одного гетто заради другого, хоч добре знаєш: те друге — куди більш задушливе. І треба було виняткової сміливости, щоб згадати про національно обмежених міщан, які наглухо окопалися в прірві відщепенства від народу. Над чим ти глузуєш? Над нашою найбільшою трагедією? Над тим, що нас старанно ізолювали від свого народу? Чи ж не кожен із нас відчував свій рідний люд на неоглядній відстані обопільного мовчання? Хіба ти не знаєш, що кожен наш літератор приневолений до пожиттєвої самотности, як народ — до вікового безголосся.

Колись Леонгард Франк згадував про умови, за яких інтелігенція приречена на бездіяльність, бо між нею і народом немає жодного свідомого зв'язку. То чи ж наша вина, що нам випало жити в схожих умовах? Хіба то не було нашим насущним болем — відчуття, що наш народ існує ніби в якомусь вакуумі, наче переставши бути живою реальністю? Не один із нас розпачливо думав, що саме духовне існування рідного народу сьогодні поставлене під загрозу. І не один із нас відчував: коли якийсь порятунок ще є, то тільки сьогодні. Бо завтра вже буде

пізно. І ми, живі свідки цього тихого потаємного затоплення нашого національного суходолу, змушені були заговорити про явище геноциду. І як ти тільки наважився сипати сіль на наші найглибші рани? Твій приклад не перший. Відступництвом мас не здивуєш, на жаль, перекінчиків на нашій дорозі було чимало — тих, що, погодившись на духовну ампутацію, маскували свій гріх теревеннями про безнадійність нашого шляху, вкладаючи в душу нації бацилю невіри, яка знищувала нас упродовж століть куди нещадніше за всі лиха, зафіксовані істориками.

Зупинившись на перехресті, ти пустився навтьоки від самого себе, ми ж рушили далі. Зробили новий крок. Цей крок — як у прірву. Але — це наш крок до самих себе, до свого народу, до нашої будучини.

Так, Іване, ти загубився в самому собі, Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чиїм найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення.

І через це я й сьогодні не можу відвернути від тебе свого погляду. І через це я тужуюся пригадати твоє півзабуте лицарське обличчя — і в очах мені стоять сльози.

Василь Стус

Я пишу про те все тому, що успіхи Дзюби в Америці і Канаді заохотили відвідати щедрю українську діаспору Бердника. Тут ніхто не знає про те, що Бердник передстроково вийшов на волю за те, що брав активну участь в монтуванні кагебістами фільму проти української діаспори у Канаді й Америці. Він у тому фільмі доводив, що дисиденти в Україні появились з ініціативи нацистської української еміграції, яка і його заплутала у коло дисидентів. У таборі, по завданню КГБ, малював комуністичні лозунги. Ребрик його з тими лозунгами виніс на двір і кинув у яму.

Словом, як Дзюба так і Бердник паразитують на довірчivosti і доброті української діаспори. Цими днями був у мене один мій друг з околиць Лондону. Він оповідав про виступ Бердника довго, довго, а на закінчення сказав:

“Я з ним не став би хату будувати, бо та хата була б без даху”. Це сказав педагог, але по народньому, й тому дуже ясно, коротко й влучно, краще не скажеш.

Оце тількищо я прочитав виступ Петра Кравчука на Установчому З'їзді НРУ і подумав собі, що той висококваліфікований софіст довго ще буде морочити голови, казуїстика його дуже в'юнка, вивертлива, але у завершенні свого виступу він все звів до того, що Народній Рух буде корисним для народу тільки тоді, як всеціло підкориться компартії, бо мов, тільки компартія здібна розумно керувати перебудовою. І ніхто того високоосвіченого мудреця не запитав: “якщо компартія така чесна, добра й розумна, то нащо ж вона побудувала таке “чудо”, що негайно треба його перебудовувати, бо країні загрожує всеохоплюючий крах”. Під кінець свого виступу Кравчук сказав:

— Хай будуть відмінності у поглядах, альтернативність думок щодо конкретних проблем, хай будуть дискусії. Все це можливо й потрібно. **Недопустимі, звичайно, в політичній пропаганді тільки антирадянщина й антисоціалізм.** (підкреслення моє).

Цебто — недопустимо критикувати й осуджувати тих, що довели країну до голоду. Недопустимо розкривати і доводити до загального відома, що саме та система, яку називають соціалістичною, виявилася нежиттєздатною, не конкурентноспібною, яка проіснувала 70 років лише за рахунок закріпачення всього трудового люду, за рахунок рабського труду. А що стосується антирадянщини, то сама та назва фальшива, бо у тій “радянщині” ніхто ніколи ні з ким не радився — це тоталітарна система, система жорстокого гніту у всіх сферах життя, система обстрікування найчесніших людей і відправлення їх на каторжні роботи. А Кравчук хоче зберегти домінуюче положення тих паразитів, до яких сам належить. Він багато говорить про культуру поведінки й стриманість у висловах на адресу тієї кліки паразитів, а про тих вишкolenих вбивць, які у Тбілісі саперними лопатами вбивали мирних жителів у своєму рідному місті, про розгул і побоїща по всіх містах України, Кравчук мовчить і

тих розбишак культури не вчить. Кравчук засуджує тих, що мають власні погляди й "грубо, неінтелігентно" проявляють їх. Він стоїть за те, щоб ніхто не смів мати власних поглядів. А я все своє життя боровся за те, щоб кожний громадянин старався виробити свої власні погляди й мав право проявляти їх прилюдно, без огляду на те — сприйнятливі ті погляди владі, чи не сприйнятливі. Я, особисто, не захоплююся ні правими ні лівими, але я за те, щоб і ті і ті користувались рівними правами з нормальними людьми.

Іван Драч у своєму виступі задінув справу дерманських криниць. Дерманські криниці дуже страшна трагедія, бо їх загатили у 1943 році трупами найкращих наших патріотів кагебісти руками СБ. Я вже писав про те у своїх споминах, але через те порушення тієї страшної справи Драчем, я змушений і тут написати декілька слів про ту трагедію.

Чекістам вдалося підсунути свою красуню шефові СБ і вона стала його польовою жінкою. Чекісти розробили таку тактику, щоб СБ вимордовувало братів, сестер і батьків тих патріотів, які займали керівні пости в ОУН і УПА. Шеф СБ Смок на перших порах робив ті злочини підсвідомо, а потім вже, опинившись у безвихідній ситуації, продовжував робити свідомо. Я був на каторзі з тими, яких брати, сестри і батьки загинули від рук СБ. Справжнє прізвище смока — Козак, родом він з Галичини.

Федір Сидорчук сидів зі мною у смертній камері й оповідав мені про всю ту трагедію, бо він сам з Дерманя і був у СБ на Сарненьщині тоді, як його рідного брата банда Смока закатувала і кинула у колодезь. Він оповів мені, як зв'язкова, тієї "жінки" Смока, була затримана польовою жандармерією і УПА зі звітом начальнику КГБ Рівенської області про виконане дане ним завдання. Ту "жінку" Смока і його самого та жандармерія арештувала. Сидорчук, рідний брат закатованого і кинутого у колодезь, був на суді над Смоком і тою шпигункою ЧК. Оповідав мені про ті справи і Юрко Якимчук, бо його дружину, яка була машиністкою (друкаркою) у штабі Енея, Смок також знищив тоді, як Юрко виготовляв

топографічні мапи для УПА при головному штабі УПА у Малих Стидинях. Словом багато дерманців оповідало мені про ту трагедію, бо у каторжанському таборі ч. 3 було зі мною 17-ть чоловік з того села. Чув, що, ніби, і крайовий референт СБ — Митла, також був на услугах КГБ, але я точно про те не знаю, чи це правда.

Проф. Шанковський, у своїй тенденційно написаній брехливій рецензії на мої спомини, заперечив все те, що я написав про ту трагедію і чекісти також заперечили, бо це не вигідно ні тим, ні тим.

Свідомі й півсвідомі злочини СБ — це капля у морі у порівнянні зі злочинами ЧК. І не чекістам тикати пальцями на СБ і ОУН, але вони облюбували собі ту тактику — лови злодія, щоб отак відвернути увагу від своїх найстрашніших злочинів на протязі всієї історії світу.

Іван Драч не зовсім вдало й неточно зацитував польський афоризм: "Я їхав у червоному поїзді до зупинки Вітчизна".

Перед Першою Світовою війною Юзеф Пілсудський був членом ЦК Польської Соціалістичної Партії.

У 1920 році, лідер Польської Соціалістичної Партії Недзялковський прийшов у резиденцію польського Уряду у Бельведері до Пілсудського і там впрекнав його за те, що він вийшов з підпорядкування партії. Пілсудський йому відповів: "Ми їхали разом у одному трамваї до зупинки Бельведер, на зупинці Бельведер я виліз з транваю, а ти з Прусом і своєю партією поїхали далше, невідомо куди". А Драч з Кравчуком, своїм червоним поїздом заїхали у тупик. Кравчук із всіх сил переконує всіх, що червоний поїзд найкращий із всіх поїздів, але ось трапилась така біда, що він заїхав у тупик. Так от давайте разом постараємося якось вивезти його з тупика — а на поїзд, ані слова, бо він найкращий із всіх поїздів у світі, бо ми такого не потерпимо. НЕ ПОТЕРПИМО! Отак я зрозумів його виступ.

А як Драч? Чи він буде допомагати Кравчукові витягати того червоного поїзда з тупика, чи забракує його, як негідного до ужитку? Відповісти зараз на ті запити ще неможливо — час покаже, хто є хто.

Словом, ми рухаємося, і того Руху вже нікому не спинити, бо така вже Воля Божа. Буде ще багато перекосів у ліво й право, бо інакше бути не може, але у Незалежній Правовій Демократичній державі згодом все владнається і стане на свої місця. Поволі люди поборюють у собі страх і почуття меншевартості, люди починають себе відчувати рівними з усіма іншими народами, а це надзвичайно важливий фактор у боротьбі за Волю і Незалежність. Страх — це інстинкт самозбереження, зложений у нас самою природою, перемогти почуття страху можна тільки високим почуттям особистої гідності й ми ту гідність мусимо плекати у собі, щоб стати повноцінними людьми, а не погноєм для загарбників. Воля і Незалежність — це найвища наша ідея, це найбільша цінність і ми повинні на вітвар тієї ідеї, тієї найбільшої цінності положити все, а якщо треба, то навіть і життя своє віддати, бо без Воли і Незалежності наше життя мало варте, бо це не життя, а рабське животіння. Шлях до тієї великої мети нелегкий і некороткий, але, щоб стати повноцінними людьми, повноцінною нацією, ми мусимо йти тим шляхом, бо іншого виходу в нас немає.

Жорстокий ворог сказав, що вірш Сосюри: “Любіть Україну” — це націоналізм — ми мовчали, або навіть підтакували: націоналізм, націоналізм! Розп’яти його, розп’яти! А пісні: “Руское поле” і “Волга, Волга руская река” — це патріотизм, патріотизм. За російський великодержавний шовінізм ніколи нікого не судили, не судять і не будуть судити, а навпаки: їх направляють на Україну, Прибалтику, на Кавказ з порученням русифікувати ті народи, а тих патріотів, що не піддаються обрусаченню — винищувати, або відправляти на каторжні роботи на Сибір і Казахстан, чіпляючи їм ярлик: “Український буржуазний націоналіст” і все це приймалося за норму, ніби воно так і повинно бути, бо людей вже відучили логічно мислити. Всі суди з політичних мотивів були закритими, щоб ніхто не знав про ті жажливі злочини “советських опричників”. Для мислячих людей у вільному світі було незрозуміло, як це так, що українців український суд судить за український

націоналізм. Американський сенатор Боб Дол, пишучи до Щербицького у моїй справі, саме це питання і ставив перед Щербицьким, але, мабуть, Щербицький сенаторові на те запитання нічого не відповів. Але, Слава Богу, що вже й наш народ пробудився з тієї приневоленої сплячки і почав “рухатися”. Хай Бог Благословить той Рух і виведе Його на Божий Шлях.

8.10.1989 р.

Данило Шумук

Неділя, 18 листопада 1990 р. ч.44 (2922)

ПРО ЕПОХАЛЬНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ

Оце декілька днів тому мене відвідала молода пані Ірина Корпан з радіостанції з метою взяти інтерв'ю. Я згодився, а потім пожалів, що дав згоду на те інтерв'ю. Пожалів тому, що як тільки побачу перед собою магнетофон, у мене відразу постає якесь безглузде напруження, і я не можу грамотно висловити ані однієї думки. Кожне речення у мене виходить якесь костурбате, безладне. А запити тієї пані були дуже вагомими на актуальні теми епохального значення. Отож, роздумуючи над тими темами, про ті події у Східній Європі взагалі, а в Україні зокрема, я вирішив написати оцю статтю.

Ми як діаспора, (хоч я ще не знаю, куди себе зачисляти, бо я ще не діаспора, але вже і не край) не маємо права вказувати Рухові і УРП як вони повинні діяти, але висловити свою думку ми маємо право, а може навіть зобов'язані її висловлювати.

Події епохального значення розвиваються у нашому краї надзвичайно швидко, що не тільки ми тут, а навіть там, у краю, лідери Руху не встигають їх осмислити. А їх треба, обов'язково треба, просто на ходу осмислювати і давати їм відповідний напрямок. Не можна допустити до того, щоб стихія керувала Рухом і опозиційними партіями. Лідери тих партій повинні своєчасно опанувати ту стихію і перетворювати її на свій політичний інструмент і грамотно ним управляти як організованою і цілеспрямованою силою.

У газетах і журналах діаспори дуже часто по-святочному любуються словами: "інтелектуали Руху, інтелектуали УРП". Все це добре, але, на мою думку, не зовсім серйозно. Я особисто радів би, коли б ми мали в Україні міцну добре зорганізовану робітничу партію і щоб орган тієї партії називався *Робітнича трибуна*. І щоб провідник тієї партії був першим заступником Голови Руху. Бажано було б, щоб провідник тієї партії походив з

Донецької області. А другим заступником голови Руху я хотів би, щоб був лідер студентської молоді. А інтелектуали хай собі будуть інтелектуалами і роблять свою інтелектуальну роботу. Ту роллю, яку можуть і повинні зіграти у боротьбі за незалежність України робітники, не можуть зіграти інтелектуали і навпаки, — те, що можуть і повинні зробити інтелектуали, не можуть зробити робітники. У тій великій і святій боротьбі за незалежність не можна нікого ні підвищувати, ні понижувати. Рух повинен представляти інтереси всіх верств нашого народу і всіх національностей. Вагомість справ національних меншин в Україні Рух своєчасно зрозумів і зайняв правильну позицію. А справ соціальних верств чомусь своєчасно не поставив на належне місце і тим самим дав можливість у ту прогалину втиснутися ворожим силам.

Із добре знайомих мені людей серйозну позицію у керівництві Руху займає Михайло Горинь і я покладаю на нього великі надії, бо він знає, що треба робити у нинішній складній революційній ситуації і як треба робити, а найважливіше те, що він чесна людина. Великі надії я покладаю і на керівників УРП. Особливо на Степана Хмару і Левка Лук'яненка. Однак з недооцінкою Степаном Хмарою значимости боротьби й перемоги голодуючих студентів перед Верховною Радою я не згідний, бо та перемога має і матиме велике історичне значення. Перебільшувати значимости боротьби й перемоги тих голодуючих студентів, їх бравурної стійкості й рішучості неможливо. Той подвиг наших студентів буде записаний в історії боротьби за незалежність України золотими літерами. На їх подвигу будуть виховуватись прийдешні покоління.

До цієї пори лідери Руху більше займалися поїздками в Америку, Канаду і Західню Європу, ніж східними й південними областями України, і той промах, чи радше несерйозність лідерів Руху, максимально використали російські шовіністи, інтенсивно розгортаючи там свою антиукраїнську діяльність і будуючи великі поселення для поповнення своїх шовіністичних сил з Сибіру. Проти того

спішного і наглого заселювання російськими шовіністами наших найкращих земель треба було виступити всім миром, бо як можна таке терпіти взагалі, а тим більше тоді, як мільйони нашого народу живуть у районах підвищеної радіації. Тримати своїх людей у районах підвищеної радіації приречених на швидке вимрання і в той же самий час заселювати наші найкращі землі російськими шовіністами — це злочин такого масштабу, як був організований керованою Кремлем компартією голодомор 1933 року. А лідери Демократичного бльоку загадують про це тільки так собі, між іншим.

Лідери Демократичного бльоку повинні були б не тільки виступати зі своєю програмою перед робітниками і селянами тих областей, а й просто бесідувати з ними, як рівні з рівними, про всі їхні і всього народу біди і болі. У розмові з людьми треба разом з ними шукати виходу з нинішньої крайньо кризової ситуації. Треба довести до свідомости всіх робітників шахт, заводів, фабрик і селян, що коли б Україна була незалежною демократичною державою, то не було б чорнобильської трагедії і наші ріки не були б отруєні хемією, і Дніпра не перетворили б у гнилі баюри, і карпатські ліси були б збережені, і харчові продукти Україна мала б не отруєні хемією, і хліб ми не купували б, а навпаки, продавали б.

Все оце вищенаведене повинно стати об'єднуючим чинником всіх громадян, проживаючих в Україні, бо всім в однаковій мірі потрібна чиста вода, чисте повітря і чиста земля, щоб вона годувала нас чистими неотруєними продуктами.

А чи були вжиті відповідні заходи у тому напрямку? Чи поети і депутати їздили у вищезгадані області? Чи розмовляли вони з робітниками тих областей про найбільш болючі справи? Чи київські, львівські й діяспорські народні хори і танцювальні гуртки виступали зі своїми народніми піснями і танцями в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Симферополі, Донецьку, Луганську і Харкові? Наша ж зброя у грядущій боротьбі не шабля, не кулемети і не пістолі, а наша народня пісня, народні танці і наше щире душевне слово, слово ПРАВДИ! І ми ту гуманну духовну

зброю у нинішній час повинні використовувати не для розваги і самовдоволення у Львові, Івано-Франківську та у Києві, а там, де та гуманна зброя пробуджує український дух і мобілізує людей до боротьби мирними засобами.

Над демократичними силами України висить грізний меч великих військових з'єднань, підпорядкованих Кремлеві й КГБ, але чи лавреат Нобелівської премії за мир наважиться спустити той грізний меч на голови демократичного Руху — я сумніваюсь. Нинішня безнадійна ситуація для врятування імперії і комуністичної ідеології не дозволить йому залити кров'ю всю імперію. Адже йому прийдеться і надалі надіятися тільки на яничарську адміністрацію українського походження і на шовіністичні сили та гумові кийки, а деколи і саперні лопатки.

Демократичні сили України мусять негайно виправити свою легковажність щодо східних і південних областей України і до робітничої класи взагалі. Треба методично й наполегливо боротися за душу кожної людини. Треба, щоб всі знали про те, що нині опортунізм і хитромудре вичікування, мовляв, “ну-ну, метушіться, а ми побачимо, що з того вийде” — рівняється зраді. І це треба довести до відома всього народу. Голодівка студентів доказала, що меншість дембльоку у парламенті можна і треба компенсувати підтримкою робітників і молоді. Сила народу в молоді й робітниках.

Я глибоко переконаний у тому, що якби не скаженілі російські шовіністи і яничари українського походження, то ще у цьому столітті та остання і найстрашніша у світі імперія розвалиться, і ім'ям Маркса й Леніна ніхто навіть своїх собак не схоче називати.

Данило Шумук

ЧИ ШЛЯХОМ НИНІШНЬОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ “ДЕМОКРАТІЇ” МОЖНА ЗДОБУТИ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ?

Таке питання ставлять перед нами нинішні події. Всім нам, там і тут, хочеться вірити, що іншого виходу немає. Я також за те, щоб максимально і розумно використати всі можливості демократичної боротьби за незалежність, бо це єдиний чесний людський шлях боротьби у цивілізованому світі. Але знаючи душу тих, що “були нічим і стали всім” не шляхом демократичної боротьби, а шляхом гвалту, терору, масових репресій і усиленої брехливої пропаганди, знаю, що вони у наслідок програшу у виборах демократичним силам влади не віддадуть.

У демократичному світі у наслідок виборів до парламента влада легко переходить від однієї партії до другої тому, що у вільному світі є твердий закон на приватну власність. У комуністичній тоталітарній системі власником всіх багатств країни, в тому числі і робочої сили, є комуністична партія і вона розпоряджається всім багатством і народом, як своєю неподільною власністю. У нутрі партії, між її членами, завжди точиться тиха боротьба за ширший доступ до упривілейованого “партійного корита”. Але у межовій ситуації вони всі будуть боротися за збереження статус-кво. Ленін здобув владу завдяки двом кличам: “експропріяції експропріаторів”, цебто — грабуй — нагробоване і “кто бив нічем — станет всем”. Тими кличами Ленін мобілізував на своєму боці весь люмпен- і напівлюмпен пролетаріят. Селянам був клич: “земля селянам без викупу, а фабрики і заводи — робітникам”. Оце таким чином здеклясований і зденаціоналізований елемент, з якого складалася комуністична партія, здобув владу і всі багатства країни і всі народи російської імперії стали власністю тієї партії.

Той Ленінський дух брехні, шахрайства, обману і терору зберігся у партії і понині. Бога нема — все

дозволено, але тільки партії все дозволено. У мене нема жодних ілюзій щодо того, що та партія не здібна стати людиною і добровільно відректися від грабування всіх народів імперії.

Нинішня партократія — це нащадки тих люмпен-пролетаріїв. Тамті грабували згідно ленінського лозунга — грабуй награвоване, а нинішня грамотна партократія грабує згідно закону виробленого нею. Не селяни стали власниками землі і хліба вирощеного ними, а партократія, і не робітники стали господарями продуктів вироблених ними, а партократія. Словом — трудовий люд став рабом партократії.

Величезна, добре вишколена армія КГБ і МВД створена для того, щоб боронити інтереси тієї партократії. Як партократія так і її стража — КГБ і МВД — циніки. У них немає нічого святого. Їх ідея — лізти по партійній драбині все вище і вище, щоб мати більше прав і більший доступ до нагарбованого багатства.

У процесі здавлення українського руху опору КГБ застосувало найпідліші прийоми. Вони створювали провокативні групи з тризубами на шапках, завданням яких було грабувати і вбивати прихильників повстанського руху ніби за співпрацю з КГБ і таким чином з прихильників робили ворогів повстанського руху. Ті провокативні групи насильно забирали у свої шайки відданих юнаків-патріотів і заставляли їх вбивати своїх друзів, мотивуючи це, ніби ті їх друзі співпрацюють з КГБ. Оце таким сатанинським методом в 1944-45 роках КГБ створило на Волині і, мабуть, не тільки на Волині, страшний кошмар, що ніхто не знав, хто є хто. Всі всім не довіряли і всі всіх підозрівали. Люди боялися один одного. Ті, що ходили у тих провокативних групах і вбивали наших найкращих людей ніби в імені ОУН, живуть і понині у досить добрих умовах.

У 1955 році я познайомився і подружився з одним націоналістом ще з передвоєнних років. Він був у Кракові під час розколу ОУН на мельниківців і бандерівців. Потім з похідною групою він прийшов у Вінницю і там був провідником міста Вінниці. Потім він з родиною

переселився у Станіславську область і там одружився також з націоналісткою, якої батьки були відомими патріотами на весь район. Він серед нас всіх у тому таборі найкраще знав українську мову і українську історію, знав він також польську, німецьку, французьку і російську мови. І крім того він серед нас найкраще знав Біблію і всю церковну відправу. Батько його був дяком, оце й тому він був дуже релігійним. Його арештували у Чернівцях саме під пору, як він мав отримати диплом французької філології.

За націоналістичну діяльність у Вінниці його засудили на 25 років неволі. День перед звільненням після Комісії Президії Верховної Ради він мені сказав: "Даниле, я був дуже запальчивим українським патріотом. В ОУН вступив ще юнаком у Перемиський гімназії. Але з тієї пори як мого тестя СБ замордувало на очах сім'ї, в тому числі і моєї дружини, я зненавидів ту організацію". Вислухавши це все, я йому сказав, що це груба підробка під почерк СБ, щоб таким чином народ відвернути від ОУН і прихилити до комунізму. СБ, особливо найнижчого рангу, багато лиха накоїло, але у даному випадку, з вашим тестем, ту трагедію вчинила провокативна група КГБ. По селах дуже часто інформаторами СБ були злобні люди і вони давали фальшиві свідчення на своїх особистих ворогів, щоб таким чином помститися. Але такого, як оце ви оповіли про мордерство вашого тестя, СБ ніде не робило.

Отак мені, колишньому комуністові-підпільникові прийшлося переконувати колишнього націоналіста-підпільника у тому, що він не міг розібратися у тій справі. Тоді переконати того лемка мені не вдалось. Але у 1957 році він зумисне приїхав до мене у Дніпропетровську область і сказав, що я мав рацію. Зчасом вияснилось, що той вбивця партійний і працює в Івано-Франківську у заготконторі, і що він зі своєю провокативною групою багато таких мордів скоїв. Я наводжу це лише як приклад, з яким безпосередньо зіткнувся. А таких звірських мордів і грабунків було багато по всій Західній Україні.

Тепер люди вже знають, хто кого вбивав і грабував. У більшості ми, українці, вбивали один одного, а окупант

тільки диригував тими братовбивствами. Окупантові голова не болить ні за цих, ні за тих, мовляв, хай вбивають одні одних, то нам легше буде панувати над ними. Отже вже зараз робити треба все можливе, щоб не допустити до такого трагічного кошмару. Бо КГБ і МВД має великий досвід у тій зверхзлочинній діяльності і вони будуть у вирішальний момент застосовувати ту свою злочинну практику.

Треба говорити і писати про те, що самосуди навіть над найстрашнішим злочинцем обернуться у великий злочин проти визвольного руху. Зло і злочинців треба прилюдно нап'ятнувати, але не робити з ними того, що вони робили з нами. Про клич “з більшовиками по більшовицьки” треба забути, бо в протилежному випадку ми зрівняємося з ними, з тими ж більшовиками.

Зараз для КГБ завдання номер один — провокації у формі натравлювання жидів, поляків, татарів, греків і вірменів проти українців. У нинішній ситуації міжнаціональні криваві схватки на Україні дуже потрібні для окупанта, щоб мати претекст ввести воєнний стан і подавити весь Народній Рух.

Народній Рух об'єднує не тільки всі формально непризнані угруповання, а й всі національності проживаючі в Україні. І назва дуже вдала: Народній Рух. Боюсь тільки, що ще у тому Рухові мало народу — маю на увазі селян і робітників.

Кореспондент “Ізвестій” в розмові з кореспондентом московської газети “Правда” сказав: “Ми можемо обійтися без балтицьких республік, Середньої Азії, але ми не могли б вижити без України (стаття Степана Яворського у “Новому шляху” з 24 березня 1990 року).

Перший секретар чернівецького обкому партії Павлюк, за словами Володимира Гапоненка, заявив: “Якщо до влади прийде Рух, буду відстрілюватися до останнього патрона”. Дав би Бог, щоб йому якнайшвидше пощастило насправді показати той свій “героїзм”. Взяв у лапки те його “геройське” слово, бо знаю з досвіду, що такими геройськими словами розкидаються тільки богузи. Але справа не в тім, чи конкретно він це зробив би,

однак це свідчить про позицію партії. І насправді позиція партії саме така, як сказав Павлюк і це треба мати на увазі.

Забагато невдач у нашій боротьбі і за довгі роки жорстокої окупації ворог наш вселився у наші душі, цей ворог — це наша зневіра і страх. Якщо ми подолаємо у собі страх і набудемо віри у перемогу, то тоді і переможемо. Надія на чуда, ждання Месії, віра у “містику” словоблудства бердників волі нам не принесе. Таких потіх шукають тільки слабодухі.

Повноцінними і вільними людьми ми станемо тільки тоді, як Воля стане нам дорожча від життя.

БЕСІДА

(Розмова Д. Шумука із д-ром Сокольським)

— Як ви, пане Шумук, думаєте, що оце діється в ССРС взагалі, а в Україні зокрема? — запитав д-р Сокольський.

— Я абсолютно впевнений у тому, що три роки тому назад ані Горбачов, ані його противники не знали, що за той час дійде до того, що оце зараз діється в російській імперії, а тепер вони не знають, що буде через рік. Того не знають і лідери поневолених Росією народів. Абсолютно точно я знаю тільки одне, що до старого повороту немає. Відступати поневоленим Росією народам, немає куди. Доба імперіялізму скінчилася! У третьому тисячолітті не буде на нашій планеті ні однієї імперії. Боротьба буде тяжка і затяжна, бо комуністи прийшли до влади не демократичним шляхом через вибори до парламента, а шляхом збройного повстання проти демократичного уряду, який створився після повалення царської диктатури. Ленін силою зброї і масового терору задушив зародок демократії у Росії і встановив ще жорстокішу диктатуру, як була за царя. Не треба плекати ілюзій, що були колись. По своїй природі вони ті самі, тільки колись вони були нічим, як і всюди здеклясований і зденаціоналізований елемент, а захопивши владу — стали всім. Диктатура пролетаріату — це вигадка, бо якщо пролетаріат став диктатором, то це свідчить, що він став господарем всієї країни, і з тієї хвилини перестав бути пролетаріатом. А диктатура тих, що були нічим, стала найжорстокішою від усіх диктатур. І тих своїх командних позицій добровільно вони не віддадуть. Тоді у них була ідея стати всім, а тепер їхньою ідеєю є не випустити із рук те, що вони мають. Відняти у них командні пости і вирвати з їхніх хижих лап корито з найдобірнішими імпортними товарами і продуктами, і віддати все те дітям пострадавшим від Чорнобильської катастрофи, винувниками якої є вони, буде нелегко. Прийдеться ставити на карту все — бути вільним, від нікого незалежним народом або загинути. Іншого виходу немає.

Так питання поставила перед нами історія під кінець того століття і тисячоліття.

Марксистсько-ленінська ідея зазнала краху і тому тепер для Москви не важливо, як рятувати ту ідею, а як зберегти імперію. Москва полюбила панувати над іншими народами та й ще примушувати ті народи, щоб дякували їй за те пригноблення, називаючи це "освобожденієм".

— А яка ваша думка, п. Шумук, про Рух? — запитав д-р Сокольський.

— Саме слово РУХ мені подобається, бо Рух — це життя, це стремління до чогось кращого, нового, але шлях перед тим Рухом не легкий, бо у той Рух влилися всякі люди, і тому одні старатимуться йти вперед, а другі будуть гальмувати, і відхилятимуться вліво чи вправо. Але все ж таки у тому Русі закладена ідея великого справжнього і послідовного Руху. Народ вже виправляє свій хребет і бачить заповідяні йому кривди. Народ уже розкрив очі і бачить свою мету.

— Так, аж душа радується, що наш народ почав підніматися. Але оце прочитав в "Українському Слові" за 6-те травня 1990 р. статтю, що "советська армія на роздоріжжі", що згідно з підрахунками Лондонського інституту стратегії, ССРСР мав в 1989 р. армію складену із понад п'яти мільйонів, а після скорочення — чотири мільйони і 258 тисяч солдатів. Крім того, в ССРСР є 570 тисяч солдатів військ КГБ та МВД. Для порівняння, США має лише 2,138.000 солдатів, — сказав д-р Сокольський.

— Так, це правда, армія російської імперії — найсильніша у світі і озброєна наймодернішою сучасною зброєю. Кремль добився тієї переваги в збройних силах за рахунок безпощадного визиску поневолених народів і субсидій Західніх країн. Через те безглуздя Західнього світу у першу чергу пострадали підневільні народи російської імперії. Але ситуація дуже швидко міняється у некористь російської імперії. Виявилось, що комунізм, як суспільно-політична система, нежиттєздатна. Творці тієї ідеології зовсім не брали до уваги людину, як мислячу істоту з природною тягою до свободи і самореалізації у

всіх сферах життя. Кожна людина прагне в чомусь проявити себе і таким чином утвердитися, як вільна істота. А комуністична система забрала у людей ті, Богом дані, начала і права. Оце і тому та система зайшла у тупик. Горбачов, у своїй політиці, не тільки що не послідовний, а навіть суперечний. Бо якже ж можна, не відказавшись від тієї ідеології, яка завела імперію у глухий кут за всіма показниками, вийти з того кута? Це ж неможливо. Та партія, яка 70 років будувала ту людиноббивчу систему, нездібна нічого кращого побудувати і тому вона повинна віддати владу народові. Марксистській ідеології виписало саме життя смертний вирок. А тим, що втілювали ту криваву ідеологію у життя, — вирок винесе народ. Проти них будуть свідчити десятки мільйонів замучених голодом, розстріляних і заморених на каторжних роботах. Але у передсмертних конвульсіях тієї системи може загинути ще багато людей.

Теоретично з марксизмом не легко справитись, бо логічно і математично він все довів правильно, але життя доказало, що це не наука, а маячіння великого, але zdeгенерованого розуму. Бісмарк, прочитавши те маячіння, сказав: "Людство матиме ще багато клопоту з тією бухгалтерією". І він мав рацію.

Я не знаток Святого Письма, але для мене вистачить одного речення із Нього: "Не роби того ближньому, що тобі не миле".

Мені здається, що коли б усі люди жили згідно тільки того одного речення зі Святого Письма, то був би рай на Землі.

На початку двадцятого століття те марксистське маячіння було модним, як ідея абсолютної справедливості і найдосконалішого суспільно-політичного устрою, а під кінець того століття люди навіть своїх собак не хочуть називати іменем творців цієї смертоносної ідеології. Навіть ті, що ще після Другої Світової війни гордо говорили: "Я - комуніст!", б'ючи себе кулаками в груди, тепер соромляться навіть тихесенько вимовляти те слово.

У тих, у кого заговорило сумління, появилась відвага

відмовитися від своїх партійних квитків, а більшість тримають їх як хлібні картки, бо ті квитки гарантують доступ до закритих перед народом крамниць.

П'ять років тому ніхто з нас навіть і мріяти не міг про те, що партійці і комсомольці будуть прилюдно рвати свої партійні квитки і демонстративно переходити на бік Народного Руху. Звичайно, захоплюватися тим не треба, бо партократія добровільно своїх позицій не здасть.

— А щоб Ви, п. Шумук, робили у даний період, коли б Вас вибрали головою Руху? — запитав д-р Сокольський.

— Правду кажучи, я не хотів би бути головою такої немобільної і нецілеспрямованої організації. Тепер у тому Русі ще немає твердої й чіткої ідеї. Я міг би бути тільки дорадником. І я у першу чергу радив би виділити найкращих і найздібніших людей для організаційної роботи з робітниками, молоддю і селянами. Треба організовувати по всіх областях страйкові комітети. Треба переконати робітників у тому, що відокремити соціальних вимог від політичних не можна, що по-справжньому піклуватися інтересами свого народу може тільки своя держава, свій, ні від кого незалежний, вибраний народом уряд. Треба, щоб це знав кожний робітник і кожний селянин. Треба, щоб Страйковий Комітет Львівської області подружив зі Страйковим Комітетом Донецької області. І взагалі, треба добитися того, щоб робітники стали змобілізованою силою у боротьбі за незалежність України.

Питання незалежності повинно стати найважливішим питанням для всіх мешканців України. Переконати в цьому всіх мешканців України — це наше завдання номер один. Треба, щоб кожний робітник знав про те, що вибороти право на власність своєї продукції, цебто бути господарем своєї продукції, при існуючій централізованій політичній і економічній системі неможливо. Боротьба за розчленування імперії на незалежні республіки — це є боротьба і за права робітників бути господарем своєї продукції.

Основна причина застою, — це позбавлення можливості талановитим людям вільно проявляти свою

ініціативу і удосконалювати засоби виробництва.

Більшовики боролися за те, щоб не було багатих і переслідували тих, що прагнули, щоб не було бідних, і ту свою боротьбу вони назвали — боротьбою з ворогами народу, а людей заставляли повторювати те словоблудство. Покищо наш голос правди про ту систему є голосом у пустині. Уряди Західніх держав рахуються тільки з реальною силою, а російська комуністична імперія рабським трудом народу і з допомогою Заходу створила найбільшу мілітарну силу на цьому світі. Захід і тепер тремтить перед тією силою і неприхильно ставиться до боротьби поневолених народів імперії. Проте народи Західнього світу починають нас розуміти. І політологи та економісти знають про те, що без права на приватну власність людина не може бути вільною, а де немає волі, там немає і поступу. Україна — це великий дім усіх мешканців у ній. Боротьба за незалежність того дому — це свята боротьба за волю жителів того дому, за їх поступ у всіх сферах життя. Треба довести до свідомості всім, що нас вбивають радіацією, нас вбивають хемією в нашому домі — тільки тому, що господарем нашого дому є не ми, не наш народ, а бездушний Кремль.

Щоб перемогти страх, який вкорінився у людей, треба розбудити у кожній людині повагу до самого себе і тоді розгориться вогник стремління до волі, як до найбільшої цінності, як до духовної святині, за яку, поважаючи себе, людина віддасть своє життя. Про це треба говорити і писати, бо нам до боротьби обов'язково треба залучити робітників і селян.

Якщо ми не зуміємо цього зробити, то історія нам не простить того, що ми не зуміли належно використати теперішню найсприятливішу для визволення ситуацію.

Насамперед, я радив би познайомити лідерів робітничої класи, особливо вуглекопів Львівської бласти, з лідерами робітничої класи Донецької області, щоб вони ту, вище подану мною тему обговорили самі між собою. А потім таке знайомство проводити і між іншими областями і в результаті, щоб вони створили постійно діючий республіканський страйковий комітет і виробили спільну платформу боротьби.

Молодь всієї України повинна боротися за те, щоб більше її не посилали на війну за поневолення інших народів. Афганістан ніколи Україні нічим не загрожував і не буде загрожувати.

Нам треба боротися проти отруєння Чорного і Азовського морів. Нам треба боротися проти отруєння українських рік, озер, землі і повітря. Наш ворог не Афганістан, а Кремль, бо все це страшне лихо нам заподіяв Кремль. Він є винувником страшної Чорнобильської трагедії, він винувник страшного голодомору у 1932-33 роки, він і винувник за масові розстріли нашої інтелігенції. Словом, для України більшовицький Кремль — ворог номер один, і тому наша молодь повинна служити в армії на території України і та армія повинна користуватися своєю рідною мовою так як і всі армії вільних народів. Це наші природні права, і ми, як і кожний поважаючий себе народ, повинні вимагати тих прав від Кремля. Кремль повинен виплатити Україні більйони відшкодування за нанесені втрати у результаті Чорнобильської трагедії і негайно забрати з України всю свою хемію, оплативши відшкодування за ті втрати, які нанесла та хемія нашим водам і землям.

Склад керівництва Української Республіканської Партії мені більше сподобався ніж був склад Гельсінської Спілки. Програма і статут тієї партії написаний грамотно. Я так написати не зміг би, але я у ту програму обов'язково ввів би вище написане мною, а саме: про відшкодування за всі злочини, які були вчинені Кремлем Україні за 71 рік злочинних дій на території України. Ми повинні про все це говорити голосно на весь світ.

— А коли б Ваше ім'я, п. Шумук, було в Україні дуже популярним і Вас висували б кандидатом до Верховної Ради, чи Ви дали б свою згоду балотуватись? — запитав д-р Сокольський.

— Ні, я такої згоди не дав би, навіть коли б був блисуким оратором. Якщо всі засоби агітації і пропаганди знаходяться у руках панівної партії, а неформальні угруповання і Рух не мають рівного з панівною партією доступу ані до радіо, ані до телебачення, ані рівного

розподілу паперу і друкарень, то яка мова може бути про демократію? Та ще й крім того всього: війська КГБ і МВД та прокуратура і суди також знаходяться у розпорядженні панівної злочинної партії.

Я б у тому Русі зайнявся організаційною діяльністю, а не вдовольнився б тільки масовими мітингами і демонстраціями, хоча й це треба робити. Я старався б організувати страйкові комітети по всіх областях і створити республіканський страйковий комітет, а тоді об'явити страйк по всій Україні за те, щоб всі неформальні групи і Рух мали рівний доступ до всіх засобів масової інформації і до розподілу паперу, а потім щойно висувати кандидатів у депутати. Весь нарід і Вільний світ повинні знати про те, що якщо "мідія" і папір знаходяться в руках панівної партії і та ж сама партія командує військами КГБ і МВД, прокуратурою і судами, і все це поставлене проти Народнього Руху і всіх неформальних груп, то хіба ж можна назвати це демократією? Змінити той стан речей у користь демократії можна тільки при дружній співпраці з робітниками, селянами і добре зорганізованою молоддю.

Якщо Рух чи УРП насправді стане конструктивною і здисциплінованою організацією і кожний член конкретно знатиме своє завдання і сам вмітиме плянувати, щоб якнайбільш ефективно його виконати, і якщо та організація охопить всі сфери життя, то ми переможемо, бо за нами правда і з нами Бог.

— А яку тактику Ви, п. Шумук, пропонували б застосувати у відношенні до КГБ, МВД, прокуратури і суду?

— Всі вони також люди і якась маленька краплинка людяности і в них ще залишилася. Оце ту маленьку краплинку ми повинні вміти у них нащупати і розвивати її. Це робота психологічна і дуже тока. Робити це треба за посередництвом їх братів, сестер і дітей. Ми мусимо тією роботою займатися, щоб якнайменше проливати кров. Ми, як християни, не маємо права з ними поступати так, як вони поступали з нами. Але тих, що скоїли конкретні злочини, про які свідчать розкопані могили із знівеченими трупами, — повинен судити Народній Суд в присутності

того народу, де ті лочини були скоєні.

Оце така моя політична платформа до сьогоднішньої ситуації в Україні. Я оптиміст, але не дуже захоплююсь тим, що тепер діється в Україні, бо мені здається, що події значно швидше розгортаються, ніж керівництво Руху і УРП спроможне усвідомити їх і спрямувати у належне русло. На мою думку, Гельсінська Спілка повинна була б вже років два тому стати політичною партією.

Без добре організованих робітників, селян і молоді цей Рух і всі інші організації, створені в основному з інтелігенції, задихнуться. На мою думку треба негайно вивчити все те, що наболіло у робітників і селян, щоб все це включити у програму дій Руху і всіх інших опозиційних організацій. Все це треба вміло впрягти у всеохоплюючі концепції Руху, щоб таким чином насправді той Рух став всенароднім Рухом. Лідери Руху повинні вміти розмовляти з лідерами страйкових комітетів на рівних, щоб вони, борони, Боже, не відчували зверхності інтелігентів. Я знаю як у таборах неінтелігентні інтелігенти, з групи дисидентів, називали старих політв'язнів плебсом і мужвою, і які це мало наслідки. Робітники менш освічені, але вони інтуїтивно відчують де фальш, а де правда і хто, і як з ними розмовляє.

Оце коротко у мене все, що я можу на ту тему сказати.

Український Голос/Канадський Фармер
20 і 27 серпня 1990

МОЯ РОЗМОВА З Д-РОМ О. СОКОЛЬСЬКИМ

Йдеться тут про торонтський виступ 15-го червня письменника і депутата до Верховної Ради України пана Яворівського і його відповіді на запитання.

— Ви, пане Шумук, запитали пана Яворівського, як одного з найвизначніших провідників Руху, чому Рух нічого не робить у тому напрямку, щоб залучити до Руху Донецьк, Одесу, Крим, Луганську і Харківську області, щоб таким чином ліквідувати там бастіони російського шовінізму, підтримуваного зрусифікованими українцями-перевертнями.

Письменник Яворівський не вважав потрібним відповісти по суті вашого запиту, а просто “розтоптав” вас, що, мовляв, ви, Шумук, не вкажете нам, що ми повинні робити, а їдьте самі туди і накладайте на себе шлею і робіть. Авдиторія ту відповідь Яворівського підтримала бурхливими оплесками. У президії сиділи, так би мовити, ваші друзі і ніхто з них не став на ваш захист. Лише одна тільки з авдиторії пані Анна Романишин, дружина головного редактора газети “Гомін України” стала на ваш захист, — сказав д-р Сокольський.

— Так, це цікавий і потішний парадокс, що саме пані Анна Романишин зробила такий несподіваний для мене жест. Я радий тим, що тут у нас є такі пані. В наслідок того жесту ми з паном Яворівським обнялись і помирились. Однак у пана Яворівського залишилось його “але”, а в мене моє, “але”. У пана Яворівського дорога до незалежної України через федерацію з Росією, а в мене пряма дорога до повної незалежності.

Що стосується промовчання моїх друзів з президії в тій справі, то я гадаю, що вони були впевнені у тому, що я сам дам собі раду і тому мовчали. Задаючи той запит, я не ждав такого повороту справи, однак така ситуація мене не дуже здивувала. Люди зібрані у гурті, під впливом декількох принадливих фраз, артистично сказаних і по-

ораторськи наголошених, перетворюються у масу, повністю підпорядковану ораторові і під впливом його виступу, зовсім не думаючи, будуть кричати і “Осанна” і “Розпни”. Все це науково довів у своїх творах французький психолог Ле Боне.

Яворівський, як людина, зробив на мене гарне враження, але він ще не відмежувався від усього того, що заложила у нього партія і це він виявив своїм недопустимим порівнянням Василя Стуса з Ісусом Христом. Бог дарує нам таких людей як Василь Стус не в кожному столітті і це ми повинні розуміти і віддати належну шану пам'яті Василя Стуса, але у ніякому разі не годиться порівнювати Василя Стуса з Ісусом Христом. Більшість аудиторії була зачарована виступом оратора до такої міри, що навіть не уловила того гріховного порівняння. Мені здається, що пан Яворівський вже пересвідчився у тому, що аудиторія його виступи сприймає так, як колись римляни сприймали виступи Ціцерона, і це спричинилось до того, що він почав тратити контроль над суттю своїх слів, а дбав лише за крилатість своїх фраз.

На мою думку, бесіди за круглим столом наших громадських діячів, політиків і політологів перед телевізійним екраном чи навіть безпосередньо перед аудиторією, дали б більше користі, ніж такі виступи, де домінує лише думка оратора. Дискусія трьох чи п'ятьох політичних діячів різних політичних напрямків на рівних правах на основі спільно виробленого регламенту, була б творчою, конструктивною дискусією.

— Я задоволений тим, що ви, Пане Шумук, помирились з паном Яворівським, — сказав д-р Сокольський.

— Так, помиривсь, але залишився при своїх переконаннях. Я маю за собою стаж організованої політичної боротьби з ворогом, і тому, трішечки розуміючись в організаційних і політичних справах, говорю, що не Лук'яненкові, не Михайлові Гориню і не Степанові Хмарі їздити у Донецьк і Одесу з політично-організаційними справами, а вчорашнім членам компартії

з проводу Народнього Руху. Нікому іншому, а саме їм треба говорити з тими, що ще носять у кишенях свої партійні квитки. Вони повинні їм переконливо оповісти, чому викинули свої партійні квитки і стали на мирний шлях боротьби з тією системою, яка винищувала наш народ голодоморами, масовими розстрілами, каторжними роботами у Гулагу, а тепер винищує радіацією Чорнобиля і хемією. Про все це треба говорити зі всіма мешканцями тих областей українською і російською мовами, щоб вони зрозуміли ту просту істину, що радіація і хемія, якою Кремль отрує нашу українську життєдайну воду, повітря і землю, вбиває всіх жителів України, не зважаючи на національну, релігійну чи партійну приналежність. Адже, треба довести до свідомости всіх про ту вбивчу політику партії, керованої Кремлем. Треба всім дати зрозуміти ту святу істину, що тільки свій, повністю незалежний український уряд, вибраний таємним голосуванням, проведеним на основі демократичної виборчої системи, при рівноправному користуванні засобами масової інформації і розподілі паперу ніколи не допустить до атомних трагедій і хемічного отруювання всього живого на нашій квітучій і співучій землі. Бо уряд, вибраний народом, підзвітний своїм виборцям, своєму народові і контрольований ним.

А теперішній уряд — це лише адміністрація імперського центру у Москві і підзвітна тільки перед тим центром. Оце й тому імперському центрові у Кремлі так легко вдалося поставити під смертельну загрозу найбільшу житницю Європи. Про це треба писати, треба говорити, треба кричати, бо та антилюдяна політика Кремля загрожує всьому світові. Уряди Західніх держав Європи про те все мовчать, бо Кремль їх підкупив майже дармовою електроенергією, продукованою чорнобилями. Про все це треба довести до відома всіх громадян Одеської, Донецької, Кримської, Луганської, Харківської областей, бо у тих областях створені найсильніші бастиони імперського Кремля, російських шовіністів підтримуваних яничарами українського походження.

Я дуже добре знаю дух тієї паразитарної системи і тому, на мою думку, складаючи мільйони доларів на допомогу жертвам Чорнобиля, Суспільна Служба чи якийсь інший орган, повинні строго перевіряти, чи справді та допомога пішла по призначенню. І треба, щоб ті діячі Руху, які приїжджають сюди організувати ту допомогу, відкрито у пресі і на виступах оголошували, що ту допомогу організували не українські комуністи Америки і Канади, а ті українці, яких яничарська преса в Україні 70-х років називала буржуазними націоналістами та запродавцями. Жаль, що вчорашні члени компартії, а теперішні лідери Народнього Руху, того не зробили.

Наші люди у діяспорі дуже щирі, щедрі і схильні вірити у все, що їм розповідають з трибуни, приїжджаючи від імени прославленого Руху, промовці.

У Донецькій області живе більше населення, ніж у всій Прибалтиці, і та область має величезне значення для України. А разом з Харківською, Луганською і Кримською областями становить майже половину населення України. Якщо Народній Рух і УРП та всі інші неформальні об'єднання не вийдуть з оп'яніння своїми успіхами у Галичині і серйозно не візьмуться за згадані мною області, то ми і тим разом програємо. Свою ерудицію, свій талант дару слова, керівництво Руху і УРП повинні спрямувати на вищезгадані області. Російські шовіністичні бастіони користуються підтримкою імперського Кремля, а нас підтримують всі поневолені народи, і по нашому борці Правда.

Сателіти відійшли на бік Вільного світу. Російська комуністична імперія розвалюється. Але це не свідчить про те, що Кремль дасть нам у подарунок незалежність у теперішніх межах України. У Рухові й УРП є достатньо інтелектуалів, але чомусь вони ще й донині не виробили глобальної стратегії боротьби і не спрямували свої найбільші сили на найслабші, але найважливіші терени країни. Мабуть, нелегко перейти від своєї спеціальності до того мистецтва, яке називають організаційною діяльністю і політикою.

З Єльциним, на мою думку, у першу чергу треба

говорити про те, щоб російські юнаки служили в армії на території РСФСР і, щоб тих молодих людей більше ніколи не посилали “визволяти” інші народи, щоб російські втікачі з Кавказу не перебігали у Донецьку та Кримську області, а їхали у свою рідну Росію.

Найближче майбутнє буде за тією партією, яка поверне за собою робітників і селян. Селянам треба допомогти подолати страх, створений страшним перманентним терором, і переконати їх у тому, що тепер їх доля, їх майбутнє у їхніх руках. Вони повинні прийняти активну участь у боротьбі за своє майбутнє, за майбутнє своїх дітей і внуків.

А робітників взагалі, особливо у Донецькому басейні, треба переконати у тому, що без вирішення політичного питання, питання повної незалежності України, не можна вирішити всіх інших проблем, а, особливо, питання екології і економічної незалежності, бо всі ті аспекти взаємозв'язані з кардинальним питанням повної незалежності України.

“СВІТЛО ФАКТІВ” ЛЕВА ШАНКОВСЬКОГО

Будучи ще у неволі, я написав своєму племінникові, щоб він збирав всі ті статті, у яких найбільше мене лають. А приїхавши у Канаду, я зразу ж прочитав всі статті Івана Задорожного і Вячеслава Давиденка. Хватка і стиль тих авторів чисто такий же, як і їх антиподів, наче б вони випускники однієї школи — це своєрідна єдність протилежності. Сумно, що воно так, але на це нема ради. І так я, прочитавши те все, відложив їх у папку не заслугуючу уваги.

Потім я взявся читати Лева Шанковського: “Спогади Д. Шумука у світлі фактів”. Тут вже сам той заголовок “розгромлюючий” і нетерплячий будь-яких заперечень. У тій праці на 66-х сторінках Л. Шанковський написав все послідовно, з установленням дат всіх подій і людей вершивших це все, виявляючи ті місця, де в споминах переривається моя оповідь, з підтасовкою своїх домислів і коментарів з приводу тих розривів.

Всі ті домисли і коментарі є ніщо інше, як тенденційне препарування їх до задуму тієї “праці”. Та праця була надрукована у журналі: “Визвольний Шлях”, Лондон, 1975 чч. 1-4, а в 1987-88 рр. у тому ж самому журналі були надруковані: “Зошити каторжника” І. Іршавця про події на Волині в 1942-44 рр. і про повстання у 3-му каторжному таборі у Норильську 1953 р. Іршавець написав як учасник тих подій, про які Шанковський пише, як “дослідник та історик” на основі так званих архівів та своїх вельми “авторитетних” домислів. Адже для ясности справи я сконфронтую свідчення учасника тих подій з писаниною “історика” про ті події.

Шанковський на ст. 75 написав: “... або видуманої організації “НВРО” (Національно-Визвольна Революційна Організація). Дальше, на тій же сторінці йдуть домисли того ж історика: “Очевидно тут мова про Перші Установчі Збори УГВР, які відбулися у першій половині липня 1944.”

Іршавець у своїх “Зошитах каторжника” (ст. 240-241) про це ж саме написав: “Нараду веде “Леміш” — Василь

Кук. Він кілька років був у східніх обл. України. Інформує про нову ситуацію, роботу Організації після переходу фронту, дає напрямні. Серед нас він одинокий член Проводу ОУН. Для нас була несподіванкою інформація, що тут у 1944 році прийнято рішення про зміну назви Організації Українських Націоналістів на Народно-Визвольну Револьюційну Організацію. Рішення прийняли члени Проводу і представники від Організацій у терені, які вже напередодні 1944 року знайшлися під московською окупацією. Леміш добре обґрунтував це рішення, думаю, що він був один з ініціаторів тієї справи...”

Про ту зміну назви ОУН на НВРО мені першим оповів “Володимир” — Козяр у другій половині серпня 1944 року у цуманському лісі. А потім над річкою Горинь про те саме говорив “Далекий” — Янішевський. На схід я вже йшов з резолюціями НВРО.

Друга конфронтація Лева Шанковського з І. Іршавцем. На ст. 333-334 Шанковський написав: “... Признаюсь, що я не вірю ні одному слову в тій справі-байці про “легендарного” Смока і його любаску і кажу чому. Ця історія не могла статися у Дермані, в якій я був особисто в листопаді 1943 року... Від дерманських жителів, із якими я тоді розмовляв, я не чув нічого про “злочини якогось Смока”. Перекоаний про те, що історія, зі “Смоком” у Дермані є вигадкою і це підтверджує мені також “Історія міст і сіл УРСР” і т.д.

І. Іршавець у 11 числі “Визвольного Шляху” за 1987 рік на ст. 1266 написав: “Коли нас вигнали на роботу на БОФ, першого дня до мене підійшов один з каторжан, Сидорчук, що десь вже зустрічався зі мною. Сидорчука арештували пізніше від мене. Він розповів дещо про події після мого арешту. **Серед в'стей була одна тяжка і страшна — це справа референтів СБ “Мітли” і “Смока” та їх товаришів.** Малою потіхою було те, що все ж таки вдалося їх розкрити. Судив їх Револьюційний Трибунал УПА...”

А оце я отримав листа з Дермані, у якому написано про ту дерманську трагедію. Фотокопію того листа прилучую.

Начинаючи із ст. 432 Шанковський багато написав про згаданий мною “штаб АК” у Домінополі, який, нібито, був

призначений для підтримування перемир'я зі штабом УПА. Ніхто серйозно того "штабу АК" за посольство не приймав. Це була просто-напросто розвідча резиденція і не більше. Про той т.зв. штаб АК у Домінополі і всі ті сумно-відомі події знаю не тільки один я, про те знають там і тут, лише тільки Шанковський про них не знає і не хоче знати.

На ст. 327 п. Шанковський дуже ущіпливо написав про мій непослух командирові сотні Нерозлучному, викривляючи дійсний стан речей. Поперше, я не був підвладним командирові сотні, а подруге, там насмітила не моя група, а його сотня.

На ст. 74 Л. Шанковський написав: "... Згадується про евакуацію Колок, але та евакуація відбулася 13 травня". А Віктор Новак у 5-му томі Літопису УПА на ст. 107-й написав протилежне, що 13 травня не УПА евакуювалась з Колок, а німці. Хто ж у цьому прав? Шанковський, який ніколи у Колках не був, чи В. Новак, який брав участь у тій операції бльокування Колок 13-го травня 1943 року?

На ст. 73-й Л. Шанковський написав: "... Погром Малина стався не тому, що більшовицькі партизани Медведьова напали на Острожецький район із цуманських лісів (вони не мали сили того зробити...), а тому, що пляном ген. Еріха фон Бах-Залєвського був удар по Острожецькому районі, як по одній з баз УПА".

І. Іршавець, у своїх "Зошитах каторжника" написав про те ж саме на ст. 1394 так: "Малин був селом чесько-українським. Саме у Малині ординував лікар Гросс. Там жила його дружина полька і малі діти. В околиці Малина була польська колонія, але ніхто їм зла не чинив. **Там не було відділів УПА.** (.....) Була, як скрізь, самооборона. Нещодавно медведівці наїхали вночі сюди і позабирали борошно з млина, але відразу втікли із села, як і було у їхньому звичаї. Боронити вони села не збирались. Москалям це було на руку. Німецькими і польськими руками вони нищили українську землю".

Острожецький район Дубенського повіту і Рівенської області, але належав до луцької організаційної Округи. Іршавець був тоді окружним провідником луцької округи, а я інструктором. Адже не Шанковський, а ми знаємо, що

там тоді робилося. Ніяких відділів УПА тоді навіть близько Острожецького району не було.

Із оборонців Загорівського монастира залишилося у живих два чоловіки і вони минулої осені посадили берізу на тому місці, де застрілився їх командир чоти з псевдонімом "Берега". А. Л. Шанковський написав, що чотовий Берега живе. Ну нащо всі ті викручування і перекручування, кому воно потрібне?

Мене можуть запитати: невже ж все те, що написав Л. Шанковський на 66-х сторінках — брехня?

Ні, не все — там є частина правди. Є перекручення назви сіл і деякі прізвища зовсім зковеркані, як наприклад: замість написати Борис Бедрик — написано у книжці Борсюк Борис (стор. 57), чи на стор. 400: замість написати Револьт Піменов — у книжці написано Разольд Піменов. На ст. 401, замість написати професор Рамзін і Очкін — написано професор Разольд і Очкін. Прізвище Зенона Новака також перекручене.

Оце за ті перекручення прізвищ мені соромно, навіть дуже соромно, але я в тому не винуват, бо той екземпляр, який я готовив до друку, цебто — для видавництва, з моїми правками, добавками і вставками 9-го січня я відніс до Івана Світличного, щоб він переглянув і сказав свою думку, а 12 січня 1972 року нас всіх арештували і той екземпляр, який мав йти у видавництво, при обшуку забрали в Івана Світличного. І той матеріал, ті мої спомини лягли в основу обвинувачення не тільки мене, а й ще п'ятох осіб, в яких того ж дня зняли частини моїх рукописів. Перекручення назви сіл не є настільки важне, як перекручення прізвищ. Перекручення назви сіл трапляються не тільки у мене. Ось я читаю книжку Миколи Лебедя "УПА" де на ст. 119 написано про суд над добре мені знайомим Порфіром Антонюком-Сосенком-Кліщем. У персоналії там написано, що П. Антонюк народився у селі Вискуличах Володимирського району. А насправді то у Володимирському районі такого села немає і не було. П. Антонюк-Сосенко народився у селі Бискупичах (тепер воно називається Нехворощ). Я знаю не тільки ті Бискупичі, а навіть хату Антоненка-Сосенка. Та помилка

зроблена не в якомусь там описі подій малозначимої ваги, а у вироку смерти. Але це не свідчить про те, що у тій книжці все не відповідає правді. Перекручення назви сіл книжку не так то дуже знецінює, а перекручення прізвищ знецінює і я постараюся у той екземпляр, що у мене є підклеїти правку прізвищ з указанням сторінок.

Всяких дріб'язкових придирок і причепок є багато на тих 66-х сторінках, бо все це написано з явною тенденційністю, щоб "науково" довести, що моя книжка є суцільною брехнею, бо це потрібно для "добра справи".

Деяким політичним колам у роки 1974-75 і 1976 йшлося про те, щоб мою книжку очорнити, а мене розтоптати, бо я для них ввижався страшнішим від найстрашніших зрадників.

Перше місце серед всіх наклепників на мою адресу зайняв пан В. Гоцький; він може рівнятися лише зі своїм антиподом Колосовим. Але це вже інша тема.

Данило Шумук

12.02.91

З М І С Т

1. Вступне слово	5
2. Пережите і передумане: На юнацьких мандрівках боротьби "За правду"	7
3. Передова	25
4. Пережите і передумане: 7. Відчайдушний ривок на волю	35
5. Повстання політв'язнів у Норильську	65
6. Гордість і слава УПА ч. 1 У Загорівському монастирі	85
7. Чутки про дисидентів у Таборі ч.7	92
8. Лист Д. Шумука до М. Горбачова	148
9. Яким був Василь Стус в моїх очах... ..	153
10. Як і чому я приїхав у Канаду	168
11. Подорож по більших містах Канади	173
12. Виступи в Америці	183
13. 30-го жовтня — День політв'язня: Виступ на міжнародній зустрічі у Детройті	193
14. День Деклярації Прав Людини: Виступ у Вашингтоні	197
15. Зустріч з президентом Регеном	200
16. На передодні третього тисячоліття	208
17. Що ж тепер можна очікувати від Горбачова?	212
18. Мої стосунки з людьми на волі і в неволі	214
19. Народній Рух України	219
20. Відкритий лист до Івана Дзюби (В. Стуса)	221
21. Про епохальні події в Україні	230
22. Чи шляхом нинішньої комуністичної "демократії" можна здобути незалежність України?	234
23. Бесіда (Розмова з д-ром Сокольським)	239
24. Моя розмова з д-ром Сокольським	247
25. "Світло фактів" Лева Шанковського	252

СПИСОК ФОТОГРАФІЙ

1. Портрет Данила Шумука
2. "Шмітиха" під об'єктивом зі спецлага "Середній" . . . 65
3. Наші Каторжники 3-го Каторжного "Горлага"
м. Норильськ 74
4. Наші Каторжники 3-го "Горлага" 83
5. Мапа Волині 85
6. Загорівський монастир 89
7. Загорівський монастир — скорострільні гнізда 89
8. Підземний вихід з монастиря 90
9. Смерть ком. чоти 90
10. Поховані. Пам'ятник на могилі Упівців, що загинули
в монастирі 91
11. Василь Стус 153
12. Дост. Дж. Кларк приймає Д. Шумука 176
13. Д. Шумук під час одного виступу в Канаді 182
14. Д. Шумук на слуханнях Конгресової Комісії
у Вашингтоні 185
15. Зустріч з през. Регеном 200
16. Копія листа до Д. Шумука 257

